

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

30. AASTAKÄIK 2018 NUMBER 3 (348)

Sada aastat ja neli aastat

Jaak Jõerüüt387

Luulet

Mats Traat393

Paradigmavahetuse võimalikkusest kasvatusteadustes

Viive-Riina Ruus399

“Nüüd elame riigina riikide peres”: Eesti Vabariigi
3. aastapäevaks 1921

.....431

Põhjamaa

Toomas Kiho464

Taimekohvriga Arktika piiril

Tiiu Speek466

Paul Burman ja Puškini *Kapteni* tütar

Leili Parhomenko483

Manilus Iraanis

Manfred Hutter497

Tõlkinud Jaan Lahe

<i>Arvustus: Teatri võim ja võimuteater. Jaak Allik. “Kihnu Jõnnist” “Savisaareni”: Pool sajandit teatrivaatamist. Kunagisi arvustusi ja tänaseid mõtisklusi. S. l.: J. Allik, 2016. 410 lk.</i>	
	<i>Rein Ruutsoo</i>526
<i>Erandlikkuse eetika. Alain Badiou. Eetika: Essee kurjuse mõistmisest. Tõlkinud Anti Saar; toimetanud Jüri Lipping. Tartu: EYS Veljesto, 2017. 165 lk.</i>	
	<i>Ott Puumeister</i>543
Abstracts	556
Järelmõtted. II	
	<i>David Kaplan</i>565
	<i>Tõlkinud Anto Unt</i>

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Illustratsioonid Leili Parhomenko artikli “Paul Burman ja Puškini Kapteni tütar” juurde lk 465, 482, 496, 525, 576:

PAUL BURMAN (1888 Kamjanets-Podilski – 1934 Tallinn) õppis aastatel 1905–1906 Laikmaa ateljeekoolis, 1907 vabakuulajana Peterburi Kunstide Akadeemias professor Roubaud’ loomamaali klassis, täiendas ennast 1908–1909 Moskvast Stroganovi kunstikoolis graafika osakonnas ning 1911 Riia linna kunstikoolis.

SADA AASTAT JA NELI AASTAT

Jaak Jõerüüt

Sada aastat Soome Vabariiki ja neli aastat Eesti suursaadiku elu ning tööd Soomes. Need on kaks koordinaati, kaks tugipunkti mu tänases kõnes. Aga ainult tugipunktid, sest nii vaimne kui füüsilise kokkupuude Soomega, soomlastega ja soomelikkusega ühe eestlase elus, minu elus, on olnud mitmekesine, kirju ja ajastuid läbiv, sest mõte ulatub alati kaugemale kui sada aastat ja ka minu isiklik Soome-kogemus ei piirdu ainult nelja aastaga, mil elasin Helsingis, täpsemalt Kulosaaris. Minu järgnev kõne on muidugi isiklik, mitte ametlik vaade Eesti ja Soome suhete teemale.

Kõigepealt on sobiv korrata seda, mida ütlesin oma esimeses ametlikus suursaadikukõnes 1993. aasta veebruaris Helsingi ülikooli aulas. Nimelt seda, et poisikesena kuulasin Tallinnas palju raadiot ja nüüd juba kuuskümmend aastat tagasi, s.t möödunud sajandi viiekümnendatel, said mulle tuttavaks Turu Toomkiriku kellalöögid, mis kuulutasid keskpäeva. Aga kui see kirikukellade heli raadiost kostis, siis ei olnud Eestis kell mitte kaksteist, vaid üks, sest okupeeritud riigis oli Moskva kehtestanud ka Moskva aja.

Läheme ajas veelgi tagasi. Mu vanaema Helmi Avarand oli seltskonnainimene ja minu käes on mõned imekombel säilinud fotod, kus ta on vastuvõtul Soome saatkonnas Tallinnas koos Oskar Kalda, Aino Kalda, A. H. Tammsaare ja teistega. Fotod on tehtud enam-vähem samal ajal, kui Soome suursaadikuks Eestis oli Paavo J. Hynninen ning Eesti ja Soome kirjutasid alla riikide-

Seminaril “100 aastat Soome-Eesti suhteid” 1. detsembril 2017 Helsingi Säätytalo peetud kõne.

vahelise kultuurilepingu. See tähendab, umbes kaheksakümmend aastat tagasi.

Aga veel üks detail meie perekonnaloost. Minu ema sündis siis, kui Eesti Vabariik oli kahe ja poole aastane ning Soome mõni kuu vanem. Umbes samal ajal sündis Soomes poiss, kellest ma ei tea muud kui eesnime: Ensio. Gümnaasiumiõpilastena nad tutvusid ja said headeks sõpradeks. Ensio langes Talvesõjas ja on maetud Loviisa kalmistule. Ema rääkis temast kuni oma surmani.

Soome ja Eesti sõlmumiskohti on mu eluloos veel ja veel. Nendes ruumides Toompeal, kus oli vanasti ja kus asub praegugi Soome suursaatkond Eestis, asus möödunud sajandi kuuekümnendatel aastatel Tallinna Polütehnilise Instituudi, praeguse Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskond. Ma sain selle teaduskonna üliõpilaseks 1966. aasta sügisel. Mitmes nendest ruumidest, kus suursaadik Kirsti Narinen praegu korraldab vastuvõtte ja kust avanevad suurejoonelised vaated vanale Tallinnale, või kus töötavad saatkonna ametnikud ja kust avanevad vaated ka Tallinna Toomkiriku poole, olen ma külmadel talvepäevadel pool sajandit tagasi kuulanud poollagunenud, kaua remontimata ruumides igavaid loenguid, näiteks sellistes ainetes nagu poliitökonoomia ja ajalooline materialism.

“Georg Ots” oli mäletatavasti see laev, mis pikka aega ületas Soome lahte ka raudse eesriide ajal. Sellega hakkasid kunagi seitsmekümnendatel aastatel saabuma Eestisse ka need Soome kirjanikud ja tõlkijad, kellega mul tekkis isiklik tutvus. Mõned toona sõlmitud sidemed on säilinud tänapäevani — elava näitena istub siinsamas Juhani Salokannel.

Vabast maailmast saabuval inimesel, raamatud, ajalehed ja ajakirjad olid tollasel ajastul, enne interneti, kullakaaluga ja kullaprooviga. Soomest saabuvad ei toonud kaasa mitte ainult Soome kirjanike raamatuid või *Helsingin Sanomate* eksemplare, vaid ka laia maailma kirjanike teoseid, mida vanglariigis nimega Nõukogude Liit oli võimatu nii tõlkida kui ka originaalina poest osta.

Ja veel midagi. Kuna ma olen põline tallinlane, siis oli minugi jaoks hindamatu infokanal peale juba mainitud raadio ka Soome

televisioon. Mustvalge ja A4-formaadis paberilehest väiksem ekraan tõi kuuekümnendatel aastatel meie koju Yleisradio uudised ja BBC dokumentaalid, aga ka Bat Mastersoni, Spede Pasaneni ja lihapoe-Väiski.

Aastatega süvenenud isiklike tutvuste ja sõbrasuhete otsene jätk oli muidugi see, mis toimus üleminekuajal — pean silmas kaheksakümnendate lõppu ja üheksakümnendate algust. Mitmesugused uued estofiilide rühmad ja võrgustikud hakkasid tekkima Tuglas-Seura kõrvale. Ja kuna tekkis võimalus pääseda ka ise läbi roostetava ja laguneva raudse eesriide, siis kutsuti mind vahetevahel Soome esinema, et ma räägiksin inimestele, mis Eesti uues, keevalises poliitikas parajasti toimub. Nii tekkisid mu ellu sellised märksõnad nagu Suomalaisuuden Liitto ja Viro-keräys, uued tuttavad nagu Jari Havia ja Timo Hanhivaara, kelle päevatöö Suomalaisuuden Liitto väikeses kontoris otse Eduskunna kõrval oli hoolitseda Soome lipu ja soome nimede eest. Tulles okupeeritud riigist, kus pool sajandit oli keelatud oma sinimustvalget isegi ajakirja kaane juhuslikus värvikombinatsioonis esitada, oli sellist tegevust vägagi kosutav jälgida. Üks eriline riiklik-rahvuslik kogemus Soomes, juba mõni aasta enne mu saadikuaega siin, oli karge talvine varahommik Tähtitorni mäel, kuhu mind viis Jari Havia, et ma näeksin, kuidas Suomalaisuuden Liitto korraldusel heisatakse 6. detsembril lipumasti Soome kõige suurem sinivalge lipp. Üliõpilased lippu heiskamas ja ümberkaudsete majade elanikud ringiratast ümber masti seismas — see pilt ja see õhkkond ei lähe mul kunagi meelest. Ei midagi pompooset, aga just oma lihtsuses ja ehtsuses eriti veenev. Riiklus selle parimal kujul. Mina pidin sealt lipuheiskamiselt varsti jälle laevale minema, et Tallinnas läbida veel Vene piirivalvurite kontrollitud piiripunkt ja jätkata võitlust oma riigi iseseisvuse taastamise eest.

Pöördelistel aastatel muutusid mu isiklikud suhted Soomega veel tihedamaks. Eesti üleminekuaja parlamendis, aastatel 1990–1992, olin ma ka Soome-Eesti sõprusrühma esimees. Siis tutvusin ühtlasi oma partneriga Eduskunnas, kelleks oli Kaarina Dromberg.

Taastatud iseseisvuse esimese täisaasta ehk 1992. aasta alul tabas mind ja mõnda mu sõpra mõte, et me ei tohi mingil ju-

hul lubada seda, et sügisel, kui esimese klassi lapsed alustavad kooliteed päris oma riigis, peavad nad ikka veel kasutama vana okupatsiooniaegset aabitsat, ikka veel Lenini ja Kremli piltidega ning vastavate sovetlike tekstidega. Aga toona oli Eesti trükitööstus veel väga nõrgas seisus, mitte selline nagu praegu, kui Soome kirjastajad lasevad Eestis oma raamatuid trükkida. Niisiis: mitmete oma heade soomlastest sõprade abiga, kelle hulka kuulus ka Kaarina Dromberg, saime hakkama sellega, et kui uus aabits Eestis kibekiiresti valmis oli saanud, autoriteks Viivi Luik ja Epp-Maria Kokamägi, siis kirjastas selle Soome kirjastus Tammi.

Nii olengi jõudnud sammhaaval lähemale nendele neljale aastale, 1993–1997, mil töötasin Soomes Eesti suursaadikuna ja elasin Kulosaaris, Bertel Jungi teel. Nendest aastatest olen kirjutanud pikemalt raamatus *Diplomaat ja mälu* (2004). Sealt olen valinud tänaseks tsitaadiks lõigu, mis iseloomustab emotsionaalset õhkkonda, mis valitses meie maade vahel nii poliitikas kui diplomaatias. Jutt on lugematutest visiitidest, mille korraldamisega mul tuli tegelda.

Eesti riigitegelasi koheldi küll erilise lahkusega ja tähelepanelikkusega, kuid samal ajal ka kohmetult. Kas tõesti needsamad mustad autod, mis prantslastele ja venelastele? Kas Tallinnast tulevad Päts ja Piip, Tõnisson ja Uluots? Tuhkagi, sealt tulid vabadusvõitluse miitingukõnedest alles hõõgivate põskedega poisid ja tüdrukud! Tulid ministriks saanud dissidendid ja luuletajad. Tuli lapselikult siiras peaminister Mart Laar, kelle loengud valitsuse majanduspoliitikast panid Soome ärimaailma suuri tegijaid imetusest ohkima ja ja kadedusest ninaselga nühkima. Tuli pateetiline, otsekui kivist välja raiutud välisminister Trivimi Velliste, täis suurt sõbralikkust hõimuvendade vastu. Ja kui kevad puhkes, tuli soomlaste suurim sõber ning imetusobjekt, president Lennart Meri, tuli esiteks väikese kaatriga otse üle mere, üle Soome lahe, mida enam ei valvanud vene laevad, tuli nagu tullakse külast külla, nagu on tuldud ajast aega, tuli kui sümboolika kehastus, kui eestluse ürgsümbol ise.

Ja muide — tuli nende nelja aasta jooksul ikka ning jälle, nagu oma teise kodusse.

Kõige muu olulise ja huvitava seas on minu nelja aasta kolm suurt versta posti järgmised. Esiteks oma ajaloolise saatkonnamaja tagasisaamine. See ehitati Kaivopuistosse kolmekümnen-date alul Eesti riigi rahaga. Okupatsioonivõim ehk Moskva rek-vireeris selle 1940. aasta suvel. Minu ametiaja algul oli seal Bulgaaria saatkond ja maja tagasisaamise dokumendid kirjutasin Soome Välisministeeriumis alla 1994. aasta jaanuaris. Teiseks: üle Soome lahe liiklevate inimeste arv 1993. aastal oli veel umbes 250 000, aga nelja aasta möödudes üle kolme miljoni. Kolmandaks: viisavabadus. Selle teate sain välisminister Tarja Haloselt oma lahkumislõunal Smolnas Helsingi kesklinnas 1997. aasta kevadel, otsekui lahkumiskingituse.

Ja veel midagi.

Rutem kui paljud nii Eestis kui ka Soomes oleksid arvanud, oli 2002. aastaks selge, et Eesti saab kohe Euroopa Liidu ja NATO liikmeks. Mul oli au sel puhul olla koos Esko Ollilaga esimese Eesti-Soome tulevikuraporti autor. Selle raporti ellukutsujad ehk tellijad olid Soome ja Eesti peaministrid. Me esitasime oma ühisraporti, s.t üle neljakümne konkreetse ettepaneku koos selgitustega mõlema maa valitsustele kahes keeles ja ühel ajal. Kande idee oli fikseerida kahe riigi kohe saabuv uus olukord — võrdne liikmestaatus Euroopa Liidus ja sellest tulenevad järeldused. Mind üllatas, kui pühendunult võtsid mõlema maa vahetuvad valitsused meie soovitusi. Ja kõik see saigi teoks!

Kultuurileping — nii oleme harjunud kõnekeeles nimetama seda Eesti-Soome vahel sõlmitud lepingut, mis kirjutati alla täna täpselt 80 aastat tagasi. Praegu seda lugedes omandab pealkiri erilise tähenduse, see on pealkirjastatud nimelt vaimse koostöö lepinguna. Jõuline ja tähendusrikas sõnavalik, eriti arvestades seda, mis on vahepeal juhtunud.

Maailmasõda ja Eesti okupeerimine pooleks sajandiks lõikasid läbi võimaluse arendada Soome ja Eesti kultuurisuhteid just nii, nagu lepingu koostajad ja allakirjutajad tulevikku 1937. aasta vaatenurgast nägid. Aga kui mõtleme ainuüksi sellelegi, millest mina täna olen rääkinud, siis võime väita, et inimesed mõlemal pool Soome lahte on selle lepingu vaimus tegutsenud ka siis, kui

see tundus võimatu, on tegutsenud ilma ametliku surveta, ilma aruandekoosolekuteta, ilma vaheraportite ja muude bürokraatlike lisandusteta.

Nii juhtub ajaloo, et riigid kirjutavad alla lepinguid, vahel ka häid!, millesse elu teeb oma radikaalseid muudatusi, hoolimata paberitest ja allkirjadest. Kuid inimesed saavad ikka hakkama, kõigest hoolimata, ka ilma paberiteta, saatuse kiuste. Nii on ka eestlased ja soomlased ajaloo kiuste säilitanud alati oma vaimse sideme.

Lõpetuseks paar sõna tulevikust. See on tume! Ei maksa ehmata: tulevik on alati ainult naiivsetele hele, sest nemad on ikka pimestatud mõnest ainult hetkeks särama löönud illusioonist. Tulevik on normaalsele inimesele alati tume, sest silmapiiri taha näevad ainult lameda maa teooriasse uskujad. Horisondi taga valitseb inimsilma jaoks alati hämarus. Aga see on põnev hämarus, alati täis üllatusi. Peaaasi, kui inimese vaim on värske ja valmis üllatusi vastu võtma.

Meie, eestlased ja soomlased, teine teisel pool Soome lahte, teame, mis tähendus on nn Soome sillal. Ärimehed räägivad nüüd aga tunnelist, mis peab vee alt meid ühendama hakkama. Aga las nemad räägivad ja las üritavad seal maa all tegutseda, tunnel ei asenda kunagi silda, see on ammu olemas ja see jääb! Selle silla vanus on teatavasti juba vähemalt 200 aastat!

JAAK JÕERÜÜT (1947) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna 1973. Kirjanike Liidu sekretär 1977–1986, aseesimees 1986–1989, ENSV kultuuriministri asetäitja 1989–1990, ENSV (EV) Ülemnõukogu saadik 1990–1992, Eesti Loomeliitude Kultuurinõukogu esimees 1989, EV Välisministeeriumi teenistuses 1993–2014, EV kaitseminister 2004–2005. Avaldanud üle 20 raamatu proosat, luulet ja mitteilukirjandust. Akadeemias on temalt ilmunud essee “Gustav Suits, Ernest Hemingway ja meie” (2017, nr 5, lk 773–779).

LUULET

Mats Traat

ÕITES VISNAPUU

Ilm küll kaob, kuid ei kirsipuu kustu eal,
sest valkama ta õitsemispüüe hull
taasjälle sunnib rohtaia taga
roheka hõljuva tiigipinna.

Näen ennast kauge kevade embuses,
rõõm noores rinnas tuikamas; nüüdki seal
iidkõrge taeva all ma seisan
pahkliku viljapuu õnnest mõeldes.

ALKAIOS MAARJAMAAL

Kui kodune ja lihtne on hele öö,
hing saladusse, sametist vaikusse vaob!
Alkaios kõnnib eesti metsas,
joobunud lõhnadest, maikuumeelne.

Kui hinge paitav polegi salutee,
ei küsimata saa läbi sujuv stroof:
m i k s luuletai ei mahu koju,
laulma ja mängima teiste seltsi?

On lesboslane uue türanni eest
kui metsvint kulli küünte eest võõrsil paos.
Mis sõprus tõi? Ööks pöördus valgus.
Taas mõõka ihuda mehe kohus.

Eks vahetanud vaheldusrikkalt poolt
ju Pittakos, kaasvõitleja õilis, tark.
Keeb leegitsevas värsis viha,
tabagu pilkenool ülejooksjat!

On hajali poeet, meelest tal ei kao
hõrk Mytilene helideõhtu hõng.
Nüüd luige tiivul läbi ilma
Sapphole terviseid saadab mõttes.

Ent väsimatult noor aknast valvav mees
peab silmas võõra meelisklust õitsval teel,
ning kreeklasele ette jookseb
ja kurjalt käratab: kao mu maa pealt!

JAANIKU KIIRED

Kõrghaljastus ning madal profiil — kannäe,
kuis lõkkest kargab kõrgele säde erk,
mis kaarleb, inimeste kujud
kahvatuks heletab nii kui uni!

Need kirkad kiired noorpõlvest läbi ea
õist suve hinges loitsinud pühaks on
ja joonistanud su näojooni,
taand-aja hajunud helemeelsus!

Noor armastus kas kujutelm rännuteel,
mis pesa teinud möödunu hoidvas paos,
kui tuli kaugel neemetipul
nimede, nägude ähma hajub?

Tume näilisus eks vangista meeli, kui
iseloomuta noor vinge oktoobrituul
sõstrapõõsastes nüüd rabistab — tahtenõrk,
tasakaalutu, hullunud.

Sisu nihutab teelt või(t)matu vormitorm,
pähe elule näo surub arhailise,
nii kuis sobivaks peab vanalik värsimõõt,
mõistus, Lethega leppinud.

Pinged, piirangud ees ja taga, kõrval ka,
igas ametis on oma head ja vead, neist
üle avitab vaid kaemus, ning taju jõud
kevadkohaval maastikul.

TAKJAS

Elu takjana jääb julmade aegade
külge, salaja nii edasi kulgema
seab end tuleva ees; jääkoorik sinetab
tõejõel mööduva mühinas,

tuuled undavad ööpimes kähedalt,
kajab iselik viis karrases kauguses:
igapäevane leib kale kui karistus
rõõmsa mustriga laudlinal;

sisust koormatud ning vormidest vaevatud,
ehapunases eas möödunust saad kuulda
möödumatusi veel kesk olnu varemeid,
psühhoterrori päevikuid;

võidumarsile taas end kurjus asutab,
sõnavabadus jääb tõplaste rimuda,
Zika viirus kel peaju on piiranud
vaeseks, väikseks ja väiklaseks.

VIGADE PARANDUS

Kuusk keset välja — pikk, lage hüüumärk,
raevsõnu sekka kohiseb sügisõöl,
eod võõrad rebib, pühib tuulde
hõredast ladvast ja korpas tüvelt.

Kas sina sõandad pühkida, murda heast
peast pehastanud raod enda küljest, seest
praaktunded, varjud vaevanäosed,
liiskunud unistusjäägid, kõik vead?

SAATÜRI SAATUS

Nali viltuseks veab irvhamba naerunäo,
mokad kõveraks kui lapsel, kel isu kehv —
lõbus saatür satiiri ei seedi eal,
ise teisi küll pilkama mees.

Uusi kõrgusi taas vallutab vägivald,
kostab vabandav jutt, tegudest kumab muu,
mida fraasivaht kõiksugune peita ei
saa; küll ajaloo prügikast

vastu võtma peab siis need, kel on otsa ees
hääbimärgistav, sünk, tagurlust tõendav silt.
Ent on Vabadus nii jõuetuks jäänud, ja
justkui tühjenev õhupall;

näed, kuis suur eesmärk kaob — see tundub sama,
kui tuhmuks koidikukiir, nürineks maitsemeel;
tunne valulik, kui seisatuks mälus aeg,
hetke kõrval saaks põrmuks hetk,
vajuks rusudeks ühtäkki riik ajavoos
valu, vaevade käes, võõrluse varju vaoks
uhkus, töötahe, ihk, armastus, riid ja raev —
ei siis saatürgi naerma jää.

Lakooniast ei ole küll pärit mees,
kes segast seadust rahva jaoks kokku seab,
sündsüütu näoga kaamerasse
vaatab kui vonake puhas, valge.

Miks purpurvilju valmineb riipuul,
eesmärgid kõrged puhutud õhku täis,
nii õõnsad kui särk pesunõõril
pööraselt pekslemas põhjatuules?

Kui vastust aimad, miks tüli veel teed sa?
Aeg võtab aega, ajalgi kallis aeg,
erkmeelseid aateid arhiveerib
aeg-ajalt, enesestmõistetavalt.

Ja ähma tahes-tahtmata suubub Päev,
eeskõned looja lähevad igas suus,
hea tahe idanema pöörab
häbitus ärevas ajastikus.

MÕÕTKAVA

Suurt otsid kaugelt, kuid leiad lähedalt,
eks elu märkamatult end kuvasta —
on päikese käes õnnelikud
taimed, rändlinnud ja inimesed.

Rüü seljas laenukirja on paljudel.
Veel sügispäevgi, ruskunud, hallane,
end ehib suve sulgedega
haihtuvas soojuses, tulvil väge.

On puhangud taas puhkamas poolel teel
ja langeb päike kui viimne ubin puust,
ning ruttab merevoogu peitu,
eituses, jaatuses igavene.

Küll sündmuste keerises toimub
tolmumine, ka tolmlumine:
õrn amarüllis õitseb iga
kümne aasta tagant vaid korra!

Mida kaugemat sügist kõnnid,
seda enam avastad selgust,
kuni kujuneb kokkuvõte,
mõte praksatab kuiva raona:

ilus olematagi olla —
eemal aegade keemiskohast,
veel ilusam olemas olla
kauni kevade magnetväljas.

PARADIGMAVAHETUSE VÕIMALIKKUSEST KASVATUSTEADUSTES

Viive-Riina Ruus

Maailm on muutunud üha keerulisemaks. Suur osa tänapäeva probleemidest on nurjatud (*wicked*): nendega põkkuvad erinevate huvide ja väärtustega osalised, neid probleeme ei saa ühemõtteliselt määratleda, neile pole võimalik leida parimaid lahendusi, nad on piiripealsed, jäädes harjumuspäraste käitumisviiside ja tavade vahele, neid pole silmaga näha, ka pole tihtipeale selge, kas pakutud lahendus on tõhus või mitte. Need pole mitte lihtsalt keerukad probleemid, mida analüüs ja kogutud tõendid võimaldaksid lahendada, vaid kaoatilised ja kompleksed. Inimesed tunnevad end nende ees abituna, on ärritatud, kaotavad süüdlas otsides usalduse ekspertide vastu, muutuvad vastuvõtlikuks vandenõuteooriatele ja väärinfole. Avalik sektor on niisugustest nurjatutest probleemidest pungil. Asja teeb hullemaks see, et kriitilistele olukordadele tuleb leida mingi(gi) lahendus käigu pealt: valitsus, kohtud, koolid, haiglad — ühtki institutsiooni ei saa parema lahenduse ootuses seisma panna. Ka ei saa nurjatuid probleeme leevendada harjumuspärase ekspertiisi ega sissejuurdunud “meetmete” abil. Vaja on muuta mõtteviisi.

Kasvatuse ja hariduse probleemid on enamalt jaolt nurjatud. Neid on raske, vahel ka võimatu seletada olemasolevate teaduslike vahenditega. Näiteks neuroteadusel ja psühholoogial on häid seletusi lapse kognitiivse arengu kohta, kuid seda, kuidas on õppimise ökosüsteem seotud poliitiliste, sotsiaalsete, kultuuriliste, majanduslike ja bioloogiliste teguritega nende kõigi omavahelises kokkupuutes ja vastastikmõjudes, seletada ei osata (OECD

2017; vt ka Nichols 2017). Nii et kuigi kasvatus ja õpetus on sama vanad kui inimkond ning neid on paljudel eri viisidel seletada ja parandada püütud, ei mõista inimene seniajani neid kuigi hästi.

ÕPETLIK LUGU VÄÄRTÖLGENDUSTE OHTLIKKUSEST

Adekvaatsetest seletustest ja tõlgendustest — teadmisest — sõltub väga palju. Väärtõlgendused võivad hukka saata nii riike kui rahvaid. Lubatagu tuua näitlik lugu kaugest minevikust — Ameerika vallutamisest. Bulgaariast pärit Prantsuse õpetlane Tzvetan Todorov (2001) on väitnud, et kui Mehhiko indiaanlased eesotsas asteekide kuninga Moctezumaga oleksid hispaanlaste vallutustele suutnud anda adekvaatsema tõlgitsuse, võinuks nende ajalugu minna teisiti. Nimelt oli indiaanlaste arvuline ülekaal sedavõrd suur, et hoolimata anastajate tulirelvadest olnuks indiaanlaste võit võimalik. Indiaanlastele sai saatuslikuks see, et nad elasid maailmas, mis oli pööratud mineviku ja traditsiooni poole. Möödunud aegadel, nagu kõneles ühe indiaani suguharu pealik, ei olnud mingit mälestust selle kohta, et kunagi tulevad need inimesed (s.t konkistadoorid). Seega ei jäänud indiaanlastel üle muud, kui lasta end juhtida ettekuulutustel ja ennetel. Üks müütidest kõneles legendaarse väejuht-jumaluse Quetzalcóatli oodatavast tagasipöördumisest Mehhikosse. Ja nüüd siis juhtuski, et Moctezuma, hakates vallutajat Cortési pidama Quetzalcóatliks, tegi oma rahva relvituks. Olgu märgitud, et Mehhiko indiaanlased olid haritud rahvas ja nende riik pööras haridusele suurt tähepanu: koolis pidid käima kõik, nii rikkad kui vaesed. See aga ei aidanud, sest olevikul lasuv minevikukoorem oli liiga raske ja kollektiivsus domineeris liialt individuaalsuse üle. Ka olid indiaanlased suurepäraseks rituaalse kõne meistrid, kuid nõrgad olukordades, mis nõudsid improviseerimist, sest nende kõnekunst oli rajatud väljakujunenud kaanonitele, samas kui Cortésil õnnestus tänu pärismaalastest “kollaborantide” abile peensusteni taibata sisemiste lahkkelide olemasolu indiaanlaste leeris. Kaasa rääkis ka temale kui uusaja inimesele omane avastamiskirg, sellal kui indiaanlased uskusid sündmuste käigu ettemääratusse ja neil polnud hetkekski tunnet, et asjad

võiksid minna ka teisiti. Sündmuste kulg oli indiaanlastele traagiline: kui Mehhiko rahvaarv oli vallutuse eel kuni 25 miljonit, siis 1600. aastal loendati neid vaid üks miljon. Ja kõik tulenes kokkuvõttes sellest, et indiaanlaste käsutuses ei olnud vaimseid tööriistu, mis aidanuks toime tulla ettearvamus olukorras, sündmusi adekvaatselt tõlgendada ja nende käiku ette näha. Tõepoolest — teadmine loeb.

Todorovi sõnutsi on Ameeria vallutamine näitlik lugu sellest, kuidas *mina* avastab *teise*. Cortési jaoks viib *teadmiste* valdamine võimu vallutamiseni. Todorov jutustas selle loo, et inimesed õpiksid ülekohtusele võimule vastu seisma ja mõistma *adekvaatsete* teadmiste tähtsust selles võitluses. Seda kõike tuleb ette ka kultuuride kohtumisel ühe ühiskonna piires: naised võivad olla *teine* meeste jaoks, vaesed rikaste jaoks, vasakpoolsed parempoolsete jaoks ja vastupidi. Igäüks, nagu täheldas Todorov, võib olla teise jaoks barbar.

TEADUS KASTIDES

Teadus pole selles suhtes mingi erand. Suurepäraselt näitlikustavad seda Charles Percy Snow (2017) ja Jerome Kagan (2017), kõneldes teadus- ja mitteteadusliku kultuuri, samuti erinevate teaduskultuuride omavahelistest suhetest. Snow nendib oma 1959. aastal peetud ajaloolises nn Rede'i loengus, et mitteteadlased kipuvad teadlasi pidama upsakateks kiitlejateks, sügav vastastikuse taipamatuse veeväli lahutab ka humanitaare ja loodusteadlasi. Mõlemal on teisest veidralt moonutatud ettekujutus. “Selline polarisatsioon,” väidab ta, “on ilmne kaotus meile kõigile. [...] See on ühtaegu praktiline ja intellektuaalne ja loominguline kaotus” (Snow 2017: 19). Ta on veendunud, et just kahe kultuuri puutekohtades peituvad parimad eeldused loovusele.

Snow on eriti mures seepärast, et teaduskultuuride omavahelisel lahkukasvamisel on tugevad siirded haridusse. Seda eriti Inglismaal, kus valitses fanaatiline usk spetsialiseerumisse. “Kuidagi on läinud nii, et me oleme seadnud endale eesmärgiks luua tilluke *élite*, kel oleks akadeemiline haridus ühelainsal erialal. Sada viiskümmend aastat oli Cambridge’is selleks alaks matemaatika,

seejärel matemaatika või klassikaline humanitaarharidus, siis arvati vääriliseks ka loodusteadused” (samas: 26). Snow järeldus on lõikav: kui kaks tunnetusviisi on omavahel sedavõrd lahknenu, ei suuda ka ühiskond targalt mõelda, mistõttu varem või hiljem tuleb olla ühiskonna allakäigu tunnistajaks.

Jerome Kagani teos ilmus pool sajandit hiljem. Tema ei räägi mitte kahest, vaid kolmest teaduskultuurist: loodus-, sotsiaal- ja humanitaarteadustest ning vaeb üksikasjalikult erinevusi igapäevase töökäsituses, teemavalikus, sõnavaras, mõistesüsteemis, vaimsetes tööriistades, suhetes omaenda ajalooga. Eriti intrigeerivad on lõigud, kus Kagan seab kahtluse alla nii mõnedki seni kehtivad teaduslikkuse kriteeriumid, näiteks selle, et järeldustel on teaduslikku kaalu üksnes siis, kui nad toetuvad mõõtmiste teel saadud arvulistele väärtustele. Ka satuvad tema terava kriitika alla teaduse nimel esitatavad ebateaduslikud seisukohad, näiteks majandusteaduse iidolid tarbimisest, mille järgi pole otsusel, kas muretseda laps või koer, mitte mingit vahet. Kagan huvitub vägagi erinevustest teadusvaldkondade staatustes ja sellega seotud suu- rest ebavõrdsusest rahastamisest.

Ka Kagan põikab aeg-ajalt hariduse valdkonda. Näiteks väljendab ta pahameelt selle üle, et ülikoolilõpetajatelt politoloogia ja üldse sotsiaalteaduste vallas nõutakse statistika valdamist, ent nad ei pea läbima ühtki kursust, mis käsitleks ajalugu, kultuuri või omaenda teadusala eetilisi aluseid (Kagan 2017: 249). Analüüsi tulemusi kokku võttes nendib Kagan, et kõigi valdkondade teadlastel on oma osa inimolu paremal mõistmisel, ent mitte ühelgi neist pole valem, mis tooks ilmsiks kogu tõe. “On aeg, et kõigi kolme kultuuri esindajad võtaksid omaks alandlikuma hoiaku: [...] iga rühm [on] võimas oma valdustes, ent võimetu teise territooriumil” (lk 358) See on Kagani teose lõpulause.

Kui järgida Kagani seisukohti kolmest teadusvaldkonnast, siis pole neid kuigi raske staatuse, autoriteedi ja rahastuse alusel järjestada: esikohal on loodusteadused, järgnevad sotsiaal- ja seejärel tulevad humanitaarteadused. Aga kasvatus- või haridusteadused? Neil on teadusilmas *igavese teise* positsioon. Näide elust: üks Saksa professor tegi kohtumisel Eesti kasvatusteadlastega ot-

semaid selgeks, et tema on ikka päris-, mitte mingi pedagoogika-professor.

Tegelikult on maailmas olemas ka soliidsed ajakirjad, milles käsitletakse kasvatus- ja/või haridusküsimusi. Millega siis seletada kasvatusteaduste nõrka positsiooni akadeemilises seltskonnas? Üks kahest: kas pole nende probleemikäsitlused olnud teaduslikus mõttes tõsiselt võetavad või ollakse jäänud kaotajaks teadlaste kildkondlikus võimuvõitluses. Tõenäoliselt nii seda kui teist. Paraku on sellel tõsised tagajärjed, näiteks mõju õpetaja staatusetele. Kuigi peaaegu kõik arenenud riigid nõuavad õpetajatelt kõrgharidust, on õpetajaharidus “päris” teadusharidusega võrreldes enamalt jaolt vähem prestiižne, tihti ka vähenõudlikum ja tagasihoidlikuma kvaliteediga. Sellest johtub omakorda, et säravamad talendid ei soovi valida hariduse ja kasvatus valdkonda kuuluvaid ülikoolikursusi. Ometi ei sea samas mitte keegi kahtluse alla hariduse tähtsust, seda, et nii üksikisikute kui ka riikide ja rahvaste käekäik sõltub suurel määral haridusest.

Millisesse Kagani nimetatud teaduskultuuri kuuluvad kasvatusteadused? Vastus: kord ühte, kord teise, kokkuvõttes — kõigisse nimetatuisse. Loodusteaduslik lähenemine haridusprobleemidele on valdav näiteks eripedagoogikas ja loodusteadusliku mõtteviisi järgivates pedagoogilise psühholoogia koolkondades; ühiskonnaga seotud probleemid on kesksed haridussotsioloogias, mõnel määral toetuvad haridusuuringud, näiteks õppekavateooriad, ka kultuuripsühholoogiale ja humanitaarteadustele. Niisiis näeme, et haridusteadused on jagunenud, nagu see on iseloomulik mis tahes teadusharule, paljudeks koolkondadeks ja allharudeks, millel kõigil on oma mõistetesüsteem ja uurimismetoodilised vahendid. Olukord meenutab orkestrit, kus on palju tublised pillimängijaid, kuid kokkumängu ei ole. Teadusmaailmas pole see aga üldsegi mitte erandlik nähe. Võib-olla kannatab kasvatus- teaduste maine veel ka selle all, et eriti loodusteadustega võrreldes on nad ikka veel tihedalt seotud filosoofiliste spekulatsioonidega? Kas see muudab nad tõsiteadlaste silmis ebaküpseks, nõrgalt “emantsipeerunuks”? Kahtlemata teeb kuulumine ühekorraga kõigisse klassikalistesse teadusvaldkondadesse ja päriselt mitte ühessegi neist raskeks omaenda suveräänse identiteedi kujun-

damise. On ka võimalik, et kasvatusteaduste probleemid on eriti nurjatud, eriti kompleksed ja et just seetõttu on nende käsutuses vähe adekvaatseid ja samas teaduskaanonite poolt tunnustatud tööriistu nende käsitlemiseks. Kindlasti nõrgestab kasvatusteaduste positsiooni see, et segi aetakse kasvatus kui kunst ja kui teadus. Tegelikult on kasvatamine ja õpetamine omaette tegevusena ikkagi rohkem kunstid, mis aga ei tähenda, nagu poleks teaduslikud teadmised nende mõtestamiseks ülimalt olulised. Meil on kasvatamis- või õpetamiskunstide kohta kogunenud küll palju argi- või poolteaduslikke teadmisi, kuid me ei oska neid üldistada ja tervikuks siduda.¹

TEADUSE PÖÖRE KOMPLEKSSÜSTEEMIDE SUUNAS

Paistab, et teaduse praegusel arengutasemel loob uusi võimalusi vajalike eristuste tegemiseks ja arusaamade koondamiseks tervikuks komplekssüsteemide teooria. “Lihtsalt öelduna,” kirjutab oma saatesõnas Snow’ ja Kagani raamatutele Jüri Engelbrecht (2017a: 407), “koosnevad komplekssüsteemid väga paljudest erinevatest või ka sarnastest osadest, mis on omavahel seostatud ja mõjutavad üksteist mittelineaarsel moel. Seostatusest ehk interaktsioonidest tekib aga uus kvaliteet. Sellest järeldeb, et komplekssüsteeme ei saa iseloomustada tema osade kaudu, sest komplekssüsteem tervikuna käitub viisil, mida ei saa tuuletada osade kvalitatiivsete ega kvantitatiivsete näitajate summeerimise teel.” Senini on nende uuringute põhirõhk olnud täppis- ja loodusteadustel, kuid viimasel ajal on lisandunud teadmisi ka sotsiaalsete süsteemide kohta, milles on olulisel kohal väärtused

¹Omal kohal tunduvad olevat paralleelid keeleteadusega: keegi ei kahtle selles, et inimene kõneles ammu enne seda, kui ta sünnitas lingvistika. Vajadusest mitte ajada segi kunsti ja teadust räägib ka indiaanlaste ja konkistadooride juhtum: hoolimata sellest, et asteegid valdasid meisterlikult kõne*kunsti*, laskis Moctezuma end Cortési poolt haneks tõmmata, kuid seda, miks ja kuidas see juhtus, suutis analüüsida alles sajandeid hiljem õpetlane, kelle käsutuses olid semiootika vahendid.

ja väärtussüsteemid (samas). Mõnevõrra üksikasjalikuma kirjelduse kompleksüsteemidest Engelbrechti esituses leiame teisalt: kompleksüsteemid koosnevad paljudest osistest, mis on omavahel seostatud ja mõjutavad üksteist, tihti esineb hierarhilisust; nende süsteemide käitumine on üldjuhul kirjeldatav mittelineaarsete seostega osiste vahel, kompleksüsteemid võivad olla iseorganiseeruvad uute omadustega struktuurideks, mis pole otseselt tuletatavad osiste omadustest, neil võib olla mälu ja nad võivad olla adaptiivsed, nad on ajas muutuvad ja termodünaamilises mõttes mittetasakaalulised, nendes toimuvad lokaalsed muutused arenevad tihti globaalseks (Engelbrecht 2010: 1349; põhjalikumat ülevaadet vt Engelbrecht 2016: 19–22).

Kompleksüsteemidele omase lähenemise kasutuselevõtt tähendab mõtteviisi põhjalikku muutust. Näiteks sotsioloogias on see kaasa toonud uute mudelite ja metodoloogiate kasutamise (Page 2015), keeleteaduses on võimaldanud esile tuua reeglipärasusi, mis hõlmavad seni küllaltki eraldi seisnud probleemvaldkondi, nagu keele muutumine, kasutamine, õppimine ja mueldamine arvutil, ka on see lähenemine lubanud ületada vastuolu keelestruktuuride ja keele kasutamisprotsesside uurimisele keskendunud lähenemiste vahel (Ellis 2011; Ellis, Larsen-Freeman 2010). Kompleksteooriate esiletõus majandusteadustes muutus eriti märgatavaks pärast ülemaailmset finantskriisi 2008. aastal. Nagu kunagi sovetoloogid ei suutnud ette näha NSVLi kokkuvõrsemist, nii ei suutnud ka enamik majandusteadlasi ette näha kriisi ega seda seletada. Mittelineaarse mõtteviisi sissetungi ajal on kahtluse alla pandud majandusteaduse mitmed üldtunnustatud põhimõtted, nagu näiteks: majanduses valitseb tasakaal nõudluse ja pakkumise vahel, kõik indiviidid taotlevad omakasu ja kokkuvõttes toob selline käitumine kasu kogu ühiskonnale, majandusotsuste tegemisel käituvad indiviidid ja ettevõtted mõistuspäraselt, sisemajanduse kogutoodang näitab rahvaste heaolu, võrgustumine vähendab turuosaliste riske jt. Hoobi sai isegi usaldus “turu nähtamatu käe” töökindluse vastu (Helbing, Kirman 2009; Farmer 2012). Praeguseks on välja kujunenud uue majandusteadusharu — kompleksse majandusteaduse (*complexity economics*) piirjooned. Selle ühe rajaja W. Brian Arthuri sõnutsi ei

ole kompleksne majandusteadus neoklassikalise majandusteaduse erijuhtum, vaid vastupidi, neoklassikaline majandusteadus ise on kompleksökoonoomika erijuhtum (2013: 19). Sel vahetegemisel on vägagi praktilised tagajärjed. Nimelt on maailmas ja Eestiski viimastel aastakümnetel valitsenud uusliberaalne ideoloogia ja sellele vastav tegutsemine on paljuski olnud neoklassikalise majandusteaduse vili. Kokkuvõtvalt: kui kehtiv majandusteadus rõhutab korda, tasakaalu, kindlaksmääratust, stabiilsust ja väärtustab deduktiivset loogikat, siis kompleksne majandusteadus rõhutab sattumuslikkust, määramatust, tähenduse omistamist, avatust muutustele. Selles mõtteraamistikus on tähtis aeg, eriti ajalooline aeg. Lahendusi ei arvata peituvat mitte niivõrd matemaatilistes mudelites, vaid pigem muustrites ja alles tekkivates nähtustes, muutustes, mis kutsuvad esile uusi muutusi, struktuurides, mis loovad uusi struktuure (samas: 1). Uue käsitlusviisi järgi peaks majandusteadus olema inimkeskne ja väärtuspõhine, taotleva sotsiaalse võimu võrdsemat jaotust, ergastama indiviidi loovust ja toetama tema eneseteostust ning soodustama kogukondade arengut (Jacobs 2016b).

Kasvatus- ja haridusteadustes hakati kompleksteoreetilist lähenemist süstemaatilisemalt kasutama pärast kompleks- ja haridusteaduste esimest konverentsi, mis korraldati 2003. aastal Kanadas. Seal asutati kompleksteaduse ja hariduse uurijate konsortium ning loodi elektrooniline ajakiri *Kaasosalisus: Kompleksuse ja Hariduse Rahvusvaheline Ajakiri* (Complicity: An International Journal of Complexity and Education). “Kaasosalisus”, mida võiks tõlkida ka kaassüüna, osalemisena kuriteos, osutab, et ajakirjaga taheti esitada väljakutse traditsioonilistele haridusuuringutele ja demonstreerida mõttekaaslust õpetlastega, kes tajuvad maailma kui komplekssüsteeme, kui süsteeme, kus toimijate vastastikmõju tulemusel tekivad uued kollektiivsed ühendused. Selle näiteks sobivad nii klassi-, kooli- kui ka üliõpilaste kollektiivid, aga ka kogukonnad, ühiskonnad ja terved kultuurid. Nii väidavad toimetajad ajakirja esimese numbriga avaartiklis (Davis jt 2004).

Eri teadusharude arengut jälgides jõuti tõdemuseni, et teaduses on toimunud põhimõtteline pööre kompleksuse suunas —

complexity turn (Urry 2005). Teadupärast saavad radikaalsed muutused teaduses alguse sellest, et “normaalse” teaduse kaanon ei suuda enam seletada paljusid olulisi sündmusi ja nähtusi, mis tähendab, et sellest tuleb lahti öelda. On ilmne, et “ei ole võimalik edendada kriitilist ja kompleksset uurimisprotsessi, ilma et seataks küsimärgi alla ja esitataks väljakutse uuringute aluseks olevale domineerivale paradigmat,” kirjutab ajakirja *Complicity* peatoimetaja Michel Alhadeff-Jones, tõdedes samas, et sellise väljakutse esitamise kaasnivad enamasti huvide konfliktid ja võimuvõitlus. Seega tähendab paradigma muutmine paratamatult ka poliitilist ja eetilist seisukohavõttu (2013: 42).

Praeguseks ajaks, kui kompleksteooriate kasutuselevõttust hariduses on möödas pisut rohkem kui aastakümme, on selge, et nähtuste käsitlemine mitmetasandiliste dünaamiliste kompleks-süsteemidena pakub alternatiivi haridusuuringutes senini valitsevale lineaarsele ja reduktsionistlikule mõtteviisile. Selle lähenemise mõjul on hakatud ümber mõtestama valdkonna uurimis-metodoloogiat ja epistemoloogiat, ümber kujundama arusaamu põhjuse-tagajärje seostest, uutmoodi mõtestama haridusreforme, õppekavade teooriaid, õppimissüsteeme ja pedagoogikaid, vaim-sust, eetikat ja loovust (Koopmans 201: 14 jj). Teistsuguses val-guses on hakatud nägema ka isiksuse arengutrajektoori, märka-ma tasakaalust väljas olevate kriitiliste seisundite tähtsust inimese arengukäigus ja annete, sh talendi varajast või hilist õitselepuhke-mist (Stamovlasis 2014). Kahtluse alla on seatud õpetamismee-todite (didaktika) liigne tähtsustamine õpetajate ettevalmistuses, sest see vaateviis alahindab õpetajate ja õpilaste vastastikuseid mõjutusi, õppimise ja õpetamise kultuuriseoseid, refleksiooni ja improvisatsiooni (Ricca 2003). Kriitikat on pärvinud õppekavade ülesehitus suletud süsteemina, mis sunnib osalisi täitma väljast-poolt ettekirjutatud eesmärgid ja funktsioneerib “õige-vale” di-hotoomse loogika alusel, välistades võimaluse, et mingi asi võib sõltuvalt vaatenurgast olla ühekorraga nii õige kui vale, nii hea kui halb (Doll 2012). Uuringute põhjal tehtud üldistuse järgi va-jab õppimise ja õpetamise kirjeldamine inimökoloogia kompleks-ses raamistikus senisest erinevat filosoofilist ja teoreetilist lähene-mist (Gilstrap 2011; Doll 2012).

Praegu ei kuulu selline lähenemine veel uuringute peavoolu, kuid see võib muutuda. Nimelt algatas selline mõjuvõimas organisatsioon nagu OECD 2011. aastal projekti “Komplekssete haridussüsteemide valitsemine” (*Governing Complex Education Systems*). 2013. aastaks oli kompleksteoreetilises mõtteraamistikus valminud pikem ülevaade haridusreformidest (Snyder 2013). Selles tõdetakse, et senised hariduspoliitilised vaidlused on keskendunud suuresti “ülalt alla” või “alt üles” reformide paremusele või halvemusele ja hariduspoliitika tsentraalsele vs. detsentraliseeritud valitsemisele, kuigi reformimise senised kogemused on näidanud, et haridusprobleemide vaatlus kõigist teistest valdkondadest lahus olevana ja reduktsionistlikud lahendused, mis on suunatud üksikutele poliitikavaldkondadele või pedagoogikatele, ei too endaga kaasa suuri ja püsivaid lahendusi. Vastupidi, halvemal juhul võib sellise toimimisviisi tulemuseks olla kogu süsteemi hõlmav hämmeldus ja halvatus. Sean Snyderi järgi peab häid vilju kandev reform toetuma ökoloogilisele mõtteviisile, olema väljundi asemel orienteeritud protsessile ja toimuma kõigi osaliste vastastikmõjus. Reformi õnnestumiseks on vaja, et vajutataks “õigetele” päästikutele, et jõudude koondumine toimuks kohtades, kus üsnagi kerge mõjutus vallandab muutuste laviini, tekitades nn doominoefekti, mille tulemusel muutub kogu süsteem. Kui muutuste kaskaad on kord juba alanud, pole seda enam võimalik peatada. Loomulikult tuleb hoiduda hukatuslike, katastroofiliste tagajärgedega kaskaadide esilekutsumisest. Siit tulenebki vajadus keskenduda protsessile, positiivse–negatiivse tagasiside võrgustike loomisele ja nende toimimise pidevusele, et vajaduse korral kiiresti teha muudatusi. Negatiivne tagasiside hoiab süsteemi kaosesse langemast, positiivne aga tagab süsteemi loovuse ja uuendusvõime. See kõik tähendabki toimetamist kaose ja korra piiril, vältides jäika, kivistunud korda ühelt poolt ning täielikku kaost, mis võib lõppeda ka süsteemi lagunemise ja surmaga, teiselt poolt. Igal juhul oleks hukatuslik, kui eirataks hariduse mitmetasandilisust ja tõhusate tagasisidemehhanismide vajalikkust nii tasandite sees kui nende vahel. Reformi õnnestumiseks on vaja koordineerivat keskust, ja mis kõige tähtsam, osaliste jagatud põhiväärtusi ja veendumust uuenduste vajalikkuses (Snyder

2013). Snyder, analüüsinud edukate reformide tulemusi Põhja-Ameerikas ja Aasias, on andnud järgmisi soovitusi: 1) vajalik on koostöise keskkonna tugevdamine kogu süsteemi ulatuses ja tingimuste loomine kõigi osaliste vastastikmõjuks; 2) tuleb kavandada moodused selleks, et koostöö ja interaktsioon toimuksid pidevalt, lakkamatult; 3) reformimine peab toimuma järk-järgult, olema korduv, ekperimenteeriv ja paindlik, kohalike tingimustega kohanev ja suunatud heade tegutsemisviiside levitamisele; 4) vältida tuleb süüdistavat hoiakut, ütlemisi, et senine süsteem toimib halvasti seetõttu, et pole häid inimesi, selle asemel tuleb esile kutsuda intensiivseid õppimisprotsesse, mis suudaksid kohalikult tasandilt laiendada kogu süsteemile; 5) keskenduda tuleb võtme-kohtade kollektiivsele mõjutamisele; 6) äärmiselt tähtis on õpetajate innustamine uuendustes kaasa lööma, rakendades seejuures ka mentorlust ja õpetajate ühisuuringuid; 7) võtta lähte-eelduseks, et haridus ei ole omaette, isoleeritud silotorn ja et komplekssüsteemiga võib hakkama saada eri viisidel, ka üksikisikute erisoovidest sõltumata, ühtlasi on vaja otsida lahendusi teistest valdkondadest (samas: 28–29).

ÕPPIMISKEKSKSED TOIMIMISVIISID JA UURINGUD

Selleks et kasvatus ja hariduse valdkonna kompleksne ja dünaamiline iseloom avalduksid selgemini, on otstarbekas need valdkonnad uuesti määratleda. Kõigepealt tuleks küsida, kas meie praeguses sõnavaras on olemas selline mõiste, mis läbib kasvatus ja hariduse kõiki valdkondi, rõhuasetusega protsessidel. Vastus: jah, on, ja selleks on *õppimine*.

Peaagu pool sajandit tagasi, 1972. aastal, hoiatas Rooma Klubi maailma, et kasvul on piirid, sest meie planeet on lõplik ja tema ressursid ei ole ammendamatud. Rooma Klubi pakkus olukorrast väljapääsu: tuleb toetuda inimesele looduse poolt antud võimele mõista ja õppida. Sellele arusaamale oli rajatud Rooma Klubi 1979. aastal avaldatud raport “Õppimisel pole piire” (Botkin jt 1998 (1979)). Eessõnas seostas Rooma Klubi tollane president Aurelio Peccei õppimist inimkonna ellujäämise ja arenguga.

Raamatus lähtutakse tõdemusest, et inimkond on jõudmas piirini, kus pole enam palju ruumi vigade tegemiseks, samal ajal jäävad meie arusaamad kaugele maha sellest, mis oleks vajalik, et toime tulla üha keerulisemas maailmas ning mitte kaotada kontrolli oma saatuse ja tuleviku üle. Ülemäärane keskendumine ainelis-tele probleemidele on viinud olukorrani, kus unustusse on vajunud kõige tähtsam — inimene (samas: 2 jj). Sedasama muret on korduvalt väljendanud ka Jüri Engelbrecht, näiteks: “Inimkond on silmitsi seisnud paljude probleemidega ja teadlaste pilgud on suunatud kaugele. [...] võtmesõnaks on inimene. Kuidas käituvad inimkooslused, kas inimkond saab hakkama” (2017b: 81). Lõhet, mis valitseb inimeste endi tekitatud maailma suureneva keerukuse vahel ühelt poolt ja inimese suutlikkuse vahel seda kontrollida, nimetavad Rooma Klubi raporti koostajad inimlikuks lõheks (*human gap*). Kogu raport on pühendatud sellele, kuidas õppimine võib aidata seda lõhet ületada.

Raportis mõistetakse õppimist avaralt, hariduse ja koolituse traditsioonilist käsitust ületavalt. Rõhutakse inimese initsiatiivikust nii tema suhetes teadmistega kui eluga üldse. Õppimise all mõeldakse uute teadmiste, uute oskuste, uute hoiakute ja väärtuste omandamist ning praktiseerimist, et valmistuda elamiseks muutuvas maailmas ja tulla toime uute olukordadega. Õppimine võib olla teadlik või ebateadlik, see toimub enamasti kokkupuutes reaalsuse või ka kujutletavate maailmadega. Rõhutatakse, et ametliku koolituse olulisust ei tohi mitte mingil määral alahinnata, kuid tähtsustada on vaja ka seda õppimist, mis toimub perekondliku kasvatus käigus, eakaaslaste seas, meediasuhtluses, töötades ja mängides. Õppijaks võib olla peale indiviidi ka organisatsioon või isegi ühiskond tervikuna, õppimine võib olla nii individuaalne kui ka kollektiivne. Õppimine võib olla alalhoidliku iseloomuga, mille tulemusel omandatakse ühiskonnas juurdunud toimimisviise, hoiakuid ja reegleid, et osata käituda ajast aega korduvates olukordades, ja uuenduslik, selline, millega kutsutakse esile muutusi, sõnastatakse uusi probleeme, korraldatakse ümber olemasolevaid struktuure. Rahututel aegadel tuleb rõhk asetada innovatiivsele õppimisele. Innovatiivne õppimine peaks aitama tulevikku ette näha, et vältida tulevikušokki, olema võimalikult

ettenägeliku (*anticipatory*) iseloomuga ja rajanema ettekujutuse loomisele tulevikust — näiteks tulevikustsenaariumide, simulatsioonide või mudelite loomisena, et kujundada valmidust pingutada soovitava tuleviku nimel. Innovatiivse õppimise teine aluspõhimõte on osalusõppimine (*participatory learning*). Osalemine õppimises on õigus, mille piiramine on eetiliselt lubamatu. Kuigi osalemine leiab alati aset mingis konkreetses kohas, ei tohiks see tähendada õppimise kinnijäämist kohalikesse probleemidesse. Vastupidi, inimene peaks end tundma osalisena ka üleilmsete probleemide märkamises, tundmaõppimises ja lahendamises. Innovatiivse õppimise keskmes on väärtused, mille hulgas on kõige tähtsamad ellujäämine ja väärikus (Botkin jt 1998: 17–44). Mis puutub õppimisega seotud teadusuuringutesse, siis Rooma Klubi hinnangul ei suuda need kaugeltki selgitada õppimisprotsesse: koolkondade vahel puudub vastastikune mõistmine ja lugupidamine, erinevate uuringute eesmärgid on tihti peale omavahel vastuolus, mõistetes ja teooriates valitseb suur segadus. Raportis peetakse vajalikuks asetada rõhk erialadevahelistele uuringutele, mis suudaksid lõimida õppimise sotsiaal-, humanitaar- ja loodusteaduslikke uuringuid. Oluliseks peetakse rahvusvaheliste õppimis-uuringute korraldamist maailma kõigi riikide osavõtul, sõltumata ühe või teise riigi majanduslikust arengutasemest (samas: 100–102).

Kuigi usk tulevikku ettenägeva õppimise võimalikkusesse on tollasega võrreldes tugevasti kahanenud, on Rooma Klubi ülalnimetatud põhimõtted õppimise suhtes aktuaalsed tänapäevalgi, justkui oleksime ikka veel 1979. aastal. Miks siis pole neid põhimõtteid ligi poole sajandi vältel ellu viidud ega mingil olulisel määral edasi arendatud? Nimelt selsamal aastal, kui raport ilmus, sai Suurbritannia peaministriks Margaret Thatcher ja “aja vaim” muutus. Uusliberaalid kujundasid ümber valgustusaegse arusaama inimesest, kes on moraalselt seotud kultuuriga ja sotsiaalselt rahvusriigiga. Selle asemele tuli arusaam, et inimene on loomu poolest *homo economicus*, olend, kelle põhiomaduseks on omakasupüüdlikkus ja kelle jaoks soodsaim keskkond on vabaturg. Selle protsessi käigus muutus sõnavara: töötajatest said maksu-maksjad, rikkuritest kasvu ja jõukust tootvad ettevõtjad, koda-

nikest tarbijad, lobirühmadest ja rahvaliidumistest huvirühmad. Hinda läks konkurentsivõimeline ettevõtjakultuur, hariduses ja kogu sotsiaalsfääris hakati nägema musta auku, kuhu kaob raha. Selle uue mudeli järgi hakati ka hariduses ringlevaid teadmisi hindama nagu mis tahes muud kaupa nende turuväärtuse — kvaliteedi ja hinna suhte alusel. Uusliberaalide hariduspilti iseloomustab kindel mõtteviis: tähtsad on tööturu nõuded, töödistsipliin, kulutuste kokkuhoid, kogu haridus tuleb ümber orienteerida kutseharidusele (nn *vocationalism*). Riik hõõveldati õhukeseks selles mõttes, et see ei pidanud end enam vastutavaks elanike kollektiivse ja sotsiaalse heaolu eest. Riik on aga kaugel sellest, et võimust loobuda: nüüd valitseb riik teistmoodi, juhib distantsilt, korraldades hindamist, auditeerimist, akrediteerimist, kehtestades eeskirju ja standardeid. Neoliberaalne riik pole ei klassikaline *laissez-faire*-riik ega ka traditsiooniline heaolu- või rahvusriik, vaid detsentraliseeritud tsentraliseeritud valitsemisasutus. Kõige selle kohta kehtib peaminister Thatcheri kuulus TINA: *There Is No Alternative*, teist võimalust ei ole. TINA valguses kujutavad nii Rooma Klubi raportid kui ka kompleksüsteemidele omane lähenemine endast reaalsusest irdunud naiivset idealismi. Mis aga puutub õppimisega seotud uuringutesse, siis vastavalt ajastu mentaliteedile tuntakse nüüd peamist huvi süsteemi tõhususe suurendamise vastu ja keskendutakse efektiivsusnäitajatele.

Siiski. Teatav läbimurre toimus 1990. aastate algul, kui asutati Rahvusvaheline Õppimisteaduste Ühing (The International Society of the Learning Sciences; ISLS). Järgmisel aastal korraldas ühing oma esimese teaduskonverentsi. Sellega oli tekkinud uus teadusdistsipliin. Õppimisteadused hõlmavad alusuuringuid selle kohta, kuidas inimesed õpivad — olgu kollektiivselt või individuaalselt, kuidas erinevad sotsiaalsed ja organisatsioonilised keskkonnad õppimist toetavad, kuidas on võimalik õppimist hõlbustada kommunikatsiooni- ja infotehnoloogia abil. ISLS annab välja kaht ajakirja: *Õppimisteaduste Ajakiri* (The Journal of the Learning Sciences) ja *Rahvusvaheline Ajakiri Arvutisest Toetatud Koostööst Õppimisest* (International Journal of Computer Support for Collaborative Learning) ning korraldab korrapäraselt õppimisteaduste konverentse. Taotluseks on ühendada õppimise

valdkonnas tegutsevaid teadlasi, üliõpilasi ja praktikuid üle maailma — kõiki neid, kes huvituvad õppimisest koolis, kodus, töökohal, kogukonnas. Õppimisteadused hakkasid 1990. aastatel levima USA ülikoolides, praeguseks on vastavad keskused olemas ka mitmes Euroopa, Aasia ja Austraalia ülikoolis.

Õppimisteaduste vajalikkust põhjendatakse sageli sellega, et maailm keerustub. Paraku rakendatakse õppimisteadustes komplekssüsteemset lähenemist endiselt vähe. Silmatorkavaid artikleid selles vallas on Michael J. Jacobsoni ja Uri Wilensky “Komplekssüsteemid hariduses: Teaduslik olulisus ja järeldused õppimisteadustele” (2006). Ent artiklite tulva sellele ei järgnenud. Nimetatud autorid rõhutavad, et komplekssüsteemidele omase lähenemise omaksvõtt õppimisteadustes võimaldaks kummutada lineaarsetest mudelitest johtuvaid väärkujutlusi ja -uskumusi õppimise kohta, uuendada õppimisteoriate kontseptuaalset raamistikku ja täiustada õppimissüsteemide kujundamist selliste alusmõistete varal nagu positiivne tagaside, eneseorganiseerimine, isetekkelisus jms. Samas nad ka tõdevad, et komplekssüsteemide kasutuselevõtt õppimisteadustes on alles algstaadiumis (samas: 19), ning leiavad, et sellisel “metateoreetilisel” lähenemisel on suur potentsiaal luua uut teadmist õppimise kohta, näiteks sellistes valdkondades nagu teadmiste ülekanne ja õppimise sotsiaalkultuuriline dünaamika (samas: 29).

Hariduse olukorra kirjeldamiseks on välja töötatud suurepäraseid näitajaid. Eriti väärtuslik on OECD igal aastal ilmuv väljaanne *Education at a Glance*, mis sisaldab riigiti võrreldavaid andmeid elanike osaluse kohta haridussüsteemis, nende haridustaseme, avalike ja eraviisiliste hariduskulutuste kohta jpm. OECD analüüsid on mõeldud soovitusteks riikidele tõendus- ja poliitika väljatöötamiseks. OECD rahvusvahelised võrdlusuuringud õpingute tulemuslikkuse kohta on korraldatud kõrgel professionaalsel tasemel ja mõjukad. 2000. aastal sai alguse PISA uuring, mille käigus kogutakse andmeid ja analüüsitakse 15-aastaste lugemisalast kirjaoskust (ehk funktsionaalset lugemisoskust), matemaatilist ja loodusteaduslikku kirjaoskust, viimati lisati neile ka finantskirjaoskus ning 2018. aastal on kavas juurde võtta globaalne kompetentsus (OECD 2016). Mitte vä-

hem olulised pole täiskasvanute kirjaoskuse uuring PIAAC, mille ettevalmistamine algas 2009. aastal ning esimesed tulemused avaldati 2013, ja rahvusvaheline õpetajauuring TALIS (esimene 2009, teine 2013). Peaks olema endastmõistetav, et iga end professionaalseks kasvatus- ja haridusteadlaseks pidav õpetlane tunneb neid uuringuid ja suudab neist järeldusi teha, ka peaks nimetatud uuringute tundmine olema kohustuslik kvalifitseeritud haridusametnikele ja haridusseadustikku väljatöötavatele isikutele Riigikogus ja mujal.

Kui üldistada, siis tuleb nentida, et kasvatus- ja haridusteadustes domineerib siiski staatika, “sisendi-väljundi”-loogika, kristalliseerunud struktuuride analüüs ja seoste kindlaksmääramine tardunud olekus osiste vahel. Dünaamika, protsessid, uue teadmise loomise mehhanismid on kas alaesindatud või esindatud puhtdeklaratiivselt, kuid nagu eespool juba öeldud, olulised on mõlemad. Staatikata valitseb kaos, dünaamikata pole võimalik kohaneda keskkonna muutustega. Õppimine ongi kohanemismehhanism.

KATSE ISELOOMUSTADA HARIDUSE JA KASVATUSE VALDKONDA ÕPPIMISE ABIL

Teaduses TINA ei kehti. Ka ühe ja sellesama mõtteviisi puhul on võimalikud erinevad, kuid niisama head kontseptuaalsed raamistikud. Esitan järgnevalt ühe sellise. Selle aluseks on arusaam, et tuummõisteid peab olema nii vähe kui võimalik ja nii palju kui vajalik ning need peaksid olema sellised, et nendest lähtudes on hõlpus luua uusi mõisteid. Analoogia kasvama minekuga on omal kohal. Üks ja ainus keskne mõiste peab igal juhul olema *õppimine*. Järgnevad küsimused: *kes õpib*, kes on õppimise *subjekt*, *mida* õpitakse, millist *teadmist* või *tarkust* omandatakse, millisel *otstarbel*, milliste reaalelu *tegevuste* tarvis? Tuummõistestikku on vajaduse korral võimalik täiendada.

Õppimise ümber on võimalik tekitada terve pilv uusi mõisteid: *õpetamine* ja *kasvatamine* (nende erinevus tuleks määratleda, esialgu piisab sellest, kui kasvatamist seostada rohkem väärtuste ja normidega ning õpetamist teadmistega, sh ka teadmised

normidest ja väärtustest), õppimise (vajaduse korral ka: õpetamise ja kasvatamise) *eesmärgistamine, hindamine, kontrollimine, formaliseerimine, institutsionaliseerimine, reguleerimine, korraldamine, juhtimine, valitsemine*. Vahet tuleks teha sellel, kas õppimine on suunatud väljapoole, maailmale, või sissepoole, iseenesdale. Viimasel juhul tuleks kõigile siin esitatud teonimedele lisada “enese”: näiteks *enesekasvatamine, enesevalitsemine, -juhtimine* jne. Paistab, et “õppimisel” on kasvujõudu.

Tarkus ehk õppimise *sisu*. Ingliskeelsel vastel *knowledge* on avaram tähendusväli kui meie sõnal *teadmine*. Parim võimalus oleks eesti keeles kasutada sõna *teadmus*. Inimene õpib väga paljusid asju: *norme* (näiteks seda, kuidas tuleb teatud olukorras käituda), *väärtusi* (mida pidada heaks või halvaks, ilusaks või inetuks), *oskusi* (kuidas midagi teha, sh ka seda, milliste vahenditega ja kuidas uut teadmust luua), tõesuse kriteeriumile allutatud *teadmisi* (õige või vale), aga ka *metafoore, kujundeid, müüte* jm. Selles valdkonnas ei saa mööda vaadata epistemoloogilisest probleemistikast, mille mõistmisele on inimkond pühendanud palju mõttetööd ja arvutul hulgal kirjapaberit. Arusaadavalt ei ole siinkohal võimalik seda tohutult laiaulatuslikku temaatikat lähemalt valgustada, tuleb leppida siinse häbematult lihtsustatud visandiga.

Õppimise subjekti ümber pilve tekitamise puhul tuleb arvesse võtta, et õpivad nii individuaalsed kui kollektiivsed subjektid.

Õppimise lähtekohaks on ikka ja alati lihast ning luust inimene — *indiviid*. Enesemääratluse teooria järgi (Ryan, Deci 2000) on inimesel kaasasündinud vajadus areneda, kasvada, kujuneda terviklikuks isiksuseks: 1) mõista maailma ja iseennast — vajadus olla pädev, 2) tunda kokkukuuluvust maailma ja teiste inimestega — vajadus seotuse järele, ja 3) vajadus olla autonoomne. Need vajadused motiveerivad inimest, on aluseks tema aktiivsusele, eesmärkidele, nende rahuldatuse annab heaolu- ja õnnetunde. Need vajadused on universaalsed, s.t omased kõigile inimestele kogu nende eluea kestel, kuid nende rahuldamise viisid on kultuuriti ja ühiskonniti erinevad. Liiga tugev väline kontroll, üle jõu käivad nõudmised, isoleeritus, sidemete katkemine, hirmu all ela-

mine jms tegurid vähendavad inimeste algatus- ja vastutusvõimet, õppimis- ja teotahet.

Inimeste kaasasündinud vajaduste rahuldamisele suunatud *isiksusekeskne* haridus loob eeldused inimese kasvuks: tema võimete avanemiseks ja realiseerimiseks, eneseregulatsiooniks, vastupanuvõimeks ja suutlikkuseks võtta endale vastutus oma tegude eest; hariduse *inimkesksus* tähendab keskendumist sellistele väärtustele, nagu võrdõiguslikkus, austus elu, kõigi eluvormide, kultuuride ja traditsioonide vastu (Zucconi 2016).

Kui jõuame *inimkoosluste* juurde, saab teha mitmesuguseid eristusi. Palju on andmeid selle kohta, et *organisatsioonid* võivad õppida ja õpivadki. Aga *kogukonnad*? Pole kahtlustki. Ent *riigid*? Pole kahtlustki. Aga *ühiskonnad*? Räägitakse ju tõemeeli ka *õppivast ühiskonnast*, ja kuigi sel puhul võib kuulda palju tühisõnalist retoorikat, on ajalool varuks näiteid ka selle kohta, et ühiskonnad tõepoolest vahel ka võtavad õppust, ning just eriti suurte sotsiaalsete murrangute käigus või tagajärjel. Kas *rahvad* ja *rahvused* võivad õppida? Muidugi. Näiteks eestlastest kui maarahvast sai rahvus suurel määral just õppimise (muu hulgas koolihariduse) kaudu. Eric Kaufmann (2017), kes mõistab rahvust kui dünaamilist kompleksüsteemi, on väitnud, et rahvuse teke ei ole seletatav üksnes eliidi targa juhtimisega, pigem on see ühiskonnas viiruse-na leviva masside tarkuse ootamatult kujunev tulemus. Nii või teisiti — õppimine on ikka ja alati mängus. Aga kas *inimkond* õpib? Seda tuleb ette, kuigi harva ja enamasti mitte kõiki rahvaid ja riike ühekorraga ning ühtviisi hõlmavalt. Aga ometi on ju päevselge, et põllupidamine, karjakasvatamine, rongiga sõitmine, lennukiga lendamine — kunstid, mida tänapäeval tunnevad peaaegu kõik inimkooslused kogu maailmas, polnuks võimalikud, kui inimkond ei oleks õpivõimeline. Aga õpivad ka *loomad*, *putukad* ja teised *elusolendid*. Ja mis kõige huvitavam: õpivad ka *masinad*. “Arvutid õpivad hõlpsalt ja ruttu, omavad suurepärast mälu. Nende iseõppimisvõime on vilets, kuid see paraneb vähehaaval. Arvutitel on tekkinud refleksivsus, mis on enese tajumine maailmas [...]. Refleksivsus on vajalik arvutite autonoomseks tegutsemiseks,” kirjutab küberneetik Enn Tõugu (2011).

Erilist tähelepanu väärivad interaktsioonid “inimene-masinad” ja “inimene-loomad”. Põnevaks läheb asi siis, kui selgub, et kohati õpib inimene umbes samamoodi nagu masin või loom (vt Laan 2017). Ja ärgem unustagem, et suuremal või vähemal määral võivad kõik need eri tasanditel tegutsevad üksikisikud ja nende kooslused üksteist ühes või teises suunas mõjutada ning üksteiselt õppida. Ja seda nad iga päev tõepoolest teevadki.

Vaieldamatult on õppimise tähtsaim lähte- ja äratõukekoht ning ühtlasi lõppjaam *praktikad*, kus õpitud teadmust igapäevases tegevuses — töös, mängus, õppimises — kasutatakse, kust ammutatakse impulsse ning inspiratsiooni kõigi tegevuste, sh õppimise enda täiustamiseks, parandamiseks, muutmiseks, vahel “vana” korda radikaalselt lõhkudes, tavaliselt siiski leebemalt muutes.

Eirata ei saa seoste ja *suhete*, sh koostöö-, aga ka domineerimis- ja võimusuhte iseloomu kõigi nimetatud osiste ja nende allosiste vahel. Selliselt nähtuna on õppimise maailm vibreeriv, pulseeriv, pingetest ja vastuoludest tulvil, vahetpidamata, murdosasekunditega muutuv, iseennast parandav ja uueks loov, vahel ennast üleliigsest vabastades, vahel ennast korrates, harjumuspärase või ka unustatu juurde tagasi pöördudes.

Õppimissüsteemi on võimatu aduda, kui me ei vaatle seda geograafilises ruumis, kus elavad ja tegutsevad erinevad kooslused, ja ajaloolises ajas. “Täna” ei ole mitte kunagi seesama mis “eile”, “homme” ei ole seesama mis “täna” või “eile” — paljugi sõltub sellest, kuidas me olevikku, minevikku ja tulevikku ette kujutame, mõistame ja ümber kujundada püüame. Ja millistes piirides see kõik meie kontrolli all on. Õppimise maastik on ilma liialdamata suurejooneline, ma ei karda öelda, et lausa ülev. Seetõttu ei saa ka õppimismaailma teaduslik tunnetamine olla lihtne ja redutseeriv. Nähtavasti on parim, mida me inimteadmiste praeguse seisjuures teha võime — hankida teaduslikke teadmisi õppimismaailmast kui muutuvast tervikust, kasutades mittelineaarse dünaamika mõttemalle. See saab olla ainult paljude praegu eraldi seisvate teadusharude vaheseinu ületav *teadusharudeülene* koostöine üritus.

Teaduslik tunnetus algab küsimisest. Siinkohal mõned küsimused, millele oleks huvitav vastuseid saada. Mille poolest erineb inimese õppimine loomade ja masinate õppimisest? Oleks huvitav kuulata teoloogide või filosoofide arutelu selle kohta, kas ka Jumal õpib. Milliseid subjektide vertikaalseid ja horisontaalseid õppimissuhteid võib välja tuua? Kas on võimalik kirjeldada olukordi, mis käivitavad intensiivse õppimise? Millised tegurid õppimist takistavad? Kas on olemas olukordi, kus levib “õppimis-palavik” nagu epideemia? Mis tegurid on selle vallandanud? Kas ja kuidas on võimalik kujundada õppimist tiivistavaid keskkondi erinevate individuaalsete ja kollektiivsete subjektide tarvis ning kuidas on võimalik hinnata nende mõju?

OLUKORD EESTIS

See, milliseid eeldusi on Eestil rakendada hariduspraktikas ja -uuringutes kompleksüsteemidele omast lähenemisviisi, vajab analüüsimist. Pole kahtlust, et 21. sajandil on Eesti haridust tugevasti mõjutanud ühinemine Euroopa Liiduga 2004. aastal. Selle tulemusel omandasid hariduspoliitikas ja -seadustes keskse kohta standardiseerimine, aruandlus ja kvaliteedikindlustus. Eesti kutsekvalifikatsioonide ja nendega peaaegu üksüheses vastavuses oleva hariduse kvalifikatsiooniraamistiku väljatöötamine algas 2005. aastal, kaheksaastmeline raamistik võeti vastu 2008. aastal. Kvalifikatsioon tähendab sel puhul isiku pädevuse kinnitamise ja hindamise kriteeriumi, mida kirjeldatakse õpiväljunditena. Õpiväljundid jagunevad kolmeks: teadmised, oskused ja suutlikkuse määr täita tööülesandeid iseseisvalt. 2011. aastaks (Aarna jt 2011) oli Eestis välja töötatud kogu formaalharidussüsteemi (s.t üld-, kutse-, kõrg- ja täiskasvanute haridust) hõlmav kvalifikatsiooni-raamistik, mis on vastavuses ELi sellekohase raamistikuga. See loogika rajaneb taas “sisendi-väljundi” põhimõttel: sisendi annavad ELi suunised ja kohalike ekspertide kirjeldatud kutsekvalifikatsioonid, väljundiks on nõuded õppimise tulemustele — õpiväljundid. Eesmärgiks on muuta haridus paremini vastavaks töömaailma nõuetele. Selle töö tulemusel on Eesti formaalharidus peaaegu täiuslikult formaliseeritud ja standardiseeritud, õppeka-

vad on muutunud lühemaks ja praktilisemaks, õppe organiseerimine paindlikumaks. Seega — tänapäeva Eesti hariduses domineerib instrumentaalne ja tehnokraatlik mõtteviis, mis on suunatud majanduslikule tõhususele, arvulistele näitajatele ja õpiväljunditele. Seosed kultuuri ja ühiskonna sotsiaalse arenguga on nõrgad, ELi norme ja kvalifikatsiooniraamistikku järgitakse ebakriitiliselt. Iseloomulik on, et haridusseaduse eelnõus, mis saadeti ministeeriumidele kooskõlastamiseks 2015. aasta detsembris,² puudub üldhariduse mõiste, valitseb kutseharidusele orienteeritud mõtteviis, seda ka kõrghariduses.

Uutest arengutest tuleb nimetada 2014. aastal sõnastatud Eesti elukestva õppe strateegiat aastani 2020,³ mille mõtteviis on dünaamilisem, sest selle üheks keskmeks on õppimine. Kutsesüsteemi ja kvalifikatsioonide raamistikku on viimastel aastatel toonud mõnevõrra värskust ülevaade töömuutustest maailmas, kus on ära märgitud ka kompleksus (Pärna 2016), ent standardite koostamise loogika pole muutunud.

Eesti haridus on tulvil vastuolusid ja hariduslikke dilemmasid. Domineerib staatika, lineaarne lähenemisviis, taotlus luua korda, suletud süsteemid töö ja hariduse suhetes. Samas on üldhariduses, õpetajahariduses ja ka koolipraktikas tehtud huvitavaid katsetusi tuua süsteemi rohkem dünaamikat, propageerides konstruktivistlikku õpikäsitust, kujundavat hindamist, loovust ja ettevõtlikkust. Kõige rohkem tekitab muret õpetajakutse vähene populaarsus. Nii näiteks kujutas 2015. aastal end täiskasvanuna töötavat õpetajana ainult 1,5% 15-aastastest õpilastest (Tire jt 2016). Miks see nii on, pole teada. Õpetajate tähelepanekute järgi on põhjuseks see, et õpetajatöö paistab õpilastele liiga keeruline ja murerikas. Aineõpetajaks õppimine ülikoolis on enamikule hädavalik, mis tehakse siis, kui kõrgemalt hinnatud erialadele õppima ei pääseta. Ja kuigi rahvusvahelised uuringud on seni näidanud Eesti põhihariduse kõrget taset, pole kahtlust, et õpetajate probleemi lahendamata see sedaviisi jääda ei saa. Siit jõuame ringiga ta-

²Vt [www.hm.ee/et/uudised/eelnou-uuendab-juba-enne-pohisea\[-\]dust-vastu-voetud-haridusseadust-ja-haridusseadustik.wordpress.com](http://www.hm.ee/et/uudised/eelnou-uuendab-juba-enne-pohisea[-]dust-vastu-voetud-haridusseadust-ja-haridusseadustik.wordpress.com).

³Vt www.hm.ee/sites/default/files/strateigia2020.pdf.

gasi kasvatus- ja haridusteaduste staatuseni ülikoolides. On ilmselge, et kõige säravamad, akadeemiliselt võimekad ja uudishimulikud üliõpilased valivad eriala, mis on teadusmaailmas kõrgelt hinnatud, pakub pinget ja avastamisrõõmu ning häid väljavaateid edasijõudmiseks. Võimalik, et just kasvatus- ja haridusteaduste maine järsk tõus oleks see nupp, mis käivitaks sündmuste ahela, mille tulemusel muutuks ligitõmbavaks ka õpetajatöö. Sest just nn nurjatute probleemidega rindapistmine üheskoos teiste helgete peadega võiks tekitada põnevust, anda võimalusi silma paista ja ennast teostada.

Seni on suurem osa Eesti haridusnäitajaid olnud kõrgemal OECD keskmisest. See ei pruugi aga nii jääda. Vaja oleks läbimurret. See on võimalik, sest Eestil on erakordselt head eeldused lülituda õppimise rahvusvahelisesse uurimisse, kasutades dünaamiliste kompleksüsteemide uuringutes levinud mõtteviisi. Kui Eestis peaks õnnestuma koondada õpetlasi, kes võtavad tuld ja asuvad uurima ning kujundama õppimist, rakendades teadusharudeülest, mittelineaarsete protsesside uurimisele omast mõtteviisi, tähendaks see paradigmaatilist pööret meie traditsioonilistes kasvatusteadustes.

Ruum ja aeg vigade tegemiseks on Eestil palju ahtam kui suurriikidel ja -rahvastel. Seda imet, et meil on olemas oma keel, kõrg- ja populaarkultuur, tõenäoliselt üks maailma parimaid haridussüsteeme ja haritud rahvas, peame oskama hoida. Väike rumal rahvas sureb kindla peale välja. Me peame olema targad, hoiduma saatuslike vigade tegemisest ja õppima vigu käigult parandama. Me peame õppima, ei — mitte nagu hullud, vaid targalt, tasakalukalt, ettevaatavalt, kedagi välja arvamata ja maha jätmata.

MUUTUVAD TÕEREŽIIMID

Thomas S. Kuhn esitas juba 1962. aastal küsimuse, mida tähendas mõelda teaduslikult ajajärgul, mil teadusliku mõtte kaanonid erinesid tunduvalt tänapäevasest, ja tõendas, et “iga teadusrevolutsioon muudab selle üleelanud teadlaskonna ajaloolist perspektiivi” (2003: 12). Teadusrevolutsioonide käigus asendub mingi paradigma, ühine näidis selle kohta, milliseid kontseptuaalseid, teo-

reetilisi, instrumentaalseid ja metodoloogilisi põhimõtteid tuleb järgida, et töö vastaks “teaduslikkuse” kriteeriumidele. Normaalteaduse ajastul annavad need teadlasele normatiivse ettekujutuse sellest, missugune on maailm ja tema teadus (samas: 63, 231). Mingitel ajalooperioodidel, enamasti siis, kui kuhjuvad asjaolud, mida seni kehtinud paradigma ei suuda seletada, tekivad sagedased ja süvitsi minevad vaidlused kehtivate meetodite, probleemide ja lahendusstandardite üle, mis ulatuvad kaugemale koolkondade erimeelsustest. Selle tulemusel võib aset leida paradigmapähetus.

Neli aastat hiljem, 1966, ilmus Michel Foucault’ teos *Sõnad ja asjad: Inimteaduste arheoloogia* (vt eesti k 2015), ja 1969 *Teadmise arheoloogia* (vt eesti k 2005b). Foucault esitab neis mõiste “episteem” (*episteme*), mis tähendab (teadvustamata) reegleid, mida antud kultuuris, sh teaduskultuuris kõnealusel ajastul järgitakse, et teha teadmised võimalikuks, õigeks ja aksepteeritavaks. Episteem “on pidevalt liikuv kooslus liigendusi, nihkeid, kokkulangevusi, mis kehtestuvad ja lagunevad”. Episteem võimaldab “käsitleda sunduste ja piirangute mängu, mis mingil hetkel end diskursustele peale suruvad [...], episteem on see, mis teeb diskursiivsete praktikate positiivsuses võimalikuks epistemoloogiliste figuuride ja teaduste eksisteerimise” (Foucault 2005b: 167). Oma 1970. aasta Collège de France’i inauguratsioonitoriloengus “Diskursuse kord” Foucault episteemi mõistet ei kasuta, küll aga räägib tõetahtest, mille vormid ajaloos muutuvad, ja sellest, kuidas teadusdistsipliinid tõde kontrollivad ja “ebatõed” välja sõeluvad. Teisisõnu: hoiavad käigus ja kaitsevad teatud tõerežiimi (Foucault 1984: 74). Nii näiteks tõrjusid 19. sajandi botaanikud Mendelit, kes “rääkis tõtt, ent ta ei olnud oma kaasaja bioloogilise diskursuse “tões”: bioloogilisi objekte ja mõisteid ei loodud selliste reeglite järgi [nagu seda tegi Mendel]” (Foucault 2005a: 28). “Suuri teaduslikke avastusi [...] võib tõlgendada kui tõetahte uute vormide sündi” (samas: 15).

Võib-olla oleme praegu suure paradigmapähetuse lävel. Sellise, mis ei hõlma ainult mingit üksikut teadusharu, vaid kultuuri põhialuseid — episteemi — laiemalt. Võib-olla on kompleks-teooriate sissetung ühekorraga paljudesse teadusharudesse ja tea-

dusharudeülesus, millega varisevad müürid teaduste vahel, märk mingi uue tõerežiimi kehtima hakkamisest. Vajadus selleks näib olevat.

Maailma Kunsti ja Teaduse Akadeemia (WAAS) üks juhtivatest tegelastest Garry Jacobs, olles loetlenud üleilmse kriisi selliseid ilminguid nagu noorte töötus, migratsioon, tuumarelvade levik, puhta vee ja viljaka pinnase vähenemine, kultuurikonfliktid, terrorism, kliimamuutused, ning nimetanud nendega kaasnevat üldist ärevust ja hirmu (2016a: 72), väidab, et WAAS on jõudnud järeldusele, et sel kriisil on teatavad süvapõhjused: 1) sotsiaalteaduste võimetus mõista, kuidas edeneb ja areneb inimühiskond; 2) võimu ebahühtlane jaotumine maailmas ja inimteadmise võimetus mõista võimu tekke ja jaotumise põhjusi; 3) nende mõlema juurpõhjus: viis, kuidas me oma meelt kasutame, kuidas mõtlem.

Jacobs möönab, et olukord, kus inimese käsutuses on enneolematult mahukas ja pöörase kiirusega kasvav teadmiskorpus, kuid ei ole sellele vaatamata osatud seletada ja lahendada inimese edasikestmise seisukohast olulisi küsimusi, on paradoksaalne. Tema järgi on inimesele omased võimed, mis eristavad teda loomast: (enese)teadvuse olemasolu, sümbolite/keeles ulatuslik kasutamine, kogemuste vahetamine ja talletatud kogemuse sihipärane edasiandmine põlvkonnalt teisele. Oma tsivilisatsioonilises arengus on inimene kasutanud meelt, oma vaimujõudu neljas omavahel seotud valdkonnas: 1) mõisteline mõtlemine ja loogiline arutlemine; 2) eetiline mõtlemine ja moraalsete otsuste tegemine; 3) esteetiline loovus ja esteetiliste hinnangute andmine; 4) praktika, tegutsemine, materiaalse maailma kujundamine. See on osutunud võimalikuks tänu inimese *analüüsivõimele* eristada üht asja teisest (osadeks jaotada, määratleda, kategoriseerida, loendada, koordineerida, hierarhiseerida) ja seda täiendavale *sünteesivõimele* luua osadeks jaotatud maailmast taas tervik. Varem või hiljem pidi inimene esitama (ja seda ta ka tegi) küsimuse *õigest* mõtlemisest: mõtlemise tõepärasusest ja viisidest või meetoditest, kuidas tõeni jõuda. *Teadusmõte* on uusaja inimesele olnud õige mõtlemise tipp ja musternäidis, mis on mõjutanud inimese elamise viisi kõigis valdkondades: praktilisi tegevusi, arusaamu tõest ning

teadmisest, eetikat, esteetikat. Teadus on distsiplineerinud meie mõtlemist, kummutanud eelarvamusi ja tagasi lükanud põhjendamatuid tõetaotlusi, õnestanud ebausku, õhutanud uudishimu, toetanud inimese avastus- ja tõetahet. Sõnaga: teadus on suunanud üleilmselt tsivilisatsiooni ja inimhõimustuse evolutsiooni.

Jacobsi järgi iseloomustab uusajal valitsenud teadusnorme: 1) *füsikalism*: teadmise materialiseerimine, keskendumine füüsikalisele reaalsusele, püüe luua teadust füüsikaliste mudelite järgi; 2) *mehhanistslik determinism*: teaduse orientatsioon universaalsete, ajatute, tõsikindlate seaduste avastamisele ja neist lähedes tuleviku prognoosimisele; teaduses ei ole kohta inimese vabal tahtel; 3) *spetsialiseerumine*: teaduse jaotumine inimese analüütilise tegevuse tulemusel distsipliinideks ja alldistsipliinideks, teadmise fragmentariseerumine; 4) *teadmise kvantifitseerimine*: numbrilised näitajad ja matemaatilised mudelid kui teaduslikkuse kriteeriumid; 5) *juhuslikkuse ja ebakindluse mõõtmine*: tõenäosusteooria ja matemaatilise statistika rakendamine juhuslikuks peetavate nähtuste seletamisel ja prognoosimisel; 6) *objektiivsuse domineerimine*: keskendumine välistele, vaadeldavatele nähtustele, sellistele, mis alluvad mõõtmisele, verifitseerimisele ja eksperimenteerimisele, subjektiivsuse, sisekaemuse ja intuitsiooni välistamine, selle pidamine teaduse raamistikus lubamatuks (Jacobs 2016a: 85 jj).

See teadusmudel, olles heitnud teadusdiskursusest välja valdkonnad, mis ei "mahtunud" antud raamistikku või mille uurimisel ei rakendatud kehtivaid "teaduslikkuse" kaanoneid, seadis tööotsingutele ranged piirangud. Raskused ilmnesisid eluteadustes (*life sciences*) ja nende praktilistes rakendustes: näiteks uuriti ja õpiti meditsiinis tundma paljusid erihaigusi (kurgu-, nina-, kõrva-, neeru- südame- jt haigused), kuid ei suudetud määratlada tervise mõistet. Veel suuremad raskused tekkisid ühiskonna ja inimesega tegelevates teadustes. Ilmselgelt ei sobinud kehtivad arusaamad teaduslikkusest, eriti füsikalism, elusorganismide uurimiseks, sest need on palju komplekssemad elututest materiaalsest objektidest. Veelgi rohkem pärssis domineeriv teaduskäsitlus arusaamist suurtest kompleksüsteemidest, kus eneseteadvusega inimesed elavad komplekssetes sotsiaalsetes ja kultuurikeskkon-

dades, kus on tohtu hulk organiseeritud sotsiaalseid tegevusi, kus kasutatakse arvutul hulgal tööriistu ja instrumente ning lugematute inimpõlvade kogemusi. Teaduses tuleks tunnistada, et inimese meel, mõistus ja ka ühiskond on kujunenud inimese teadliku tegevuse tulemusel ja et selles mängivad oma osa püüdlused, uudishimu, vaatlemine, mõtlemine, tegutsemine, kujutlused, omavaheline vastastikmõju ja koostöö ning et see olemisviis ei ole seesama mis teadvust mitteomavate bioloogiliste eluvormide konkurents ellujäämise nimel, nagu sellest kõneleb darvinism. Ometi ei taha paljude erialade teadlased seda tunnistada ega ka hariduse puhul arvesse võtta (samas: 90 jj).

Jacobsi järgi juhivad inimese evolutsiooni väärtused. Sellised universaalsed väärtused, nagu vabadus, rahu, usaldus, koostöö jt kujutavad endast inimtarkuse ja -teadmise tuuma, neis on kristalliseerunud inimese miljonite aastate kogemus, mistõttu nad peavad olema teaduse nagu ka mis tahes inimtegevuse keskmes (samas: 99). Samas ei tohi mööda vaadata sellest, et väärtused erinevad kultuuriti, on seotud kindla koha ja keskkonnaga. Nad on olulised veel selles mõttes, et seavad (positiivses tähenduses) piirid inimese tegevustahetele (Engelbrecht 2016: 22, 26). Jacobsi järelduseks on, et meie praegused arusaamad teaduslikust teadmisest on tsivilisatsiooni edasise arengu seisukohast *ebaadekvaatsed*.

WAAS ja Maailma Ülikoolide Konsortsium soovitavad omaks võtta uue, inimkeskse paradigma majandusteoorias ja teadusharudeülese lähenemine ühiskonnateadustes. Uus paradigma peaks lahti ütleva väärtusvabast teadusest, hoopis vastupidi, pigem rajanema väärtustel, olema mitte distsiplinaarse, vaid pigem transdistsiplinaarse iseloomuga, hõlmama nii reaalsuse objektiivset kui ka subjektiivset mõõdet ja püüdma neid tervikuks lõimida, tunnustama inimese teadvuse ja püüdluste olulisust. Uue paradigma kujundamine peaks olema indiviidide ja kollektiivide vastastikmõjul põhinev loov protsess (Jacobs 2016a: 98). Kõik kokku tähendab see üleskutset muuta senist tõerežiimi, meie kultuuri süvaaluseid.

Paratamatult tähendab see ka teise rinde avamist teadusesiseses võitluses. Küllap ei kao kuhugi sisseharjunud võitlus mingi teadusharu esimuse nimel, küll aga lisandub teine võitlus “va-

na” ja “uue” tõerežiimi eest. Teadust näib ootavat ees “barokijastu”, kus läbisegi kostab palju erinevaid hääli. Mõned senised *teised* võivad selles omavahelises mõõduvõtmises saada esimeseks, mõned “vanad esimesed” võivad jätkata võitlust oma *status quo* eest, mõned kaotada oma positsiooni. Võib juhtuda, et üleminek uuele režiimile toimub justkui “iseenesest”, nii, nagu vahetub rõivamood (näiteks nagu see toimus 20. sajandi algul, kui “Coco” Chanell ütles end valvavat luksuslikkuse surivoodi ääres ja “kõik” eneseteadlikud naised hakkasid kandma vastamisi hõlmadega jakki, pulloveri ja põlvedeni ulatuvat seelikut). Võib ka juhtuda, et oma positsioonide parandamiseks või kaitsmiseks võetakse tarvitusele jõulisemad, kavalamad ja alatamad võtted (rääge retoorika, vastastikune mahategemine, juriidilised nõksud, sekeldused akadeemiliste kraadide ja nimetuste taotlemisel, rahastamiskraanide kinnikeeramine).

Kasvatusteadustel on mõistlik pooldada “uut” tõerežiimi. Eeskätt seepärast, et see on eelkäijatest avaram ning loodetavasti ka täpsem elu ja inimesega seotud probleemide, sh kasvatusmurede lahendamisel. On märke, et mingid muutused juba toimuvad. Nii näiteks ei olnud Maailmapanga raportis 2015 tähelepanu keskmes mitte inimkapital, nagu uusliberalismi ajal tavaks, vaid sellised inimlikud asjad nagu inimese meel ja käitumine, ka ühiskond. Raportis väidetakse, et *homo economicus* “on fiktsioon, mida reaalsuses pole olemas” ja et “poliitikad, mis eeldavad, et alati pääseb maksvusele ratsionaalne otsustamine, võivad olla mitmes suhtes ekslikud ja mööda lasta võimalused, kus väheseid kulutusi nõudvad ettevõtmised osutuvad tulemusrikkaks” (World... 2015: 25). Kas see ei ole mitte taganemine TINA põhimõtetest? Maailmapanga viimane, 2018. aasta raport käsitleb tervenisti õppimist. Raportis rõhutatakse, et selleks, et haridus võiks täita talle pandud lootusi, on oluline just nimelt õppimine, mitte lihtsalt kooliskäimine või koolitamine. See-ega — mis tahes hariduspüüdluste keskmes peab olema õppimine ja haridussüsteem peab toimima kui tervik. Haridussüsteemi ennast on raportis kirjeldatud kahe allsüsteemina — n-ö “sise-mine ring”: õppijad, õpetajad, koolijuhtimine, kooli panus õppimisse, ja “väline ring”: poliitikud, vabaihendused, erasektor, ko-

gukonnad, seadused, rahvusvahelised tegijad, ametnikud ja teised olulised toimijad — kõik nende omavahelistes seostes ja vastastikmõjus. Õppimise oodatavaid tulemusi nähakse mitmemõõtmelisena: 1) sotsiaal-emotsionaalsed oskused (eneseteadvus, -juhtimine, sotsiaalne teadlikkus jm); 2) kognitiivsed oskused (alusoskused, akadeemilised oskused, kõrgemad oskused, nagu planeerimine, otsustamine jm), ja 3) tehnilised oskused (digi-oskused, ettevõtlusega seotud oskused). Seega on õppimise eesmärkide spekter avar ega piirdu ettevalmistusega tööks või ametiks (kuigi ka seda käsitletakse raportis omaette peatükis), ka räägitakse õppimise seotusest kontekstiga ja hoiatatakse riike välismaiste eeskujude pimesi ülevõtmise eest. Korduvalt kasutatakse haridusest kõneldes ka sõna “kompleksus” (World... 2018). Tundub, et Maailmapank on muutmas kurssi ja tüürimas eemale uusklassikalisest majandusteadusest.

Milline tõerežiim või -režiimid pääsevad maksvusele, seda me ei tea. Elame, näeme.

Seda kirjutist poleks sündinud, kui poleks olnud inspireerivat vestlust Eesti Teaduste Akadeemia presidendi Tarmo Soomere ja akadeemik Jüri Engelbrechtiga. Tänan neid ja Eesti Kultuuri Koda, eriti Maarja Unduskit, kellela see kohtumine poleks teoks saanud. Kirjutise kõigi nõrkuste ja vigade eest vastutab loomulikult autor.

Kirjandus

- Aarna, Olav, Einike Pilli, Signe Granström, Külli All, Kalle Toom, Aune Valk, Maiki Udam, Maaja-Katrin Kerem, Milja Merirand 2011. Referencing of the Estonian Qualifications and Qualifications Framework to the European Qualifications Framework. SA Kutsekoda, European Qualifications Framework, Haridus- ja Teadusministeerium. Vt [ec.europa.eu/ploteus/sites/eac-
eqf/files/ee_eqf_report_en.pdf](http://ec.europa.eu/ploteus/sites/eac-eqf/files/ee_eqf_report_en.pdf)
- Alhadeff-Jones, Michel 2013. Complexity, methodology and method: Crafting a critical process of research. — *Complicity: An International Journal of Complexity and Education*, Vol. 10, No. 1/2, pp. 19–44

- Arthur, W. Brian 2013. Complexity economics: A different framework for economic thought. (SFI Working Paper: 2013-04-012.) Vt.tuvalu.santafe.edu/~wbarthur/Papers/Comp.Econ.SFI.pdf
- Botkin, James W., Mahdi Elm andria, Mircea Malitz a 1998 (1979). *No Limits to Learning: Bridging the Human Gap. A Report to the Club of Rome*. Oxford et al.: Pergamon Press
- Davis, Brent, Reneta Phelps, Kristopher Wells 2004. Complicity: An introduction and a welcome. — *Complicity: An International Journal of Complexity and Education*, Vol. 1, No. 1, pp. 1–7
- Doll, William E. 2012. Complexity and the culture of curriculum. — *Complicity: An International Journal of Complexity and Education*, Vol. 9, No. 1, pp. 10–29
- Ellis, Nick C. 2011. The emergence of language as a complex adaptive system. — James Simpson (ed.). *Routledge Handbook of Applied Linguistics*. London — New York: Routledge, Taylor & Francis Group
- Ellis, Nick C., Diane Larsen-Freeman (eds.). 2010. *Language as a Complex Adaptive System*. Malden, MA: Wiley-Blackwell
- Engelbrecht, Jüri 2010. Komplekssüsteemid. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1362
- Engelbrecht, Jüri 2016. Complex Society and Values. *Eruditio: e-Journal of the World Academy of Art & Science*, Vol. 2, No. 2, pp. 18–28. Vt.eruditio.worldacademy.org/volume-2/issue-2/article/complex-society-and-values
- Engelbrecht, Jüri 2017a. Kas kultuuride paljusus või lihtsalt kultuur? — Charles P. Snow. *Kaks kultuuri ja teadusrevolutsioon*. Jerome Kagan. *Kolm kultuuri: Loodusteadused, sotsiaalteadused ja humanitaarteadused 21. sajandil*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Mart Trummal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 393–412
- Engelbrecht, Jüri 2017b. Teaduse sees ja ümber. — Jüri Engelbrecht. *Akadeemilised mõtisklused*. (Eesti mõttelugu 133.) Tartu: Ilmamaa, lk 66–82
- Farmer, J. Doyné 2012. Economics needs to treat the economy as a complex system. Vt.www.colorado.edu/AmStudies/lewis/ecology/needeconcomplex.pdf
- Foucault, Michel 1984. Truth and power. From Power/Knowledge. — Paul Rabinow (ed.). *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books, pp. 51–75

- Foucault, Michel 2005a. *Diskursuse kord: Collège de France'i inauguratsiooniloeng 2. detsembril 1970*. Tlk Marek Tamm. Tallinn: Varrak
- Foucault, Michel 2005b. *Teadmise arheoloogia*. Tlk Kaia Sisask. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Foucault, Michel 2015. *Sõnad ja asjad: Inimteaduste arheoloogia*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Mirjam Lepikult. Tallinn: Varrak
- Gilstrap, Donald L. 2011. Human ecological complexity: Epistemological implications of social networking and emerging curriculum theories. — *Complicity: An International Journal of Complexity and Education*, Vol. 8, No. 2, pp. 36–51
- Helbing, Dirk, Alan Kirman 2009. Rethinking economics using complexity theory. Vt [www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/Rethinking\[-\]EconomicsUsingComplexityTheory.DHelbingAKirman2013.pdf](http://www2.econ.iastate.edu/tesfatsi/Rethinking[-]EconomicsUsingComplexityTheory.DHelbingAKirman2013.pdf)
- Jacobs, Garry 2016a. A brief history of mind and civilization. — *Cadmus*, Vol. 2, No. 6, pp. 71–110
- Jacobs, Garry 2016b. Foundations of economic theory: Markets, money, social power and human welfare. — *Cadmus*, Vol. 2, No. 6, pp. 20–42
- Jacobson, Michael J., Uri Wilensky 2006. Complex systems in education: Scientific and educational importance and implications for the learning sciences. — *The Journal of Learning Sciences*, Vol. 15, No. 1, pp. 11–34
- Kagan, Jerome 2017. Kolm kultuuri: Loodusteadused, sotsiaalteadused ja humanitaarteadused 21. sajandil. — Charles P. Snow. *Kaks kultuuri ja teadusrevolutsioon*. Jerome Kagan. *Kolm kultuuri: Loodusteadused, sotsiaalteadused ja humanitaarteadused 21. sajandil*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Mart Trummal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 57–391
- Kaufmann, Eric 2017. Complexity and nationalism. — *Nations and Nationalism*, Vol. 23, No. 1, pp. 6–25
- Koopmans, Matthijs 2017. Perspectives on complexity, its definition and applications in the field. — *Complicity: An International Journal of Complexity and Education*, Vol. 14, No. 1, pp. 16–35
- Kuhn, Thomas S. 2003. *Teadusrevolutsioonide struktuur*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Ruth Lias. Tartu: Ilmamaa
- Laan, Andres 2017. *Tehisintellekt: Loomadest ja masinatest*. Tallinn: Koolibri
- Nichols, Tom 2017. How America lost faith in expertise: And why that's a giant problem. — *Foreign Affairs*, March/April, pp. 60–73

- O E C D 2016. PISA 2018: Draft Analytical Frameworks, May 2016. Vt www.oecd.org/pisa/data/PISA-2018-draft-frameworks.pdf
- O E C D 2017. *Systems Approaches to Public Sector Challenges: Working with Change*. OECD Publishing, Paris. Vt www.oecd-ilibrary.org/governance/systems-approaches-to-public-sector-challenges_9789264279865-en
- P a g e, Scott E. 2015. What sociologists should know about complexity. — *Annual Review of Sociology*, Vol. 41, pp. 21–41
- P ä r n a, Ott (koost.) 2016. *Töö ja oskused 2025: Ülevaade olulisematest trendidest ja nende mõjust Eesti tööturule 10 aasta vaates*. Tallinn: Kutsekoda
- R i c c a, Bernard 2012. Beyond teaching methods: A complexity approach. — *Complicity: An International Journal of Complexity and Education*, Vol. 9, No. 2, pp. 31–51
- R y a n, Richard M., Edward L. D e c i 2000. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. — *American Psychologist*, Vol. 55, No. 1, pp. 68–78
- S n o w, Charles P. 2017. Kaks kultuuri ja teadusrevolutsioon. — Charles P. Snow. *Kaks kultuuri ja teadusrevolutsioon*. Jerome Kagan. *Kolm kultuuri: Loodusteadused, sotsiaalteadused ja humanitaarteadused 21. sajandil*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk Mart Trummal. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 9–56
- S n y d e r, Sean 2013. The Simple, the Complicated, and the Complex: Educational Reform Through the Lens of Complexity Theory. (OECD Education Working Papers, No. 96.) Paris: OECD Publishing dx.doi.org/10.1787/5k3txnpt11nr-en
- S t a m o v l a s i s, Dimitrios 2014. Bifurcation and hysteresis effects in student performance: The signature of complexity and chaos in educational research. — *Complicity: An International Journal of Complexity and Education*, Vol. 11, No. 2, pp. 51–64
- Z u c c o n i, Alberto 2016. The need for person-centered education. — *Cadmus*, Vol. 3, No. 1, pp. 1–26
- T i r e, Gunda (toim.), Imbi H e n n o, Regina S o o b a r d, Helin P u k s a n d, Tiit L e p m a n n, Hannes J u k k, Kristina L i n d e m a n n, Maie K i t s i n g, Karin T ä h t 2016. *PISA 2015 Eesti tulemused: Eesti 15-aastaste õpilaste teadmised ja oskused matemaatikas, funktsionaalses lugemises ja loodusteadustes*. Tallinn: Atlex. Vt www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/71750
- T o d o r o v, Tzvetan 2001. *Ameerika vallutamise: Teise probleem*. (Ajalugu. Sotsiaalteadused.) Tlk Mirjam Lepikult. Tallinn: Varrak

- Tõugu, Enn 2011. Arvutite mäss: Kui tarka arvutit suudame veel pidada intellektuaalses orjuses? Vt www.akadeemia.ee/_repository/file/TEGEVUS/YRITUSED%202011/Tougu_teesid_25_05_11.PDF
- Urry, John 2005. The complexity turn. — *Theory, Culture & Society*, Vol. 22, No. 5, pp. 1–14
- World Development Report 2015: Mind, Society, and Behavior. 2015. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Vt worldbank.org/wdr2015
- World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise. 2018. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank. Vt worldbank.org/wdr2018

VIIVE-RIINA RUUS (1936) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse erialal 1960, pedagoogikakandidaat (PhD) 1982. Märjamaa Keskkooli, Tallinna 46. ja Tallinna 7. Keskkooli emakeele ja kirjanduse õpetaja 1960–1968, Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi teadustöötaja 1970–1988, Eesti Hariduse Arenduskeskuse dotsent 1988–1990, Tallinna Ülikooli haridusuuringute instituudi juhataja 1991–1992, TLÜ õppekava uuringute osakonna juhataja 1994–1995, õppekava uurimis- ja arenduskeskuse teadur ja seejärel juhataja, kasvatusteaduste teaduskonna didaktika õppetooli dotsent 1995–1997, kasvatusteaduste teaduskonna koolipedagoogika õppetooli korraline professor 1997–2002, kasvatusteaduste instituudi emeriitprofessor a-st 2002.

“NÜÜD ELAME RIIGINA RIIKIDE PERES”

Eesti Vabariigi 3. aastapäevaks 1921

Ado Anderkopp¹

KOLMAS ISESEISVUSE AASTAPÄEV.
TALLINNAS, 24. VEEBR. 1921. A.

Lähenev hädaoht sõja tallermaaks saada pealetungivate Saksa vägede poolt kohustab Eesti rahvast oma tuleviku murepäevade kõrvaldamise peale mõtlema. Venemaa lagunemine sisemiselt vabastab eestlase tal-
latud ja rüvetatud aastasadades kustumata jäänud püüded. Iseseisvuse manifestiga 24. veebruaril kolme aasta eest kuulutab kodumaa kõigile oma isaisade tõeks saanud ihkeid.

Kuid ainult üheks päevaks. Kosutavate kevadiste lõunatuulte asemel pühib edasitungiv Saksa vägede laine karmilt meie iseolemise välised avaldused. Kül-
m, survega ülekülvatud tali 1918. aasta suvel, millega võitja meid meie vabaduse püüetes tervitas, ei kustuta aga püüet en-
nast. See elab kõigutamata edasi. Vaatamata raskete päevade peale, mis mõndagi kahtlevalt mõtlema sunnib, ei kao lootused, kindlad ootused.

**Koostanud Mart Orav. — Tekstides on parandatud ilmsed trü-
kivead ning tehtud väiksemaid ortograafiaparandusi. Vt ka “‘Tõsi-
ne on kogu meie aeg...’: Eesti Vabariigi 1. aastapäevaks 1919”. —
Akadeemia 2018, nr 1, lk 3–34; “‘Õnn kaasa, vaba Eesti!’: Eesti
Vabariigi 2. aastapäevaks 1920”. — *Samas*, nr 2, lk 261–284.**

¹Ado Anderkopp (1894 – 30. VI 1941) oli Asutava Kogu liige Töö-
erakonna nimekirjas 1919–1920, sh põhiseaduse komisjoni esimees pä-
rast Jaan Poskat, I–V Riigikogu liige (I Riigikogu liige 20. XII 1920 –
30. V 1923), 1921. a veebruarist ajalehe *Vaba Maa* peatoimetaja kuni
1923. aastani ja 1924–1929. Vangistati 22. VII 1940 Tallinnas ning
mõisteti tribunali otsusega 28. VI 1941 surma, hukati Tallinnas. *Siin
ja edaspidi koostaja kommentaarid.*

Esimene iseseisvuse aastapäev leiab kodumaa ägedas heitluses oma vabaduse eest just nende vastu, kes vabaduse hüüdsõnade akkordidel Vene rahva esialgul enda hõlma meelitanud. Laastatud, kurnatud ja mahasurutud meeleoluga, sakslastest liitriikide nõudel mahajäetud rahvas on esimestest raskustest üle saanud. Suurem osa kodumaa pinnast on vaenlasest vaba.

Kohustavaks ülesandeks järgnevakaks aastaks on oma vabaduse kindlustamine väliste hädaohtude vastu sõjariistus jõuga, maa ja rahva tahtmise avaldaja — Asutava Kogu — kokkukutsumine ja tema kaudu pakiliste uuenduste makspanek ning edasi võimalikul korral kõigi võimaluste ärakasutamine, et meile vägivaldselt pealesurutud heitlemisele lõppu panna. Iga päev asjata kõhklemist maksab kodumaa poegade elu ja laastab majapidamisi.

Seda kohustust leiab täidetuna iseseisvuse kolmas aastapäev. Raske oli olnud eelmine aasta: heidelda tuli vaenlastega, kelle ilmumist oodata ei võinud, kes uuesti lõunast meile karmi külma tahtsid kingitusena kaasa tuua. Venemaa teeb viimaseid jõupingutusi, et meid murda. Asjata. Tartu rahuläbirääkimised algavad. Küll pannakse hingematvad tingimised meile ette, mis jõuluagsetes Narva lahingutes aga järk-järgult purunevad.

Rahu! Sellega pühitsetakse teist iseseisvuse aastapäeva. Tänutundmusega, kustumata auavaldusega mälestab kodumaa sel päeval oma vabaduse eest langenuid. Sõjaliselt on kodumaa võitnud. Elava rinnaga on kätte saadud seda, mida aastasadade kestel ükski Jüriöö anda ei osanud. Rahvavägi väerinnal on vabaduse sõjaliselt kindlustanud. Edasi võitluses oma iseolemise eest!

Tänane, kolmas iseseisvuse aastapäeva pühitsemine sünnib juba selle võidu tähe all. Eesti on ka poliitiliselt võitnud. Teda on väärilise liikmena Euroopa suurrahvaste poolt nende peresse vastu võetud. Eesti iseseisvus on suurriikide poolt õiguslikku tunnistamist leidnud. Kodumaa sõjalisele võidule on seltsinud poliitiline võit. Aastasade püüded on tegelikult ja õiguslikult teoks saanud.

Kuid meie iseseisvuse võitlus ei ole veel lõppenud. Tühja kassaga ja laastatud majapidamisega asub kodumaa iseolemise teele, selle kaitseks määratud ohvrid kandes. Meie riigi majanduslik seisukord ei ole kerge. Nõuab kõigi jõudude töölerakendamist tema parandamiseks. Kolmas võit — majanduslik võit — on meil praegu veel teostamata. Selle võidu peame aga kätte saama. Selle võidulahingu lõomises tuleb kodumaal lähemal ajal oma peaülesannet näha.

Meie oleme uhked selle peale, et täna oma vabal pinnal meie naabri-rahvaste esitajaid külalistena tervitada võime. Külalistena, kelle püüded

meiega ühised on. Seda rohkem, et meil nendega tulevikus ühised raskused, ühised mured ees võivad olla. Nendest ülesaamiseks on vaja lähenemist, vastastikku ühinemist. Loodame, et tänane ühine kokkusaamine selleks teed aitab rajada.

Meie pühitseme täna vabariigi kolmast elamisaasta lõppu ja uue, neljanda algust. Meie mälestame veel kord tänuga meie vabaduse eest seisjaid ja ohvrina langenuid, tuletame meelde austusega meie avitajaid ja toetajaid rahvaid. Kuid meie kohustame endid ühes sellega ka jätkama võitlust, mida alganud oleme. Tänane päev nõuab veel kord iga vabariigi kodaniku poolt kinnitamist: teist teed kodumaal olla ei saa!

Vaba Maa, nr 50, 24. II 1921, lk 2.

A. J.²

EESOLEV SUUR PÄEV

Eesti noor pealinn, vana auväärt Tallinn valmistab ennast jälle Eesti iseseisvuse aastapäeva pidustama. Ja mitte üksi Tallinn, vaid terve Eesti teeb seda tänavu selles rõõmsas tundmises, et viimane vundamendi kivi selleks iseseisvuseks pandud on meie tunnistamise läbi *de jure* Lääne-Euroopa suurriikide poolt.³

Mis aga tänavusele iseseisvuse päevale, peale enne nimetatud tunnistamise akti, iseäralise tähenduse annab ja kõikide silmad koduste pidustuste pealt ka just Tallinna poole pöörab, see on meie naabrirahvaste osavõtmine meie rõõmust. Tallinn oma ajalooliste hallide müüride vahel võtab sellel päeval vastu külalisi Soomest, Lätist, Leedust ja võib olla ka Poolast. Läbi tahavad murda põhjamaa visadusega pakasest ja jääst, mis ühendavat lahte katab, Soome vennad, et mitte puududa oma väiksema venna rõõmupäeval; kibedast kodusest tööst kisuvad endid lahti

²Anton Jürgenstein (1861–1933), *Postimehe* toimetuse liige 1906–1929.

³*De jure* oli Eesti Vabariiki selleks ajaks tunnustanud 2. II 1920 rahulepinguga Nõukogude Venemaa (Ülevenemaaline Kesktäitevkomitee ratifitseeris selle 4. II ja Eesti Vabariigi Asutav Kogu 13. II), 7. VI 1920 Soome, 31. XII 1920 Poola (tagantjärele kuupäevaga), 12. I 1921 Argentiina ja Eestile eriti olulisena Entente'i Kõrgem Nõukogu, s.t Belgia, Prantsusmaa, Itaalia, Jaapan (sel päeval toetas otsust, valitsus tunnustas Eestit eraldi 8. III 1921) ja Suurbritannia; 5. II 1921 Taani, Norra, Rootsi, 6. II 1921 Portugal ning 23. II 1921 teatas sellest Eestile Ungari. Vt ka: "Riikide nimekiri, kes Eestit *de jure* tunnistanud" (RA, ERA.1583.1.523, l. 164–165).

Läti valitsuse ja asutava kogu liikmed, naabriga liginemist otsides, mis mõlemale nii hädavajalik on; ei karda kauget teed veel lõunapoolsemad Balti rahvad, et kaasa elada ülendavat päeva Eestis.

See suur huvi 24. veebruari vastu kodus ja väljas ei ole mitte seletatav hariliku pidustuse lustiga. Tõesti, meil ei ole aega ega kalduvust pidustuste peale, nagu neid harilikult pidu enese pärast peetakse. Ei ole ka kaugetel külalistel meelitatav see, mis meie neile pidulauas jõuame pakkuda. Seda on vähe ja meie tugev külg ei ole repräsenteerimine.

Tallinna pidustusel on õige tõsised põhjused.

Uutel riikidel, kes Eestiga ühes Baltikumis tekkisid, oli ja on palju mõjuvaid vastaseid. Kõneldi nende riikide loomise juures Balti maade balkaniseerimisest, uue rahutuma nurga loomisest Euroopas. Arvati, et noored riigid niivõrd madalal poliitilisel arenemisjärgul on, et nad tervet Euroopa poliitilist olukorda üle ei näe ja omavahelistes riidlemistes tähtsal Balti rannikul alatiseks hädaohuks on Euroopa rahule ja poliitilisele tasakaalule.

Seda kardavad ühed, meile headsoovijad, selle peale loodavad teised, kellele meie pinnaks oleme silmas. Nende kartuste ja lootuste terava otsa äramurdmine on noorte Balti riikide üks tähtsamatest küsimustest. Ja selle terava oksa mahamurdmine on üks 24. veebruari pidupäeva pea eesmärkidest.

Tarvidust Balti riikide liidu loomiseks on nii mitmel korral rõhutatud, nende riikide valitsuste liikmed on selleks otstarbeks läbirääkimisi konverentsidel pidanud ja selle tagajärjel on liginemise mõte kasvanud ja idanenud. Kuid lepingutel, mis demokraatlikes riikides ainult valitsused kibeda häda sunnil loovad, poliitilistest ärakaalumistest ainult külma mõistuse järele tekivad, ei ole seda soojust ega püsivust, kui rahvad ise üksteisele võõraks ja seesmiselt külmaks jäävad, võib olla koguni umbusaldusega üksteise peale vaatavad.

On aga rahvastel enestel liginemise soov ja vastastikune usaldus ning sümpaatia, siis on liidu alus kindel, ja vormilik kokkulepe valitsuste poolt on ainult sisemise ühinemise väline ja silmapaistev kinnitus.

Niisugusele rahvaste liginemise mõttele peab 24. veebr. Tallinnas aluse panema. Sellepärast ei kutsunud Eesti külasse mitte ainult valitsusi, vaid just ka rahvaid endid nende esitajate näol. Valitsused on muutlikud ja möödaminevad, rahvad ise on kestvad ja põlised.

Meie rõõmustame, et Soome ja Läti, naaberrahvad, nii elavalt meie kutse peale on reageerinud. See tunnistab, et naabrite juures seesama elav lähenemissoov valitseb ja et Tallinna pidupäeva tagajärg juba ette on kindlustatud.

Teadku siis meie sõbrad ja meie vastased, kui neid viimaseid veel on, et Balti balkaniseerimisest juttu ei ole. Meie rahvuslikud piirid on selged ja kindlad. Eesti, Soome ja Läti vahel ei ole selles suhtes enam mingit tõsist arvepidamist. Kerged möödaminevad varjud päranduse jagamise juures tulevad isegi vendade vahel paratamata ette. Kui neid Eesti ja Läti vahel veidikene oli, siis on nad lõpulikult möödas. Meie loodame, et ka Leedul, kus see päranduse jagamine keerulisem, varsti korda läheb niihästi oma Läti kui ka Poola naabriga kokkuleppele jõuda ja sellega viimase balkaniseerimise kartuse väljaspool kaotada.

Teadku Ida- ja Lääne-Euroopa, et meie küllalt oleme poliitiliselt niivõrd arenenud, et meie tunneme, mis meil lahus olles kaotada, mis meil käsikäes käies võita on. Meil on loomulikult võõrad igasugune agressiivsus, võimu- ja laienemispüüd. Meie maad võivad inimesi toita veel mitmekordselt rohkem meie elanikkude praeguse arvu järele. Meil ei ole mingit tarvidust rahutusteks ja vapustusteks, vaid tarvis on meil rahu sisemiseks ülesehitamiseks. Ja just selle rahu kindlustamiseks astume meie pidupäeval kokku. Meie ei taha kedagi är[r]itada ja puudutada oma olemisolemisega. Meie kõik oleme aga valmis üheskoos igäihe vastu, kes seda olemasolu omalt poolt katsuks puudutada.

Selles mõttes tervitab terve Eesti oma rahvuslisi külalisi Tallinnas!

Postimees, nr 43, 23. (10.) II 1921, lk 1.

J. Kukk⁴

24. VEEBRUARIKS

Olge tervitatud, kaaskodanikud, Eesti Vabariigi III-dal iseseisvuse aastapäeval! See on Eesti sünnimise päev. See on päev, millel väärtus on, et seda mälestada. Kes küll ei mälestaks ka oma sünnipäeva, veel rohkem siis kogu Eesti rahvapäeva!

Heidame pilgu tagasi ja tuletame siinkohal meele, kuidas oli õieti vaba Eesti sünnimine.

Ei mitte kuulsate arstide kaasabil, ei mitte pehmel siidivaibal, vaid abitult vaeveldes tuli ta ilmale, väeti, nõrk, alasti... külma käes lõdisedes.

⁴Jaan Kukk (1887–1947 Pärnu) oli Pärnu sadamaarst 1916–1923, linnaarst 1916–1940 ja 1941–1944, Vabadussõjas 9. jalaväepolgu vanemarst ning Eesti Punase Risti Pärnu laatsareti juhataja 1919–1920, EPRI Pärnu osakonna ja “Ühistöö” asutajaid ja tegelane Vabadussõja ajal, langenud sõdurite ausamba rajamise mõtte algatajaid Pärnus.

Ei saanud väetike veel häältkki tõsta, ei suutnud õieti vaadatagi, seal oli teda juba kägistamas okupatsiooni-nõid, sest tema peale vaadati kui võera, kardetava, hädaohtliku, hoopis soovimata külalise peale.

Eks olnud ta ju ilmale tulnud vastu nende tahtmist.

Salajas, poolpeidus hoiti lapsuke, et mitte kuri käsi teda ei hävita. . .

Teda kandsid need käed ja valvasid need silmad, kellel selge oli, mis tast saama pidi. Teda toitsid need rinnad, kus on ikka vaba Eesti mõte aset leidnud.

Ligi aasta salajas hoitult näed juba lapsukeses tuld, ta on päris jõmpsikaks saanud.

Okupatsioon variseb kokku. Ehk on nüüd ometi kõik päästetud, mõtleb meel.

Kuid, — seal tõusevad tormid idast. . . Juba sirutabki Narva-tagune hirmutis omad mürgit[at]ud küüned välja, et jäädavalt kustutada Eesti elu küünalt.

Veerevad tuleleegid, liiguvad katku keeled, juba tundubki lämmastusõhku. . . , kuid — meie ei kohku enam.

Jõmpsikast on Kalevipoeg kasvanud, poisikesest vahva sõjamees saanud.

Ei sammugi edasi nihku vaenlane, ei tolligi enam kodumaa pinnale.

Löök löögi järele, hoop hoobi otsa ja rammetult lamab hiiglane, Kalevilt võidetud vaenlane.

Nii puhastab ta piirid veel lõunas, vabastab Lätigi ahelast. . . Võidupidu pühitseb kangelane!

Nii on lühikene vaba Eesti sündimise lugu, nii tekkis kangelane rahvas võideldes oma olemasolemise eest elu ja surma peal.

Ta võitis. —

Eesti, sind on suured ja vägevad riigid iseseisvaks tunnistanud, nähes, et sul nii seesmist kui ka välist jõudu on! Sammu nüüd uhkelt algatud rada.

Elagu, kasvagu ja õitsegu meie vaba Eesti!

*

Sel Eesti sünnipäeval mäletame ka kõiki neid langenud kangelasi, kes enam seda pidupäeva ei näe, kes enam meiega koos ei hõiska, kelle silmade peale vajunud liivatera, kelle südame kohal kaljukivike. . . ja kelle kalmu künkalt kõle tuul üle käib. . .

Need on need, kelle kohta laulik ütleb: “Kaarides maha langeb hein, mehed seisavad nii kui sein, seisavad. . . tuld aga tuksatab rind!”⁵

Nende lipukirjaks on lause: “Ilus on isamaa eest surra.”⁶

Need on kangelased.

Olgu nad meile eeskujuks! Nende jälgedes töotagem käia, kui seda aga isamaa meilt nõuab.

Nende kustumata mälestus olgu meile püha.

Igavene valgus paistku neile. *Lux aeterna luce[a]t eis.*

Postimees: Pärnu väljaanne, nr 44, 23. II 1921, lk 1.

G. E. L.⁷

24. VEEBRUAR

I.

Täna, 24. veebruaril, 3 aastat tagasi õhtu ajal ilmusid Tallinna uulitsanurkadele teadaandmised, et Eesti on iseseisvaks vabariigiks kuulutanud.

21 tundi hiljem sama[l] päeva ajal peeti Oleviste kirikus tänujumalateenistust, “et jumal meid on hoidnud veidra riigivärdja eest”,⁸ mida mõned rahvuslikud hullustajad kunstlikult olla tahtnud elule kut-

⁵“Kaarides maha langegu hein: / mehed seisavad niikui sein. // Seisavad. Tuld aga tuksatab rind: / suur on elu ja surma hind” (Gustav Suits, “Mehed”, kogust *Elu tuli: Laulud 1900–1904* (Helsingi: Yrjö Weilini kirjastus, 1905), lk 5.

⁶Mugandus Horatiuse oodireast “Dulce et decorum est pro patria mori” (III.2.13).

⁷Georg Eduard Luiga (1866–1936), *Päevalehe* vastutav ja peatoimetaja 1908–1934.

⁸Õpetaja Traugott Hahn öelnud 25. veebruari õhtujumalateenistusel Oleviste kirikus järgmist: “Reformatsiooni tulekust saadik ei ole meie-
maa ajaloos teist nii tähtsat päeva, kui tänane, kus meie suurelt Saksa isamaalt meile päästjad ja vabastajad tulnud. Meie loodame Jumala peale ja palume, et ta meid jäädavalt meie suure Saksa isamaaga ühendaks. Seda ei palu meie mitte üksi enestele, vaid ka oma kaaskodanikkudele, et ka nemad kõige selle hea osaliseks saaks, mis niisugune suure võimu varjul olemine annab, Meie loodame, et Jumal meid hoiab veidra väikse riigivärdja eest, mis sisemiselt täiesti võimetu on.” Vt A. A[nderkopp]. Paragrahv peaks ometi leiduma: Pastor Hahni Eestis viibimise puhul. — *Vaba Maa*, nr 196, 24. VIII 1922, lk 2. Teisalt

suda; ja veel vähe hiljem kleebiti Eesti iseseisvuse kuulutuste üle uhke teadaandmine: “Maa on Saksa käsis.”

Jumal ei kuulnud poliitikasse uppunud hingekarjase palvet “veidrat riigivärdjat” ka edaspidi meist eemal hoida, kuid veelgi ei ole vaikinud vaenulikud hääled, kes peavad Eesti riiki kunstlikuks sünnituseks, rahvusliste hullustajate edevuse ja auahnuse läbi ellu kutsutud.

Kui aga kainelt tagasi vaadata selle aja peale, kus Eesti riik sündis, siis peab tunnistama, et kunstlikuks sünnituseks aeg siis kõige halvem oli ja keegi ei oleks julgenud isiklisest auahnusest ega rahvuslisest edevusest niisuguse plaaniga ette astuda.

Meil on olnud suuri vaimustuse silmapilke, nagu näit. viimasel suudel Tallinna laulupidul,⁹ kus eestlasi mitte üksi kogu maalt, vaid ka asundustest, Vladivostokist, Kaukaasiast, Krimmist ja mujalt koos oli, kus rahvahulgad elektriseeritud olid ja meeleolu iseseisvuse väljakuulutamiseks hoopis kohasem oli. Aga täna kolm aastat tagasi ei olnud rahvuslisest vaimustusest õhkugi tunda, enamlaste rusikas rõhus nagu luupainaja üle maa, inimesed elasid vangivõtmise ja seina ääre seadmise hirmu all, läbiotsimised, trahvid võisid igäüht iga silmapilk tabada, mitmel pool korraldati protestisid iseseisvuse vastu, millest ajalehed olid julgenud kirjutada; ajalehtede suu oli sulutud, sõjariistad olid rahva käest ära korjatud, et tal enesekaitse võimalust ei oleks, juhtivad tegelased olid põranda alla aetud, punakaartlaste salgad käisid uhkelt oma paraadikäikusid Tallinna uulitsatel, Haapsalu poolt aga lähenes raudkiivriline Saksa vägi, et Baltimaid liita “emamaa” külge. Nii oli Eesti kui laevuke Skylla ja Charybdise vahel: ühe või teise ohvriks pidi ta pääsemata langema.

öeldakse ta kasutanud sõnu “über das wunderliche Staatsgebilde”, mida samas ongi tõlgitud “veidraks riigivärdjaks”, “mida mõned kodumaast tahta luua ja avaldas usku, et Jumal meid jäädavalt vägeva Saksa riigi kaitse alla võtab”. Vt “Vaimulik seisus okupatsiooni ajal”. — *Päevaleht*, nr 29, 22. XI 1918, lk 1. Seda sõnavõttu on edastatud ka nii, et pastor tänanud Jumalat: “Et ta meid on hoidnud selle pisikese riigivärdja eest, mida mõned auahned ja poliitiliselt küpsematud inimesed on välja kuu-lutanud.” Vt Lg. [= Georg Eduard Luiga]. Tõsiasi ja luulekujutelmad ajaloos: Mil mõõdul võlgneb Eesti vabariik tänu Saksa okupatsioonile. — *Päevaleht*, nr 65, 6. III 1928, lk 2.

⁹VII laulupidu oli peetud 12.–14. (25.–27.) VI 1910 Tallinnas. Osales 527 rühma rohkem kui 10 000 liikmega, neist 36 väljastpoolt Eestit, pealtvaatajaid oli u 35 000.

Kellel oleks sarnasel pealtnäha lootuseta silmapilgul mõttesse tulnud edevusest, auahnusest Eesti iseseisvust välja mõelda!

Ehk oleks see mõistegi meil vana ja rahva teadvusesse kauemat aega kiindunud olnud!

Aga alles rahvuskongressil 3. juulil¹⁰ (kui ka hiljemaltki veel) seletas J. Vilms suure rõhuga, et meie koguni mitte riiklise iseseisvuse poole ei püüa, vaid föderatiivse Venemaa osariigiks tahame jääda, sotsialdemokraadid aga olid isegi föderatsiooni vastu ja nõudsid lihtsalt autonoomiat.

15. (28.) novembril kuulutas Maapäev enese kõrgemaks võimuks Eestis, aga jättis riiklise iseseisvuse küsimuse lahtiseks.

Siiski tekkis iseseisvuse mõte, ja mitmes kohas korraga, nii et hoo pis ilmaaegu on vaielda, kes selle mõtte esimene ülesvõtja ja väljaütleja oli. Pärast uut aastat saatis Tõnisson Helsingist leegitseva üleskutse iseseisvuse asjas ajalehtedele äratrükkimiseks,¹¹ aga juba oli ajalehtedes enne seda mõtet üksikasjaliselt käsitatud, ilma et selleks ühiselt nõu oleks peetud: "Päevalehes" õhutas seda mõtet iseäraliselt K. Menning, "Postimehes" K. Einbund,¹² "Sotsialdemokraadis" M. Martna¹³ j.t. Kui

¹⁰Rahvuskongress ("Eesti rahvuskogu") peeti 3.–4. (16.–17.) juulil 1917 Estonia kontserdisaalis, et arutleda Eesti oleviku ja eriti tuleviku üle. Kongressi juhatajaks valiti Konstantin Päts, tema vanemateks abilisteks Jüri Vilms ja Peeter Põld, nooremateks abilisteks Ado Birk, Juhan Kukk ja Mihkel Juhkam, sekretäriks leitnant Theodor Käärik, tema vanemateks abilisteks Julius Seljamaa ja William (Villem) Tomingas, nooremateks abilisteks Adam Bachmann (Randalu), Juhan Kalm ja Julius Grünberg (Tarmisto). Eri erakondade ja voolude teravate vastuolude taustal käsitleti päevakorrapunktidenä Eesti rahva riigipoliitilist ideaali, rahvaesituse loomist, kohtu-, maa-, kooli- ja rahvuslike sõjaväeosade küsimust. Võeti vastu otsus "Eestimaa tulevase korralduse kohta", kus taotleti rahvastele enesemääramisõigust, Venemaal demokraatliku föderatiivse vabariigi loomist jm.

¹¹Vt J. Tõnisson. Eesti iseseisvuse nimel! — *Uus Postimees*, nr 19, 30. XII (12. I 1918) 1917, lk 1. Kuupäevastatud 25. XII 1917.

¹²Vt K. E[inbund]. Kas oleks Eesti rahvariik võimalik. I—III. — *Uus Postimees*, nr 16, 23. XII (5. I 1918) 1917, lk 1; nr 18, 29. XII (11. I 1918) 1917, lk 1; nr 1, 2. (15.) I 1918, lk 1 (pealkirjaga "Kas on Eesti rahvariik võimalik").

¹³Vt M. Martna. Eesti iseseisvaks vabariigiks. — *Sotsialdemokraat*, nr 12, 17. (30.) I 1918, lk 1; nr 13, 18. (31.) I 1918, lk 1–2; nr 14, 19. (1. II) I 1918, lk 1–2.

“Postimees” ja “Tallinna Teataja” enamlaste rüüstamise tagajärjel vaiki-ma olid sunnitud,¹⁴ oli “Päevalehel” võimalus seda mõtet edasi õhutada, mis temale peasüüks loeti, et ta okupatsiooni ajal enam ilmunise luba ei saanud. Kui jaanuari lõpul ka “Päevaleht” suluti¹⁵ ja peale enamlaste lehtede ainult veel “Sotsialdemokraat” mõned päevad võis käia,¹⁶ töötas temagi kõigest survest ja terrorist hoolimata selgeil sõnul samas sihis.

Võrdlemisi lühikest aega olid ajalehed saanud rahvale iseseisvu-se mõtet selgitada, aga rahvas oli seda nii omaks võtnud, et järgneval 8-kuulisel raskel okupatsiooniajal okupatsiooniherrad tihti selle “ruma-luse” üle pidid imestama.

Teatavasti armastas kindral Seckendorff alguses maal rännata, rah-vast kokku kutsuda ja inimestele isalikka õpetussõnu rääkida. Aga kui ta siis lõpuks ütles, et inimesed oma soovisid peaks avaldama, ning lootis kuulda igatsusest Saksa kotka kaitsevate tiibade varju saada (nagu tal-le mõnelt poolt oli räägitud), siis juhtus, et mõni hallpea talupoeg välja astus, kaitset okupatsiooni võimude vägivalda vastu ja “Eesti rahvale iseseisvust” soovis.

Sarnased “jõledad” soovid võtsid kindraliherralt varsti igasuguse hi-mu maale minna kõnekoosolekuid pidama.

Ja kui hiilgavad Saksa vägede võidud lääne väerinnal ka üteldi ole-vat, kui kindlasti Saksa võim ennast siin ka näitas, kui vankumatalt siinsed mõisnikud, pastoriid ja muidu “targemad” inimesed selle püsi-vust uskusid, — liht talurahvas ei uskunud seda mitte. Metsatagustes küladeski, kuhu ükski “inglaste agent” iialgi jalaga ei olnud saanud, kõngutasid elutargad taadid umbusklikult pead ja ütlesid: “Ei niisugune valitsus kaua kesta!”

Okupatsioonivõim oli *de facto* Eesti iseseisvuse hävitanud ja kui sü-gisel 1918. a. sakslased siit minema hakkasid, siis näitas meie asi loo-

¹⁴*Postimehe* viimane number ilmus 20. XI (3. XII) 1917 ning il-mumine taastati 22. (9.) II 1918, vahepeal ilmusid tema asemel *Hom-miku Postimees* 29. XI (12. XII) – 5. (18.) XII 1917 ja *Uus Posti-mees* 6. (19.) XII 1917 – 3. (16.) I 1918; *Tallinna Teataja* ilmus kuni 13. (26.) XII 1917 ja seejärel taas 25. (12.) II 1918 ning alates 11. III 1918; *Tallinna Teatajat* ja *Tallinna Uudiseid* asendasid vahepeal ajale-hed *Eestimaa*, *Kodumaa*, *Talunik*, *Talumees* ja *Meie Maa*.

¹⁵*Päevalehe* viimane number ilmus 16. (29.) XII 1917, siis avaldati seda *Uue Päevalehe* nime all 2. (15.) I 1918 kuni 27. (9. II) I 1919, lehe üksiknumber ilmus 25. II 1918 ning ajaleht uuesti alates 12. XI 1918.

¹⁶*Sotsialdemokrat* ilmus kuni 20. (7.) II 1918 ja seejärel taas alates 12. XI 1918.

tusetum olevat kui enne: meie sõjavägi oli laiali aetud, sõjariistad käest ära võetud, rahakassad tühjad, maa lage moonast ja loomadest, enamlaste salkadele teed vabad ja kõik väravad lahti, valitsusepea Leedumaal Saksa vangis,¹⁷ teised muist põgenenud, muist tapetud.

Neil oludel ei võinud kellelegi pähe tulla kunstlist mõttekujutust hakata püsti ajama.

Balti hertsogiriik oli niisugune kunstlik vördjas ja kõik tema elluajamise katsed läksid nurja.

Eesti riik aga oli saatuse sünnitus, teda oli loodus ise ilmale toonud, sellepärast pidi tema tekkima ja elama, tahtku või tahtmata.

Loodusel on ise oma ajaarvamine: tema sünnitab silmapilgul, mil tema tahab. Inimene ei saa tema tähtaega ei kiirendada ega edasi lükata.

Iseseisev Eesti pidi sündima ja pidi just sel ajal sündima, mis paljude arvates kõige vähem selleks soodus oli, sest et looduses — ehk ajaloos — aeg täis oli.

II.

Kui loodus sünnitab, siis on ikka ka uue olevuse olemisetingimised olemas. Linnud ei ehita pesi talvel, metsloomad ei too poegi hilisel sügisel, kus külm nooresoo võiks ära võtta ja nälga jätta.

Kui saatus Eesti ellu kutsus, siis pidi tal ka olemise võimalusi olema.

Üks tähtjas soomlane ütles ühes kõnes: Eesti on ise enese päästnud: Eestit on päästnud see, et temal rasketel aegadel oli õigeid mehi õigetele paikadele panna. Meie peame imestama, et väikesel rahval neid tarvitsel arvul oli.

Ja, Soome vennal on õigus: meie ei oleks isegi uskunud, et meil neid mehi on. Meie inimestel puudus võimalus ennast sarnaseks tegevuseks ette valmistada. Valitsemise masinavärk on väga keeruline, selle käitamine nõuab suurt õppimist, harjumist.

Pealegi oli meil sõda.

Sõda nõuab ka vanades riikides erakorralist tööd ja pikka, hoolsalt ettevalmistamist. Saksamaal oli näit. raudtee sõiduplaan sõjaajaks peenelt välja töötatud ja pandi kohe telegraafi teel maksma.

Meil ei olnud midagi, oli kaaos. Ei olnud kunstlik ja keeruline masin, mis rikkes ja mis tuli rutuga joonde seada, vaid oli riismete hunik,

¹⁷ Konstantin Päts oli Saksa võimude vastases tegevuses süüdistatuna vangilaagris Kuramaa kubermangus ja seejärel Poolas Minski ja Grodno kubermangus 11. VI – 17. XI 1918.

kust pidi üksikud osad kokku otsima, kokku seadma; masin pidi alles loodama, pidi söitma, kuna vaenlane kallal oli.

Leidus mehi, kes usaldasid, kes seda ette võtsid ja — selle läbi viisid.

Meil ei olnud sõjaväge. Häda lõi kangelasi neist, kellest keegi ei oodanud, nemad isegi mitte. Kooliõpetajad — Kuperjanov, pangaametnikud — Ratasepp,¹⁸ Naaris,¹⁹ näitleja — Kadak,²⁰ kapten Irv ja teised on vahvuse imetegusid teinud, millest veel tulevate põlvete laulikud võivad lugusid luua.

Aga mitte üksinda nemad: 2008 on “truiks jäänud isamaale viimse vere tilgani” ja on oma iseolemise ohverdanud, et Eesti iseseisvust päästa, 6558 on kergematest ehk raskematest haavadest lasknud oma sooja verd voolata kodumaa pinna musta mulla sekka, et selle ohvriga lunastada isamaad vaenlase võimu alt.²¹

Meil on põhjust oma sõjaväe peale uhke olla. Aga seda sõjaväge ei olnud veel, meie ei ole seda kellegilt pärinud, ta ei tulnud iseenesest,

¹⁸Võimalik, et eksitud on töökohaga, sest siin toodud nimede kõrval sobiva Jüri Robert Ratassepa (1895 – 23. I 1919, langes Tartumaal Kirepis; VR II/3, VR I/3) puhul pole teada tema töötamist pangas.

¹⁹Jaan Naaris (1895 – 15. I 1919) oli pärast Pärnu gümnaasiumi lõpetamist ja Riia Polütehnikumi kaubandusosakonnas õppimist Tallinna Linnapanga teenistuses 1916–1918, seejärel Balti Päästeseltsi pearaamatupidaja ja kaubandusministeeriumi mereosakonna sekretär. Oli tegev spordiseltsis Kalev, samuti Omakaitse ja kaitseliidu loomisel 1917–1918, Kalevlaste Maleva mõtte algatajaid. Vabadussõjas vabatahlik laiarööpmelisel soomusrongil nr 2, sai 29. XII 1918 raskesti haavata tormijooksul Lehtse juures, suri Tallinna sõjaväehaiglas; VR II/3.

²⁰Karl Kadak (1882 – 28. II 1919 Valga) oli lõpetanud TÜ õigusteaduskonna, olnud *Postimehe* toimetuse liige 1906–1907, Vanemuise näitleja 1906–1909 ja 1911, vandeadvokaadi abi Tartus; I maailmasõjas 1914 ja sõjavangina Saksamaal 1914–1918, seejärel riigikassa peavalitsuse juhataja, Vabadussõjas 1918–1919 laiarööpmelise soomusrongi nr 3 adjutant ja majandusjaoskonna ja spetsialistide komando ülem, siis tehnikakomando ülem ja rongi adjutandi kt; haigestus ja suri; VR II/3.

²¹Tänapäeval on seni kogutud andmete alusel Eesti poole inimkaotusteks Vabadussõjas arvatud u 6800 isikut: langes 1950, suri haavadesse 1200 ja haigustesse 1500, langes vangi ja hilisem saatust teadmata 400, terroriohvreid (enamik punase terrori ohvreist tsiviilisikud) 680, saatust teadmata 1070 (suurem osa neist tõenäoliselt langes, tapeti vangistatuna või suri vigastustesse ja haigustesse). *Jaak Pihlaku teade*.

vaid teda oli vaja luua. Õnneks oli meil mehi, kellel selleks mitte ükski andi ja iseloomu ei olnud, vaid ka täielik ettevalmistus: Laidoner, Soots, Larka, Tõnisson, Põd[d]er olid Vene sõjakunsti peensused omandanud, et nende abil venelasi võita, nagu Peeter I rootslastelt oli õppinud neid võitma.

Meil ei olnud õppinud mereväelasi, aga lihtne kaubalaeva kapten Pitka näitas, et eestlaste soontes voolab veel vanade kangete meresõitjate veri ja sai meie Vabadussõjas esimeseks merekangelaseks; tema oli ka see insener, kes ehitas meie esimesed soomusrongid, terasplaatide asemele saelaudu ja liivakottisid võttes.

Kõik on tehtud kodusel viisil, on tehtud nii, nagu silmapilgu häda õpetas.

Kuidas austavad rahvad oma sõjakangelasi, kes on võidu saavutanud, kui nad kõigi tarviliste abinõudega kõige paremal viisil olid varustatud!

Kui palju enam au on teeninud mehed, kel kõik abinõud puudusid, kel midagi ei olnud ja kes siiski võidu on toonud?

Sõjapidamine nõuab ka korraldatud riigis erakorralist jõupingutust. Meil aga ei olnud 3 aasta eest veel valitsust ega valitsuse elundid, vaid kõik tuli alles vaenlase tule all luua.

Suur on sellepärast esimese peaministri — Päts'i — teene ja misuguseid vihaseid kallalekippumisi tema vastu ka ette on võetud, tema erikaalu Eesti riigi rajamisel ei luba ajalugu temalt mitte võtta.

Samuti suur on kadunud Poska teene, kes diplomaatilisel alal teiste riikidega läbi käies põhjaneva tähtsusega on, iseäranis meie sõpru ja toetust muretsedes väljaspoolt (Soomest ja Inglismaalt, millest ligemalt jutustada nende ridade eesmärk ei ole) kui ka rahutegemises, mis meie sõja võitused pidi kindlustama.

Meie ei taha kedagi jumaldada. Meie eestlaste iseloomus on, et meie vastumeelt tundub, kui keegi peajagu teistest pikem on; meil on viisiks vaadata oma tegelaste puudusi suureks tegeva klaasi läbi, nende teeneid ja tublidusi aga vähendava klaasiga; teevad nad mõne rumaluse, siis seome selle suure kella külge ja paugutame, et üle maa kuulub, nende tublidest tegudest aga läheme vaikides mööda.

Aga loobume täna kord sellest harilikust loomumomadusest ja tunnis- tagem õiglaselt:

Meie iseseisvuse võitluses on mehi, kel on iseäralised teened, kes on rohkem ära teinud kui muud.

See on Eesti rahva au, et tal neid mehi on olnud, aga Eesti rahvale on seegi auks, kui ta ei keeldu austamast, kes au väärt on.

Täna on meie iseseisvuse kolmas aastapäev ja kolm verstaposti on meie ärakäidud tee ääres:

Esimesel aastapäeval teatas vägede ülemjuhataja, et vaenlase väed Eesti Vabariigi rajadest igal pool välja on löödud.

Teisel aastapäeval oli rahu alla kirjutatud.

Kolmandal aastapäeval on meie iseseisvus õigusliselt — *de jure* — maailma suuremate ja vägevamate riikide poolt tunnistatud.

Saagu Eesti veel kümneid ja sadasid iseseisvuse aastapäevi pühitada ja tunnistagu igaüks neist tähtsat sammu edasi kultuurilisel täiendamise teel!

Päevaleht, nr 51, 24. II 1921, lk 2.

M. ²²

KOLMANDAL AASTAPÄEVAL

Kasva, Eesti rahva kodukene!

Saa päriks, ilusaks, saa avaraks, harituks ja jõukaks ning kõida nägemata sidemetega enda külge kõik kodumaa tütreid ja pojad, et nad sind kogu hingega armastaks, sinule elaks ja sinu eest sureks.

Kasva, Eesti rahva kodukene!

Võru Teataja, nr 21, 24. II 1921, lk 1.

A. P. ²³

VABARIIGI KOLMANDAMAL AASTAPÄEVAL

Eesti rahva soovil ja nimel kuulutas Päästekomitee kolm aastat tagasi Eesti rahvuslise vabariigi iseseisvaks.

24. ve[e]br. 1918 ilmusid sellekohased Päästekomitee teadaanded tänavate nurkadel ja postidel. Ilmusid, et sealt varsti kaduda, maharebitutena sissemurdnud Saksa junkrute käsualuste poolt.

Nii mõnedki Eesti iseseisvuse poolehoidjad tuletavad täna omale meele Saksa vangilaagreid ja vangikodasi, nii mõnedki tuletavad meele omakseid, keda Saksa junkrute armust ära hukati.

Kuid kerge oli kuulutusi postidelt maha rebida, kerge oli oma võimu joovastuses vastaseid suruda! Ei läinud aga korda rahvast orjastada, ei

²²Avamata nimemärk.

²³Avamata nimemärk.

aidanud rahva iseseisvuse äraandjate allkirjad: iseseisvuse säde rahva hinges ei kustunud.

Saksa revolutsion murdis junkrute võimu, militaristlise Saksamaa sõjavägi sai löödud liitlaste vägedelt ja Eestimaa vabanes võõrastest vägedest, kes maad ja rahvast orjastada püüdsid.

Kuid vabanedes orjastajatest Läänest — Eesti rahvas silmas uute orjastajate lähenemist Idast: Venemaal asuvad Eesti kommunistid liitusid Vene, Läti, Hiina ja teiste Aasia rahvaste kommunistidega ning tulid Eesti rahvale vägivaldselt peale suruma oma “armuõpetust”.

Järgnes pikk sõda, raske ja vaearikas Eesti iseseisvuse kaitseks. Eesti rahvas, kes varem, ilmasõja kestvusel, mis sõjakas ei olnudki, eestlased, kes Vene tsaari valitsuse ajal sõjaväeteenistuse kohustustest ikka ennast vabastada katsusid — muutusid sõjakaks ja vahvaks, kui oli tarvis kaitseda iseseisvust väliste pealetungijate vastu.

Uhkelt võib Eesti rahvavägi — sõdurist kuni ülemjuhatajani oma vaearikka tegevuse peale tagasi vaadata ja tänuga tuletab meele rahvas iseseisvuse kaitsjaid.

Langenute mälestus olgu püha, langenute ja vigastute kangelaste omaksete elu olgu mureta! Seda kindlustada neile on rahva aukohus.

Üle aasta oleme juba elanud rahuajal oma naabritega, üle aasta oleme võinud seesmist ülesehitamise tööd teha. Meil ei ole põhjust iseäranis uhkustada sel alal kättesaadud tagajärjedega.

Nagu mujal, nii on ka Eestis üldine seisukord ikka veel raske, töörahva seisukord isegi vilets. Kuid tuletagem meele, missugune seisukord oli Eestis, eriti Tallinnas, Saksa okkupatsiooni ajal?

Missugused olid siis eriti toitlusolud? Võrrelgu praegust seisukorda tolleaegse seisukorraga! Seda ei ole küll tarvis trööstiks, vaid asjade käigu selgituseks.

Eesti töörahva võitluse raskus oma klassihuvide eest seisab alles ees. Eesti vabariigi iseseisvus ei ole mitte sellele võitlusele tõkkeks, vaid soodsaks tingimuseks.

Ei aidanud igasugused reaktioonilised interventsionid Nõukogude Venemaa asjadesse Vene rahva seisukorda selgitada ja parandada, ei saa ka õiget sotsialistlikku korda, töörahva valitsust välise interventsiooni teel kuskil maksta panna. Ainult hirmuvalitsust, omavoliliste ametnikkude valitsust, kandku need ametnikud kubernerit, vaba herra, komandeeriva kindrali ehk komissari nime, võib sel teel luua.

See ei ole aga mitte töörahva huvides.

Iga riigi töörahvas peab võitlust omal jõul pidama, vabana omas rahvuslises kulturis ja vabana oma võitluse abinõude valikus.

Välised pealetungijad, ka sõprade nime all, on ikkagi rahva orjastajad.

Selle tõe tundmisel võtame rahulduse ja rõõmu tundega vastu Eesti vabariigi iseseisvuse kolmandamat aastapäeva.

Sotsialdemokraat, nr 44, 24. II 1921, lk 2.

A. Piip²⁴

EESTI RIIGI ALGUS

Kolm aastat tagasi, 24. veebruaril kuulutati Tallinnas Eesti vabariigi iseseisvuse manifest välja. Sellepärast pühitseme täna Eesti vabariigi kolmat aastapäeva, meie iseseisvuse püha.

Meil on ka veel kaks teist tähtpäeva, mis meie riiklises elus põhipäeva tähtsusega, nimelt 28. (15.) november 1917 ja 11. november 1918. Esimesel tähtpäeval kuulutas Maanõukogu ennast kõrgemaks, s.o. suveräänseks võimuks Eestis ja teine on päev, mil Ajutine Valitsus uuesti võimu enese kätte võttis, pärast Saksa vägede maalviibimist. Viimane nendest on teatud faktiline vahejuhtumine, millel juriidiliselt mitte seda relevantset õigusloovat võimet ei ole, mis teatud vastaste ringkondades on sellele päevale anda tahetud, nimelt seda meie riigi algpäevaks lugeda. Sarnase väite ebakohasus on selge lihtsast tähelepanekust, et Ajutine Valitsus siin ennast mitte ei loonud, vaid oma riiklikka funktsioonina uuesti tegeliku võimuna teostama sai hakata.

Nii jääb juriidiliselt Eesti riigi alguse küsimus ainult kahe päeva vahel lahendada, nim. tänase kuupäeva ja 28. (15.) novembri vahel.

Paar märkust selles asjas ei oleks mitte üleliigne, sest riigi alguse küsimusega on ühendud terve rida tegelikku järeldusi.

Rahvusvahelise ja riigi õiguse järel loetakse riik olevaks sest silmapilgust, kui kolm elementi, mis riigil, tegelikult olemas, nimelt rahvas, territoorium ja võim. Teiste sõnadega, sest silmapilgust, kus ühiskonna korralduses kõrgem võim teatud maa-alal elanikkude kohta loodud, mis tema võimu all, on riik olemas. Rahvusvaheline tunnustamine pole

²⁴ Ants (Hans) Piip (1884 – 1. X 1942 Nõrobi vanglas) oli Maapäeva, Asutava Kogu ja I Riigikogu liige (Tööerakonna poolt), peaminister (riigivanem) ja sõjaminister 1920. a oktoobrist 1921. a jaanuarini, seejärel välisminister Konstantin Pätsi 1. valitsuses kuni 1922. a novembrini, Tartu ülikooli rahvusvahelise õiguse professori kt 1919–1924 ja korraline professor 1924–1940. Vangistati 1. VII 1941 Kiidjärve valas Tammel.

oluline, vaid otstarbe küsimus, riigi rahvusvahelise õiguse piirkonda ja selle õiguse alusel talitavate rahvaste peresse vastuvõtmist tähendades, tema läbikäimist ja vahekorda teistega hõlbustades ning reguleerides. Kuid sarnasel riigil on õigus nõuda teiste poolt tunnustamist ja teised riigid peavad tema iseseisvust ja olemist igatahes respektseerima.

Sellest väljamineks peame tunnistama, et meie riigi tõsine algus on 28. (15.) novembril, päeval, mil kogu Eestimaal võimul olev Maanõukogu kuulutas ennast kõrgemaks võimuks, otsustas riigikorra lõpuliikuks äramääramiseks Asutavat Kogu kokku kutsuda ja oma istumiste vaheajaks lõi iseäralise täievolilise kogu Maanõukogu juhatusest, vanematekogust ja maavalitsusest, temale ülesandeks tehes erakorralisi sammusid astuda otsuse täitmiseks.

Selle otsuse peale põhjenedes otsustas nimetud kogu 10. jaan., arvele võttes 1. jaanuari, erakondade ja sõjaväe organisatsioonide esitajate suurema nõupidamise toetust, Eestit iseseisvaks vabariigiks väljakuulutada ja saadikud väljamaale saata, nõutada tunnustust Eesti vabar., mille kuulutus ise aga 24. veebr. sündis. Jaanuarikuu memorandumite ja saadikute volituste peale järgnes pärastpoole maikuus 1918. a. Eesti riigi ja Maanõukogu *de facto* iseseisvuse tunnustused Briti, Prantsuse ja Itaalia valitsuste poolt, mis tunnustus Inglise kohtu poolt ("Kajak'i" protsessis)²⁵ seletati kui Eesti suveräänseks riigiks tunnustamist, olgugi tagamõttega seda küsimust rahukonverentsil lõpulikult otsustada.

Niisiis on selge, et rahvusvaheliselt võetud, olgu puhtrahvusvahelise õiguse seisukohalt ehk ka riikide tegeliku poliitika suhtes, mis siinjuures tähtsusetu, tuleb Eesti riigi alg- ehk sünnipäevaks lugeda 28. (15.) novembrit 1917. a., mis kuupäev selleks ka Tartu rahulepingu läbi, olgugi kaudselt, on tunnustud.

Mis sündis aga 24. veebr. 1918. a.? Miks pühitseme meie just seda päeva meie iseseisvuse suure pühana?

²⁵Nõukogude Venemaa lipu all sõitnud aurik "Severnaja Kommuna" (end. "Sagara") peeti Eesti vahilaeva "Laene" poolt kinni 2. XII 1918 Aegna saare juures, kui käis juba sõda Nõukogude Venemaa ja Eesti Vabariigi vahel, tunnistati Eesti sõjasaagiks ja registreeriti 13. XII Tallinna Kaubasadama laevade nimekirja "Kajaki" nime all. Laeva nõudis tagasi tema keisririigiaegne omanik Lääne-Vene Laevaselts, kes andis asja Inglise kohtusse, kus küsimus tunnistati ainult Eesti kui *de facto* iseseisva vabariigi priisikohtu pädevuses olevaks. Priiskohus mõistis laeva Eestile. Vt "Aurik "Kajaku" asi Eesti priisikohtus". — *Vaba Maa*, nr 62, 8. III 1921, lk 5.

Sel päeval kuulutati välja mitte Eesti riik, mis oma alguse sai juba 28. (15.) novembril, vaid demokraatline vabariikline valitsemise kord määrati kindlaks, Ajutise[le] Valitsusele anti selgem kuju, kukutati ajutiselt võimule pääsenud nõukogude valitsemise kord ja lõpulikult puhastati maa Vene vägedest, kes siin veel nõukogude valitsuse käsutada olid.

Kõige selle pärast on meil tõesti põhjust seda päeva pühitseda kui meie riiklise kujunemise pidulikku deklareerimise ning Vene valitsemise viimase varju kadumise päeva, mil meie iseseisvus enesele selle lõpuliku selguse ja kuju sai, pärast mida tema edasi arendada võis.

Ajutiselt maal olnud Saksa väed, mille siinolemist juriidiliselt mitte okupatsiooniks pidada ei või, ühes selle järelدusega, vaid ühe sõdiva riigi neutraalsel pinnal viibimisega sarnastada tuleb. Ilma neutraalriigi enese lubata ei suutnud selle Ajutise Valitsuse tegevust juriidiliselt hävitada, olgugi et nad tema töös tegelikka raskusi tegid.

Nüüd, kolm aastat tagasi sellest suurest päevast, kus Päästekomitee manifesti avaldas ja Ajutise Valitsuse löi, võime uhkusega käidud tee ja olnud võitluste peale rahulikult tagasi vaadata. Rõõmuga silmame oma keskel veel selle aja tegelasi, kuid mitmed on juba ajalosesse läinud, nagu kadunud Vilms ja Poska. Puhaku nemad ja teised langenud rahus vabas kodumaa mullas.

Vaba Maa, nr 50, 24. II 1921, lk 2.

V. P.²⁶

RAHVUSLIKU UUESTSÜNNI KOLMAS AASTAPÄEV

Tänane päev peab olema Eesti rahvale üleüldiseks rõõmupäevaks.

Rahvas pühitseb täna oma riigi kolmandat aastapäeva.

Seitse pikka aastasada võõra riigi võimu all elades kaotas Eesti rahvas oma sidemed teiste rahvastega, kes teda varemalt kui seesmiselt tugevat randrahvast Läänemere kaldal tundsid.

Lõuna poolt tulnud raudkiivritega sakslased võitsid kõvasti vastu-paneva, sõjariistade poolest aga nõrgema Eesti maleva ja rahvas sai sest ajast orjaks.

Aga vabaduse ja võõrast võimust rippumattuse tung ei kustunud esivanemate südames. Aegajalt löi see tuluke leegitsema, siin-seal püüdis maarahvas mõisnikka maha tappa, aga mässavad talupojad vaigistati. . .

²⁶Ferdinand (Värdi) Puurmann (1900–?), ajalehe *Põhja Kodu* vastutav toimetaja.

Aga siis tuli päev, kus raskete kannatuste ja heitluste järel õ i g l u - s e m õ t e rõhututele rahvastele nende ammused ajaloolised õigused tagasi võitis.

Ning teiste hulgas oli Eesti rahvas esimesena enesest maailmale jälle kuulutanud. Eesti rahvas võis oma naaberrahvastele anda jälle tunnistust tulisest kodumaa-armastusest ja vanade sõpradega läbikäimisse astuda.

Nüüd on rahvas jälle vaba ja rippumatu!

Täitunud on meie vanade esivanemate püüd!

Iseseisvuse kolmandal aastapäeval näeme meie külalistena oma pealinnas põhjapoolse lahetaguse vennasrahva riigimehi ja rahvasaadikuid, lõunapoolsete naabrite Läti, Leedu ja Poola riigitegelasi, saadikutekoja liikmeid j.n.e.

Nad on tulnud meie rõõmupidust osa võtma.

Kuigi meil paljudel veel viletsusi kanda on ja see meid kurvastama sunnib, siiski püüdkem omas südames uhked olla, et just meie põlves Eesti rahvas jälle vanade naabritega uut arenemise teed käima on võinud hakata, mis meile kasulik ja õnnetoov on. Tõstkem kõrgele oma rahvuslise lipu, rahvuse uuestsünni päevil!

Põhja Kodu, nr 23, 24. II 1921, lk 1.

J. S.²⁷

TÄNASE PÄEVA PUHUL

Ajalugu on Eesti rahva vastu karm olnud. Vaeselapsena oleme meie teiste, suuremate rahvaste juhtimise all pikad aastasadad pidanud vaevlema ja kannatama. On silmapilkusid olnud rahva elus, kus tema olemasolemine kaalu peal on seisnud, kus meie kui rahva kohta isegi surmaotsus oli valmis tehtud. Raske on neid aegasid meele tuletada.

Kuid ei puudu ka Eesti rahva ajaloos heledad leheküljed, mida mitme põlve kestes meie rahvas pole suutnud unustada: v a n a h e a R o o t s i a e g on alles meil kõikidel suus, ehk küll temast mööda üle kolme aastasaja.

²⁷Julius Seljamaa (1883–1936) oli Eesti Ajutise Maanõukogu abiesimees 1918–1919, Eesti Tööerakonna asutajaid 1917 ja keskkomitee esimees 1918–1922, *Vaba Maa* toimetuse liige ja seejärel peatoimetaja 1918–1921, rahudelegatsiooni liige Pihkvas 1919 ja Tartus 1919–1920, Asutava Kogu liige ja vanem abiesimees 1919–1920, I Riigikogu liige 1920–1922.

Kõige tumedam oli aeg, mis järgnes Rootsi ajale. Raske oli päris-orjuse ajajärk meie rahvale, kuid ka sellest saime meie üle. Meie rahval jätkus jõudu ja sitkust ennast sirgu ajada, et peremeheks saada selle maalapikese peal Läänemere kaldal, kuhu saatust ja ajalugu Eesti rahva elama oli paigutanud.

1917. aasta algul puhkes Venemaal suur revolutsioon lahti, mis endise Vene impeeriumi külge kuuluvad rahvad vabastas tsaarivalitsuse surve alt. Suur ilmasõda oli esile toonud hüüdsõnad rahvaste enesemääramise õigusest, ja selle lipu all alustasime meie võitlust vabaduse ja iseseisvuse eest.

Täna kolme aasta eest kuulutas Eesti ennast vormilikult iseseisvaks vabariigiks, kuulutas sel ajal, kui uus raske katsumine meie rahva peale oli tulemas: Saksa keisri sõjavägi, kutsutud kohaliku aadeli poolt, seisis Tallinna väravate taga ja oli valmis tervet maad okkupeerima, mis ka sündis.

Järgnev okkupatsiooniaeg, tema langemine ja vabadussõda on meil kõikidel alles väga selgesti meeles. Kogu aeg kestis võitlus iseseisvuse eest, ja nüüd — kuu aja eest oleme meie tunnistamist leidnud vägevate liitriikide ja teiste Euroopa riikide poolt.

Ei ole mitte huvituseta meele tuletada päeva, millal Eesti iseseisvuse manifest välja kuulutati. Üksikasjad selle kohta on enam-vähem meile kõikidele teada.

Siinkohal tahtsin mõned märkused selle kohta tuua, kuidas vaatasid selleaegsed võimumehed — Eesti tööliste- ja soldatitesaadikute nõukogu — Eesti okkupeerimise peale Saksamaa poolt ja missugust osa Anvelt, Kingissepp ja komp. sakslaste tulekul Eestis mängisid.

Mõni päev enne seda, kui sakslased üle väina maale sisse tungisid, oli Anvelt Peeterburi nõukogude valitsusele telegrammi saatnud, mis väga iseloomustab selleaegsete kodumaa poliitikameeste seisukohata Saksamaa okkupatsiooni suhtes.

See telegramm ilmus “Töölises” nr. 29 — 19. veebr. 1918. a.:

“Eestimaa töörahvas ei jää osavõtmataks, kui Saksa imperialistid katset teeksid Eestimaad oma alla võita.

Kui keskriikide valitsused püüavad vaba Eestimaa töörahva tahtmist vägistada, siis ei anna meie töölised ja talupojad endid Wilhelmi ja Hindenburgi armuanniks.

Kui Saksamaa junkrud ja röövlid Eestimaa töörahva kommuuna pinnale astuvad, siis leiavad nad iga põõsa ja künka taga sõjariistus töölisi, sulaseid ja maatamehi, kes valmis on oma elu töötavate tõsise vabaduse ja vendluse eest andma.

Meie sirutame vennakätt iga Saksamaa ja Austria soldatile, kes oma püssitiku oma tirannide ja rõhujate poole pöörab, kuid meie oleme ha-lastamata imperialismuse teenrite vastu.

Kuigi meie oma vaenlasega lahtisel võitluseväljal võitlust ei saaks pidada, peame meie Saksa junkrute ja imperialistide vastu sissisõda.

Langu meie nagu meie esivanemadki, kes niisamasugust sõda Saksa rüütlite vastu 700 aastat tagasi pidasid.

Elagu Saksa revolutsiooniline sõjavägi!

Esimees: Anvelt; sekretär: Neimann.”²⁸

Sellessamas “Töölise” numbris, mõni päev enne Tallinna langemist, leidub veel järgmine teade:

“Nii maal kui linnas laotatakse suure õhinaga kuulujuttusid laiali, nagu oleks Saksa vägede suurele maale tulekut igapäev oodata.

Revolutsiooniline tööline ei pane sarnast lori tähele.”

Sakslased jõudsid kõige Anveldi kuraasitamise peale vaatamata Tallinna. Meie vahvad kangelased Anveldiga eesotsas saatsid mõnisada töolist paljaste kätega Saksa keisri sõjaväele vastu, kes siin maha tapeti,²⁹ kuna ninamehed ise samal ajal igasugu varandust kokku kraapides laevadele põgenesid ja plehku panid, “töölisi, sulaseid ja maatamehi” Saksa junkrute orjadeks müües. Anveldi ja tema sõprade sissisõjast ei tea meil Eestis keegi midagi kõneleda.

Nõnda provotseeriti Saksa keisri väed Eestisse ja hoiti meelega rahva eest saladuses tema maale tulek.

Eesti kommunistide armust on meie rahvas pidanud üle elama Saksa okkupatsiooni surve.

²⁸Venekeelse originaalteksti tõlget on *Vabas Maas* tsiteeritud väljajätte märkimata ning vigaselt. Vt “Eesti töörahva ja sõjav. nõuk. täidesaatev komitee...”. — *Tööline: Venemaa sotsialdemokraatlike tööliste partei Eestimaa ja Tallinna komiteede häälekandja*, nr 167, 19. (6.) II 1918, lk 2, kus sekretärina kirjas Neiman; sama kiri teises tõlkes: “Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täidesaatva Komitee Telegramm Rahvakomissaride Nõukogule”. — *Eesti Teataja: Eesti Töörahva ja Sõjaväelaste Nõukogu Täidesaatva Komitee häälekandja*, nr 29, 19. (6.) II 1918, lk 1, sekretäriks õigesti Th. Neumann.

²⁹Silmas on peetud 23. veebruaril 1918 toimunud Keila lahingut. Kaasaegse teate järgi olid kaotused sakslastel surnutena 3 ja haavatutena samuti 3 meest, punakaartlastel surnutena 45 ja haavatutena 15 meest. Vt R. Premet. Keila lahing: 23. veebr. 1918. — *Päevaleht*, nr 44, 23. II 1920, lk 2.

Sama[de] meeste kihutusel saatis Nõukogude valitsus meie vastu oma sõjaväed, et hävitada Eesti iseseisvust ja maad uuesti Vene riigi külge liita. Palju on meie maa ja rahvas viimaste aastate jooksul nende pärast pidanud kannatama, kes kõnelevad mingisugusest tööliste klassi huvide kaitsest, kuid kellel kogu aeg ainult oma isiklik kasu, mõjulepüüd ja elumõnususte otsimine kõige tähtsamaks tõukejõuks nende tegevusel on olnud.

Täna, kus kolm aastat Eesti iseseisvuse väljakuulutamisest mööda, on tarvilik, et meie möödaläinud iseseisvusevõitlust oma vaimusilmade eest mööda minna lastes tuletame meele need ajajärgud, millest läbi oleme käinud viimaste aastate kestel. See annab võimaluse selgusele jõuda nende kohta, kes on meie tõsised vaenlased ja kes sõbrad.

Eesti, kes teiste suuremate rahvaste valitsuse all kaua aega on pidanud vaevlema, kusjuures oma rahva seast võrsunud mehed on tahtnud teda ahelasse panna ja võõrastele ära müüa, on saanud iseseisvaks. Ja iseseisvaks jääme meie senni, kunni vabadusetuli ja isamaa-armastus meie südametest ei ole kadunud.

Vaba Maa, nr 50, 24. II 1921, lk 6.

[***]

TALLINN, 24. VE[E]BRUARIL

Täna kolme aasta eest, keset võitlust ja sõja möllu, Saksa okkupatsiooni vägede lähenemist ja Vene lagunenud sõjaväe taganemise vaheajal kuulutas Eesti Päästekomitee Eesti rahva nimel Eesti iseseisvaks vabariigiks.

Oli raske silmapilk. Must mure kattis maad, nii vaimliselt kui vaimliselt. Ei olnud ühtki heledamat kiirt, mis rahva tuleviku teed oleks valgustanud.

Kuidas mõnitasid tol korral Saksa võimud Eesti vabariiki ja tema vabaduse eest võitlejaid, kuidas rõõmustasid kõik Eesti iseseisvuse vastased Eesti tumeda tuleviku ja tema poegade kibeda südamevalu pärast, ja Eesti rahva enese hulgas oli neid, kes kahtlesid, kas suudab Eesti veel kunagi võõraste võimu alt vabaneda ja iseseisva, vaba ning rippumatu riigina teiste hulgas esineda.

Liig tugev oli tol korral vaenlase võim, liig raske tema raudne rusikas mis ähvardas idas juba hävitada iga eneseavalduse tungi.

Kuid nüüd...

Kolm aastat on kõigest mööda läinud. Lühike ajajärk üksiku inimese elus, veel lühem rahvaste ajaloos.

Kuid kuidas on kõik muutunud sel lühikeselgi ajajärgul.

Nagu nõia väel on must mure heledaks rõõmuks, kahtlus — julgeks lootuseks ja tume tulevik — rõõmsaks olevikuks muutunud.

Eesti rahvas on nende kolme aasta jo[o]ksul rohkem läbi elanud kui teinekord saja aasta jooksul ja enam teinud, kui kõige julgemad loota on julgenud.

Keset mässavat sõda on ta ennast kogunud ja korraldanud, mitukümmend korda tugevamale vaenlasele hoopisid jagades ja ennast vaenlase hoopide eest kaitstes ja selle juures pole ta elurõõmu kaotanud ega nukralt norutama, raskuste üle kurtma ega ahastuses hädaldama jäänud.

Kui täna aasta eest oli põhjust rõõmustada selle üle, et meie sõja oleme suutnud meile auväärilise rahuga lõpetada, ja julgelt loota, et meie ka sama võidurikkalt majanduslised raskused võidame, siis on meil täna seda enam põhjust rõõmustada, et oleme võinud terve aasta rahulikult oma majanduslise elu korraldamisele, poliitilise ja riiklise elu arendamisele anduda.

Asutav Kogu on aasta vältusel oma ülesande lõpule viinud, on põhi-seaduse välja töötanud ja esimese Eesti parlamendi elule kutsunud, on riigile aluse pannud, mille peal Riigikogu edasi võib ehitada.³⁰

Kui veel aasta eest Eesti *de jure* tunnistamine kauge lootus oli ja mõnelgi pool umbusaldus Eesti vastu aset leidis, siis on täna see kõik juba seljataga, kõik need mured ja kahtlused, ja tundub, nagu oleks see kõik juba üsna ammu olnud.

Meie majandusline elu on kindlamaks muutunud.

Katsete ajajärk töötab ruumi anda ärakaalutud, elukogemuste põhjale rajatud igapäevasele tööle. Majandusline kriis ja elukalliduse tõus jõudsid aasta jooksul omale tipule, kuid täna võime ka selles suhtes julgesti tulevikule vastu vaadata ja temalt kõige paremat loota.

Kõik see ühes riigi valitsemise stabiilemaks kujunemisega annab lootust, et meie järgmisel aastal majanduslistest raskustest üle saame ja oma iseseisvuse lõpulikult suudame kindlustada.

Tehtud töö ja edasijõudmise peale tagasi vaadates, mis aasta jooksul saavutatud, on Eestil küllalt põhjust tänast päeva rõõmupühana pühitse-da.

See rõõm olgu tänutundega ühendatud kõikide nende vastu, kes ühel ehk teisel viisil Eesti edasijõudmisel kaasa aitanud. Elurõõm on meie kaaslane olnud ka kõige raskemal silmapilkudel, ärgu jätku ta meid tulevikus maha ja selleks aidaku tänane päev tähtsal mõõdul kaasa.

³⁰I Riigikogu tegutses 20. detsembrist 1920 kuni 30. maini 1923.

Meil on tänasel päeval võimalus oma rõõmupüha pühitseda meie naaberrahvaste soomlaste, lätlaste, leedulaste ja poolakate esitajatega üheskoos, kes meiega külje vastu oma vabaduse ja iseseisvuse eest võitlesid, kes meid aitasid raskeil päivil ja kellega meil ka tulevikus tuleb ühiste vastaste vastu välja astuda.

Tere tulemast, kallid külalised, meie rõõmupüha pühitsemisele! Teie tänane siinolemine andku meile võimalust üksteist lähemalt tundma õppida ja üksteisele veel enam läheneda, et kord Soomest Poolani ja veel kaugemale lõunasse ulataks ühine sõprade liit, et meie ühiselt võime endid kaitseda igasuguste üllatuste vastu. Jätku tänane päev meie külalistele armsaid mälestusi Eestist!

Sütitagu tänane rõõmupäev Eesti oma poegades veel enam isamaa-armastust ja huvi tema hea käekäigu vastu, andku talle jõudu ja töö-rõõmu raskel ehituse tööl.

Kaja, nr 44, 24. II 1921, lk 1.

[***]

OLDAGU VALVEL

Meie riigi vabaduse püha pühitsemine on käes ja sel puhul oodatakse Eesti pealinna naaberriikide ametlisi ja mitteametlisi esitajaid. Sel puhul ei tahaks jätta tähelepanemist juhtimata ühe asjaolu peale, mis kõikidele endise Vene keisririigi läänepoolsetel rajamaadel tekkinud riikidele ühevõrra tähtis.

Kahtlemata on kõigil neil riikidel, ühel suuremal, teisel vähemal määral, omavahelisi arusaamatusi ja võib olla tõsiste huvide kokkupõrkeid ning vastolusid. Ka pole saladus, et igasugune rahvusvaheline leping iga riigi kui rahvusvahelise õiguslase üksuse suveränset vabadust teatava määran piirab. Aga ometi on kõigil tähendatud riikidel huvid ja ülesanded, mis nende riikide lähenemist ja rahvusvahelist liitunemist tarvilikuks ja otstarbekohaseks teevad.

Ei ole ühelt poolt miskit kahtlust — ja seda pole viimasel ajal vastavatel kohtadel ka sugugi varjatud! —, et Venemaa igal parajal ja mitteparajal juhtumisel, olgu missuguse valitsemise vormi juures tahes, rajariikide olemasolu hea meelega ei näe ja omale alatiseks sihiks seab neid riike üksikult ehk üheskoos hävitada ning kaotada. Teiselt poolt on selge, et ka Lääne-Euroopa riikidel, nimelt liitlaste omadel, ainult sel korral kergem on rajariikidele kaasa tunda ja tarbekorral neid toetada, kui tegemist on suurejõulisema enam-vähem ühise üksusega, kui mitmekesise ja sagedasti vastoludes olevate vähemate üksustega. Kolmandamaks jõuavad kõne all olevad rajariigid suuremal määral oma eneste huvisid

rahvusvahelisel läbikäimisel kaitsta ja oma ülesandeid rahvusvahelise rahu, eriti Ida-Europaga, rahu ja julgeoleku alalhoidmise suhtes täita, kui nad suurejõulise üksusena esinevad ja kaaluvat jõudu sisaldavad. Kõik see teeb tarvilikuks, et rajariigid omavahel rahvusvahelise liidu looksid.

Sellest liidust, nagu teada, on palju ja üksikasjalikult räägitud nii meil Eestis kui ka mujal. Mõtted paistavad kokku puutuvat. Aga nagu ülemal tähendatud, on meil täna siiski niisugune päev, mil mitte ainult ideed, vaid inimesed ise, kellesse asi puutub, kokku tulevad. Ja inimestest oleneb tahtmisteh kehtastamine kindlamal kujul ja siduvamal näol.

Meie tahaksime loota, et selles sihis mitmete riikide esitajate kokku puutumine mitte jälgedeta ei kaoks, vaid kasutoovalt mõjuks. Elul, eraldi rahvusvahelisel alal, on oma loogika ja selle alla tuleb painutada varem, kui see saatusliselt hiljaks võiks jääda. Oldagu sellepärast valvel.

Kaja, nr 44, 24. II 1921, lk 2.

[***]

VABARIIGI AASTAPÄEVAKS

Homme pühitseme Eesti vabariigi aastapäeva. Kolm aastat on möödas, kui Eesti Maapäev Eesti iseseisvuse välja kuulutas.

Need kolm aastat on olnud iseäranis sündmusrikkad. Nagu mõni muinasjutt tundub tagantjärele vaadates meile see aeg.

Saksa okkupatsioon, mis laius üle Eesti kui hallaöö, ähvardas hävitada meie heledamate lootuste õrnad lilled.

Kuid lootus paremate aegade peale elas siiski. Ja Eesti elujulgus ei hääbunud.

Lahkus Saksa raudne rusik meie mailt. Võisime jälle vabamalt hingata. Eesti iseseisvus pandi tegelikult maksma.

Vaevalt oli üks piksepilv Läände vajunud, kui Idast uus tõusis. Algas Eesti-Vene sõda. Eesti rahvas seisis peaaegu paljaste kätega üle Naroova ja Peipsi Eestisse tunginud Vene enamlaste salkade vastas.

Aramatel meist kadus usk Eesti asjasse. Lootusetalt lõi mõnigi käega: "Oh ei maksa suurt ja vägevast Venemaad oma vastuhakkamisega vihatada. Sest ta tuleb ja võidab ikkagi."

Kuid Eesti mehemeel võitis. Eesti mehed peksid soomlaste abiga Vene enamlased Naroova ja Peipsi taha tagasi. Ka Landeswehr pidi Eesti vahvuse eest häbiga taganema.

Ja mitte ükski mõõgaga võideldes pole Eesti vahva olnud. Sõjamõllus tuli ka kindlal käel Eesti riiklusele põhja panevat uuenduste ja edu tööd teha, et luua meie iseseisvusele kindlat alusmüüri.

Palju on sel alal juba ära tehtud, kuid väga palju on veel tegemata. Nagu muinasjutu järele Tallinn iialgi valmis ei saa, nii ei saa ka ükski riik kunagi täiesti valmis. Meil kõigil ja meie järeltulijatel on veel palju teha iseeneste ja Eesti parema tuleviku suhtes.

Asugem siis igaüks ühel ehk teisel alal oma jõudu ja oskust mööda Eesti ülesehitamisele. Tööd tehes kasvab meil jõud ja asju ajades areneb meie mõistus. Meie saame tugevaks.

Ainult virilad ei tee mingit head ja mõistavad aina teiste tegevust ilma vahet tegemata hukka.

Saare rahvas. Meie oleme teguinimesed. Et armastagem siis oma saart ja üleüldse Eestit tegudega!

Homne päev olgu meile kallis ja süütagu meis vaimustustuld. Ja siis lähme uue jõuga ja uue armastusega tööle meie kõikide parema tuleviku heaks! —

Meie Maa, nr 15, 23. II 1921, lk 1.

[***]

BALTI RIIKIDE LIIT

Vabanenud ja iseseisvaks saanud Balti mere piirkonna riigid on oma geograafilise seisukoha poolest nagu risti tee peal ees teel Lääne-Euroopast Ida-Euroopasse ja sealt tagasi. Ida-Euroopa, kelle ainsaks edustajaks seni oli suur Vene keisririik, tungis loomusunnil läänesse, püüdes selle juures võimalikult kõik ukSED ja aknad lahti hoida. Lääne-Euroopa omalt poolt püüdis Venemaa looduserikkused omale võimalikult kättesaadavaks teha.

Vene keisririigi senised piirirahvad — soomlased, eestlased, lätlased, leedulased ja poolakad olid nagu keset suurt karavaani teed idast läänesse, keda ida saapakonts heameelega puruks oleks tampinud, kui tal selleks küllalt sisemist kultuurilist jõudu oleks olnud.

Nüüd on Suur-Vene endised piirirahvad oma iseseisvuse kätte võidelnud, kuid nende rahvaste geograafiline seisukord on endiseks jäänud, niisama sellest tingitud hädaohud, mis tungivalt käsevad neid rahvaid kõiki ettevaatuse abinõusid hädaohude kõrvaldamiseks tarvitusele võtma ja seda nimelt ühiselt, sest ka hädaohud on ühised.

Kõik Balti riigid võtavad kahtlemata kõige tõsisemalt arvesse asjaolu, et Venemaa, ei praegune ega ka tulevane, sellega kuidagi leppida

ei suuda, et tema endised alamad, põlatud muulased, nüüd temale selja on pööranud. Praegune Venemaa tahtis neid rahvaid sõjariistus jõul oma alla heita, seesama tung saab olema ka enamlaste järeltulijatel, olgu nad siis kes tahes. On ju meil kõigi Vene poliitiliste voolude seisukohad meie iseseisvaks tunnistamise kohta teada.

Balti riikidel on siis päevaselge, et neid kõige suurem hädaoht idast ähvardab. Ja selle vastu tuleb neil kõigil abinõusid tarvitusele võtta, luua ühiselt sarnane jõud, mis ähvardavale hädaohule vastu suudab panna.

Balti riikide liidu tarviduse mõtet on juba nende riikide tekkimisest saadik õhutatud, kuna selle tarvidus instinktiivselt kõigile selge oli. Liidu tarvidus ei olene mitte üksi ühise välise hädaohu eemaletõrjumise vajadusest, vaid Balti riikidel on väga palju ühiseid sisemisi huvisid, mis liidu tarvilikuks teevad ja mille peale nende riikide avalik hääل juba palju kordi üksikasjalisemalt tähelepanu on juhtinud.

Balti riikide liidu loomine ei ole seni, kahjuks, oma esialgsest ettevalmistavast ajajärgust kaugemale nihkunud. On peetud mitu omavaheolist nõupidamist, on rõhutatud liidu tarvidust, on asutatud selleks ettevalmistavaid komisjone, kuid tegelikka tagajärgi ei ole seni suuremalt kätte saadud.

On olnud seks mitmesugused põhjused.

Balti riikide omavaheline vahekord ei olnud veel küllalt selgunud, pikemat aega seisid päevakorral omavahelised piiriküsimused, mis lõunapoolsetes riikides veel seni lõpulikult lahendatud ei ole. Niisama asusid need riigid alles üksteise järele Venemaaga rahujalale, kusjuures Poola-Vene rahu veel tänapäevani alla kirjutamata on.³¹

Ei saa alla kriipsutamata jätta ka asjaolu, et kõigil noortel ja iseseisvat elu alles algavatel riikidel niipalju sisemisi raskusi oma kodus, iseäranis praegusel ajal, ära võita on, mis neile juba füüsiliselt palju mahti ei anna ühiste välispoliitiliste sihtide teostamiseks.

Kuid Balti riikide liidu küsimus tuleb kõige ligemal ajal kavatsuste ajajärgust tegelikule pinnale viia.

Selle juures ei ole tarvis ära oodata aega, kunas kõik tulevasse liitu kuuluvad riigid niihästi naabritevahelised piiriküsimused kui ka oma välised ja sisemised raskused enam-vähem ära võitnud on. Vaid küllalt oleks esialgu sellest, kui üksikud riigid, kellel takistused selleks juba kõrvaldatud, omavahel ligemasse ühendusesse astuksid.

³¹Vene SFNV (ka Valgevene) ja Ukraina NSV ning teiselt poolt Poola Vabariigi vahel sõlmiti rahuleping 18. märtsil 1921 Riias.

Meie ei näe praegu mitte selleks iseäralisi ehk äravõitmata takistusi, mispärast Soome-Eesti ehk Eesti-Läti mitte omavahel ligemat ühendust luua ei võiks. On täiesti kindel, et siis, kui üksikud riigid juba omavahel ühendusesse on astunud, teised, kes seda veel teatavatel põhjustel teha ei suutnud, kõige esimesel võimalusel teiste, oma eelkäijatega ühinevad.

*Entente cordiale*³² on tarvilik, tungivalt tarvilik. Ei saa muidu püsida noored riigid, võrdlemisi väiksed oma rahvaarvu poolest, järjest edasi-tagasi lainetaval Ida- ja Lääne-Euroopa piiril. Ja riik ei saa siis ka sisemiselt kosuda ja rahulikult edeneda, kui ta väline julgeolek mitte tarviliselt kindlustatud ja tarvilised sisemised sidemed ühiste huvidega loodud ei ole, mis nende riikide kultuuriliseks ja majanduslikeks arenemiseks kaasa aitavad.

Täna viibivad meie riigi pealinnas meie valitsuse kutsel külalised Balti riikidest, rahvaesituste, valitsuste ja ajakirjanduse esitajad.

Meil on põhjus uskuda ja loota, et see külaskäik, mille üle meie kõik tõsiselt rõõmu tunneme ja oma lugupeetud ja auväärt külalistele kõige soojema tere tulemast ütleme, et see omalt poolt Balti riikide ühinemisele palju kaasa aitab ja soodsat pinda seks valmistab. Ei ole kahtlust, et omavahelistes mõtetevahetamistes liidu tarviduse mõte, esialgu kas või üksikute riikide vahel, täitsa küpseks kujuneb ja sellele varsti tegelikud sammud järgnevad.

Selle juures tahame loota, et esimeses järjekorras meie riik kõigis tulevasesse liitu kuuluvates riikides tarviliselt esitatud oleks, ilma milleta liidu loomise tegelik töö mitte nii kiiresti ei edeneks. Meil on seni puudunud esitus Poolas kui ka Leedus.

Endise Suur-Vene ikke alt vabanenud rahvaste ja riikide esitajaid meie pinnal tervitades usume kindlasti, et ühised huvid nende riikide vahel niihästi nende välises kui sisemises poliitikas need rahvad ja riigid omavahel kõige ligemal ajal ühte viivad võimsaks ja tugevaks liiduks, mille tiiva all need rahvad õitsvale tulevikule vastu vaatavad ja nad sisemiselt kui väliselt rahulikult edeneda võivad.

Päevaleht, nr 51, 24. II 1921, lk 2.

³²Sõnaühend “südamlik kokkulepe või liit” (pr k) lähtub siinkohal 8. IV 1904 Prantsusmaa ja Suurbritannia vahel sõlmitud lepingu nimest.

[***]

EESTI ISESEISVUSE KUULUTAMISE MÄLESTUSPÄEVAKS

Homme saab 3 aastat, mil Eesti iseseisvus välja kuulutati, mil Eesti enast riigina ja vabarahvana tunnistas.

Kolm aastat! — Lühike aeg! —

Kuid selle lühikese aja sees on meie riik palju pidanud läbi elama; oma iseseisvuse kindlustuseks raskeid ohvreid tooma ja kannatama vastase katsete võimupüüdmise pärast, kes võimu enda kätte püüdmises nii sees riigis kui ka riigist väljaspool tugeval jõul töötasid. Kuid enda ühemeelise püüde ja rahvustunde jõul oleme oma vastastest võitu saanud, oleme endid võinud eluosklikuna riigielus üles näidata, nii et teiste riikide poolt meid on tunnistatud.

Nüüd elame riigina riikide peres.

Kuid see ei pea meile vaimustuseks olema meie iseseisvuse mälestuse päeval, et meid teiste riikide poolt on tunnistatud. Meie iseseisvuse kuulutamise mälestuse päeval liigutab südant ja täidab meeli rõõmul võidutunne meie enda riigimeelse tegevuspüüde üle, meie iseseisvuse kättevõitmiseks.

Ja!

Meie võidutunne Eesti iseseisvuse kuulutamise mälestuse päeval lubab meile rõõmu, kuid kannab meid sellega ühes ka raske leinamaale.

Et meie iseseisvat, vabat Eestit võime näha ja tunnistada, seda on meile annud ja kätte võidelnud elu jättes meie vapper sõjavägi, kes enda noorelu eas pidi langema meie vastaste tapariistade all. Meie rahva-poegade elu ja veri on ohver, mida oleme toonud meie riigi iseseisvuse ja vabaduse pärast. — See ohver meie jõu kohta oli suur, seda kallim on meil võidetud vabadus. —

Mäletame meie riigi iseseisvuse kuulutamise mälestuspäeval omi vapraid isamaa poegi, nende järeljääjaid omakseid trööstides. Mäletame oma vabaduse märtreid — Jüri Vilmsi ja tema kaaslasi, kes surmatud meie vabaduse päästmiseks meie vastaste võõrasvõimu poolt. Kõik, kes langenud märtrina või kangelasena võitlusväljal Eesti vabaduse eest, kõik need oleksid nii häämelega näinud ka vabat iseseisvat Eestit, mille eest nad surma astusid, kuid nad ei ole seda mitte saanud. Mäletame neid, teades, et nende haudade ligi olles võime ja saame seda näha, vabat ja iseseisvat Eestit. Puhake rahus võitjad võitlejad! Teie truudus, kodumaa ja rahva armastus juhtigu meid tulevikus teie poolt kättevõidetud vabas ja iseseisvas Eestis.

Saaremaa, nr 15, 23. II 1921, lk 2.

[***]

HOMSEL PÄEVAL

Homme pühitseb iseseisev Eesti oma kolmandat aastapäeva.

Maamulla madalusest ja orja alandusest hakkas umbes poolsada aastat tagasi meie rahvas oma pääd püsti ajama ja homme pühitseme juba oma iseseisva riigi, *i s e s e i s v a E e s t i V a b a r i i g i* kolmandat aastapäeva...

Poolsada aastat tagasi olid sõnad Eesti, eestlane, tundmatud.

Meie rahvast nimetati maarahvaks ja maad seda nimetas igäüks nagu temale meeldis...

Meie isamaa poegade ilusamad lootused ja unistused kaugemas minevikus on meie päivil täide läinud.

Sakalamaa pojad on Eesti elu ärkamisel esimeses rinnas rühmanud ja meie kohus on homsel suurel päeval neid ja nende teenuseid lugupidamisega meele tuletada.

Kustumata püsigu meis nende meeste mälestus, kes söandasid esimestena heita esimesi rahvusluse ja iseteadvuse sädemeid laiaadele hulkadele.

Vaevarikkal teel ja ohaklisel pinnal pidid nad omad esimesed sammud astuma, kuni neil korda läks rusutud ja rõhutud orjahingele avada vaate meie muistsesse minevikku ja teda julgustada ja vahvustada muistsete kangelaste kujudega.

Nende vahvus ja isamaa-armastus pidi jälle vastukaja leidma rusutud orja hinges. Nad saavutasid oma eesmärgi, nende töö on vilja kannud.

Sel päeval aga paljastagem ka pääd leinas isamaa poegade mälestuse ees, kes on varisenud mulla rüppe

“isamaa ilu hoieldes,
vaenlase vastu võideldes”.

Muistse suurvanema Lembitu vaimu kandes viisid nad omal jõul, omal risikal, taperitalgu heitluses õnnelikule lõpule võitluse, mis 700 aasta kestel nii mõnegi pöörde oli läbi teinud. Nii mõnigi kord oli viimne lootus kadunud, nii mõnigi kord tundisime endid allajäänutena, kuid kangelaste veri ja Lembitu vaim lunastasid lõpuliku võidu meile.

Meie kohus on nüüd hinnata seda võitu väärilisena, vere hinna järele, mida ta nii palju maksnud meil.

Kord aastas, iseseisvuse aastapäeval, saagu maisist askeldusist vabaks meie süda ja pää ja andugem ülemaile tundmusile, mida elule äratub meis päeva tähtsus. Olgu elustatud meis muistse põlve mälestused,

saagu lugupidamisega austatud meie ärkamise aja tuluksete hoidjate töö ja tegevus ning igavene mälestus vabadusvõitluses langenutele.

Sakala, nr 23, 23. II 1921, lk 1.

[***]

24. VEEBRUAR

24. veebruar jääb Eesti ajaloosse riiklise iseseisvuse mälestuspäevana.

Seitsmesaja-aastase orjapõlve järele sai Eesti sel päeval kolme aasta eest täiesti vabaks ja iseseisvaks.

Et see iseseisvus tol korral kõigest ühe päeva kestis, see ei vähenda päeva tähtsust.

Eesti rahvas ei saatnud sel päeval küll mingit iseäralist kangelase-tegu korda, ta ei purustanud ise omal jõul neid kütkeid, mis teda aastasadasiid orjuses hoidnud. Orjastaja oli ise nõrkenud, tema ike langes, teda ähvardas teine, kes meid omakord orjastada tahtis.

Vahepeal tundis aga Eesti rahvas end vabana. . .

Ja ta ajas end kohe sirgu, seisis oma jalgadele.

See oli kõige kindlamaks tundemärgiks, et meie iseseisvuse ja vabaduse väärilised oleme.

Olgugi, et meie tol korral ainult päeva vabad olime, meie saime näidata, et meie orjarahvas ei ole, kes omal jalul seista ei julge ega jaks.

Pooleks aastaks murdis meid toores vägivald veel maha. Aga meis oli juba kindel teadmine, et see ajutine on, et varem või hiljem meie jälle jalule tõuseme. Jõud selleks peitus meis enestes.

*

See oli kolme aasta eest 24. veebruaril. Eelõhtul oli Tallinn punastest vaenlastest tühjaks tehtud, ainult sadama ümbruskond oli veel nende käes. Seal asusid nad Vene sõjalaevadele, aga tegid öösel veel katset linna tungida. Eesti kaitseliit oli aga linnas peremees ja lõi sissetungijad tagasi.

24. veebruari hommikul lehvisid majadel sini-must-valged lipud ja kirikutes loeti Eesti ajutise valitsuse manifest ette.

Ainult Oleviste kirikus teinud pastor Hahn³³ kõige jämedamat kihutustööd Eesti vastu.

³³Traugott Elieser Hahn (1848–1939 Hannoveris Burgdorfis) oli Tallinna Oleviste koguduse õpetaja 1886–1918, Balti Landesrati (maanõu-

See oli äripäev,³⁴ aga tundus Tallinnas kõige suurema pühana.

Laevadelt lasksid punased Tallinna kohta pommisid, mis kõrgel lõhkesid ja kahju ei teinud. Aga sel päeval, vähemalt selle päeva hommikupoolel ei mõelnud keegi ei selle vaenlase peale, kes laevadele kolinud, ega ka uue läheneva vaenlase peale. Eesti sai aastasadade järele ennast sirgu ajada, vabana ja iseseisvana seista, kui vang, kui aastakümned kütikeses olnud. Kudas olekski tal sel päeval tumedad mõtted pähe võinud tulla!

*

Iga kord, kui meie meele tuletame 24. veebruari 1918, siis ei pea meie rõõmu tumestama kõik see, mis järgnes sellele suurele päevale poole aasta jooksul. Meilt riisuti küll jälle vabadus ja meie rahvas pandi jälle ikkesse. Aga meie rahva hing jäi vaba rahva hingeks ja vägivalla all olles elas vaba rahvana edasi, uut silmapilku ootes, kuna ta jälle end sirgu võib ajada. Ta teadis, et tal seesmiselt selleks jõudu, et ta rahvaste peres iseseisvuse vääriline. Ja missugune saatuse pilge: vägevad Eesti orjastajad nõrkusid, nad ei suutnud enam meid kütkes pidada.

Ja kuigi nad kord jälle jõudu peaks koguma, siis oleme meigi tugevad, oleme enestele toetajad leidnud ja inimkond ei salli vist iial enam endist väikerahvaste orjastamist ja rõhumist vägevate suurrahvaste poolt.

Sellepärast võime kindlasti uskuda, et 24. veebruari, esimest päeva, mis meie vabalt ja iseseisvalt elasime, alati vaba ja iseseisva rahvana võime pühitseda, nagu seda täna pühitseme.

Tallinna Teataja, nr 44, 24. II 1921, lk 2.

[***]

MEIE KÜLALISTELE

Eestil on täna põhjust mitmekordselt õnnelik olla. Oma iseseisva riiklise olemasolu kolmandat aastapäeva pühitsedes võib ta täna ühtlasi suuremat kogu väliseid külalisi oma pealinnas tervitada. See on esimene niisugune juhtumine pärast seda, kui Eesti mitte enam ei tarvitse teadmatuses olla oma rahvusvahelise seisukorra pärast, vaid mil tema õigustatud püüded juba lõpulikult tunnistamist on leidnud maailma suurriikide poolt.

kogu) liige Põhja-Eesti vaimulike sinodi valituna 1918, lahkus sama aasta novembris koos Saksa vägedega Saksamaale.

³⁴24. veebruar 1918 oli siiski pühapäev.

Täna, üheskoos viibides oma kallite külalistega, tunneb Eesti jälle, et ta mitte üksi ei seisa. Kui mitu korda on just see tunne talle kinnitust pakkunud raskes võitluses oma vabaduse ja iseseisvuse eest.

Siin tuletame kustumata tänumeelel meele kõige pealt *S o o m e t*, oma vanemat venda teisel pool kitsast veevööd, kelle vennahing Eesti vabaduse ja iseseisvuse kättevõitmise loos tegusid on teinud, mis igaveseks ühte seob nende kahe rahva südamed. Olgu meie sõprused ja sümpaatiad oma teiste naabrite ning toetajate vastu kui suured tahes — *s i i n* ei saa võistlust olla esimehe koha pärast. Tundku meie vennasrahva esitajad, keda meil õnn on täna oma pealinnas tervitada, seda esikohta Eesti hinges ka täna.

Meie lõunapoolne naaber, meie kaaskannataja ja kaasvõitleja *L a t v i a*, on meiega õlg õla vastu võideldes ühiste vaenlaste vastu ida ja läänepool, lõpulikult näitanud, mida kätte võidakse saada kindla ühispingutuse kaudu, kui suured asjad kaalu peal. Eesti ja Läti vabadusevõitlus on läinud ühte teed mööda, ühel ajal, see on meid, naaberrahvaid, üksteist hindama õpetanud, ja sellel alusel võib ka tulevik meile veel mõndagi ühist murepäeva ja ühist jõupingutust pakkuda. Sellepärast ei saa meil oma lõunanaabri vastu muud tunnet olla kui sõbratunne, mida tahame vahetpidamata kasvatada ja kinnitada.

Veel tervitame täna, kuigi sedakorda vähemal arvul ilmunud, külalisi *P o o l a s t* ja *L e e d u s t*. Need on meie jäädavad kaaslased Balti mere idarannikul, kelle iseseisvus ja vabadus kindlustab ühtlasi ka meie iseseisvust ja vabadust, kelle edu ja heakäekäik on ühes sellega ka meie edu ja hea käekäik. Selles mõttes — olge tervitatud, Poola ja Leedu külalised, Eesti pealinnas.

Ühel ajal, ühisel jõupingutusel oleme võitnud ja kindlustanud oma vabaduse ja iseseisvuse, ühel ajal nüüd ka kaitseme ja kaunistame seda, mis võitlus ja võit meile annud. Selleks kinnitame sõprust ja koondame ridu. Selles palavamas soovis

tere tulemast, külalised!

Vaba Maa, nr 50, 24. II 1921, lk 2.³⁵

³⁵ Vt ka "Tere tulemast, kallid külalised!" — *Päevaleht*, nr 51, 24. II 1921, lk 1.

PÕHJAMAA

Toomas Kiho

Idast laskub öö.
Ja lääts sööb ära päeva.
Eesti on põhjas.

PAUL BURMAN. Visand Aleksandr Puškini
teose “Kapteni tütar” ainetel (1909)
Värviline pliiats
Eesti Kunstimuuseumi kogus: EKM G 27328

TAIMEKOHVRIGA ARKTIKA PIIRIL

Tiiu Speek

On paiku maailmas, mida GPSi-ajastu maailmarändurid ja ümberilmapurjetajad ei oska Eestiga kokku viia. Mõni aeg tagasi vaatasin Tallinna TV saadet eestlastest kruisituristidest Tahiti “paradiisisaarel”. Filmitegija ei saanud mööda minna kuulsast Inglise maadeuurijast kapten James Cookist (1728–1779), kuid selsamal Veenuse neemel, kus Cooki astronoomid telgis taevakeha varjutust vaatesid, olid 1824. aastal laagris ka Tallinnas sündinud ja Harjumaal Kõue mõisas elanud avastusreisija Otto von Kotzebue (1787–1846) mererändurid. Hawaii Honolulu sadamas, sealsamas, kus Cooki alused, seisid Vaikse ookeani mereteede rajaja, Hagudi mõisas ilmale tulnud Adam Johann von Krusensterini (1770–1846) ja tema sugulase Kotzebue laevad. Cooki ja meie meeste mereteed ristusid ka Tuamotu arhipelaagis (hiljem seilasid neis vetes Fabian von Bellingshausen ja Mihhail Lazarev Vostokil ja Mirnõil 1820. aastal ning Ferdinand von Wrangell Krotkil 1826. aastal) ja Unalaska saarel Põhjaookeani lõpus Aleuudi kaarsaarestikus. Viimati mainitud paik ongi selle artikli põhi-teema, täpsemalt prikil Rjurik toimunud Kotzebue esimese ümbermaailmasõidu (1815–1818) botaanilised leiud, sekka ka veidi ajalugu ja isiklikke reisimärkmeid.

Loodusuurijateks olid Kotzebue ümbermaailmareisil Tartus arstiks õppinud Johann Eschscholtz (1793–1831), kes oligi laevameeskonnas kirjastina, ja Berliinist palgatud ning seal ülikoolis käinud prantslane Adelbert von Chamisso (1781–1838), keda

tegelikult tunti pigem luuletaja ja jutukirjanikuna. Esimese huvid kaldusid mereselgrootute poole, teine oli asjatundlik botaanik.¹

Rohkem kui sada aastat hilisemate, 1930. aastate ekspeditsioonide põhjal koostas Rootsi tuntud botaanik ja taimegeograaf, põhjaalade taimeriigi asjatundja Eric Hultén (1894–1981) esimese ülevaate Aleuutide taimestikust (Hultén 1960). Selle sissejuhatuses loeb ta üles kõik laevad, mis algusaastatel seal käisid, teiste seas Rjuriku, tõestades, et Alaska floora tundmaõppimine algas just sellest saarestikust. Esmaavastajate seas olid Krusensterni ümbermaailmareisi (1803–1806) fregati Nadežda loodusuurijad Georg Heinrich von Langsdorff ja Wilhelm Gottlieb Tilesius von Tilenau ning Tallinna sõjakuberneri ja Avanduse mõisniku Friedrich Benjamin von Lütke uurimisreisi luubil Senjavin kaasa teinud Karl Heinrich Mertens. Andmeid Vene impeeriumi Ameerika-asunduste loodusest pani kirja peaaasunduses Sitka saarel kuberneriks olnud (1830–1835) polaaruurija Ferdinand von Wrangell, kelle kodu oli Virumaal Roela mõisas. Kogutud Alaska taimed anti üle Peterburi Teaduste Akadeemia muuseumidele ja need on nüüd hoiul Komarovi instituudi herbaariumis. Eriti saavad Hulténilt kiita Chamisso ja Eschscholtz, kes tegid usinasti tööd ja ühendasid jõu, et kuivatada näidiseid võimalikult paljudest sugukondadest. “Chamisso ja Eschscholtzi botaaniline kogu Unalaskalt, kus nad töötasid 104 päeva, on esimene, mis annab hea ettekujutuse Alaska ühe paiga soontaimestikust,” tõdeb Hultén oma ajaloolises ülevaates (Hultén 1940: 298). See pole sama, mis ühe tunniga pista mappi kõik, mis ette satub. Pealegi avaldas Chamisso Berliinis 1826. aastal ilmuma hakanud uues ajakirjas *Linnaea* hoolikalt täpsed liigikirjeldused.² Nüüd, kus Alaska Arktika-osa soojeneb ja kelts sulab, on kahe loodusuurija herbaariumid Peterburis hinnatud võrdlusmaterjaliks iseäranis ökoloogidele ja looduskaitsebioloogidele.

¹Eschscholtzi ja Chamisso tegevusest sellel merereisil olen kirjutanud varemgi; vt Speek 2012, 2016. Vt ka Speek 2013.

²Selle ajakirja numbreid saab veebis vaadata aadressil www.biodiversitylibrary.org/item/114364/#page/3/mode/1up.

1867. aastal müüs Venemaa Alaska maad ja veed Ühendriikidele. Esimesed ameeriklastest välikorjajad ei lisanud midagi uut. 19. sajandi lõpul käis Unalaskal neid hea hulk, sh 1899. aastal Edward Harrimani ekspeditsioon, kuid mis puudutab botaanikat, siis trükki jõudis kogutud andmeid vähe. Nõnda jäid kuni 20. sajandi alguseni Chamisso ja tema endise õpetaja, Berliini botaanikaia kuningliku herbaariumi kuraatori Diederich Franz Leonhard von Schlechtendali toimetatud *Linnaea* numbrid (1826–1831) ainukeseks teaduslikuks allikaks Aleuutide floorast, kui välja arvata mõned lisandused Harvardi ülikooli professorilt Asa Greyilt (Hultén 1960: 7–15).

Tartu ülikooli professorile Carl Friedrich von Ledebourile pühendab Hultén päris palju ruumi. Tema *Flora Rossica* (1842–1853) pole nüüdki oma teaduslikku väärtust kaotanud: selles äärmiselt täpsel ja usaldusväärses suurteoses on ühtede kaante vahel nii Alaska kui ka Venemaa ja Siberi flora (Hultén 1940: 290). Ledebouri kõiteid lehitsedes saab aimu, milliseid arktilisi ja subarktilisi liike tol ajal tunti, millised neist olid korjanud Eschscholtz ja Chamisso ja kust täpselt. Mõlema nimed on ikka kõrvuti ja nende eksemplare tähistab hüüumärk. Ledebouriga jagasid oma vara mõlemad. Käis tihe pakkide vahetus ja post tõi ka seemnepakke. Aleuudi aheliku, Kingi, Nunivaki, Pribilofi ja teised tol ajal tuntud Beringi mere ja Alaska lahe saared on Ledebour nimetanud floristiliseks provintsiks *Insulae oceani orientalis* (1842: 207–225).

Ent kuidas siis Arktika piiril? Arktikat on püütud lõunapoolsetest aladest eraldada mitut moodi. Üks selliseid jooni jookseb ümber puudeta mägitundraga Aleuudi aheliku (+10 °C joon, mis märgib aasta kõige soojemat aega ja samas alasid, kus okasmetsa enam ei kasva). Kotzebue ja tema kaasrändurid nägid nii Arktikat kui ka subarktikat, mis moodustab Kaug-Põhjast suurema osa. Nad käisid maal Lawrence'i saarel Beringi väina suus, kus talviti liiguvad ringi jääkarud, ja väina mõlemal kaldal, kus leiti läbi külmunud maad. Nad käisid Pribilofi saartel, kus meri juba kinni külmub (vähemasti oli see nii mõnda aega tagasi). Unalaska kuulub vulkaanilise Aleuudi aheliku Foxi saarterühma ja igikelts siia ei ulatu. Läänemerelt saabunud avastajatel tekkis mingi pilt ka-

he mandri Kaug-Põhja rannikute ja saarte suvisest ilmast, pinna-
sest, taimedest ja loomadest. Muide, Kirde-Siberist Tšuktšimaalt
võib selge ilmaga näha Alaska läänerannikut ja vastupidi. Ja ku-
jutlege, et satute teisel pool maakera headele tuttavatele, olgu nad
siis aiast või mägedest. Puudes tuli mõlemal loodusuurijal pettu-
da: ei ainsatki looduslikku salu. Oli vaid väike istandik tillukeste
okaspuudega (Sitka kuusk). Siberlased kutsusid puudeta kivist ja
samblast maad tundraks. Chamisso sünnimaa oli Prantsusmaa ja
teine kodumaa Preisimaa, nii et tema seda sõna ei kasuta, kirjutab
hoopis alpiinsetest ja arktilistest taimedest. Kotzebue loodusuuri-
jad olid need, kellele ühised taimed siin- ja sealpool Beringi väina
kõige varem silma torkasid (Chamisso 2011: 119–130).

Tõepoolest, Beringi merel on Skandinaavia poolsaare, lähima
tundra Lapimaa ja Eestiga mõndagi pistmist. Beringi väina taga
avastatud laht sai tallinlase nime (Kotzebue Sound). Seda põh-
jast piirava neeme nimetas ta ise Krusensterni järgi. Nüüd kan-
nab sama nime veel neemel asuv kaitseala, mis on osa Beringi
maaühenduse loodusmonumendist (Bering Land Bridge National
Monument). Eestiga seob seda piirkonda veel kunagine Alaska
asunduste peavalitseja Wrangell, temanimeline saar Tšuktši me-
res ja seal 1970. aastatel välitöödel käinud Tartu taimegeograaf
Viktor Masing. Keset polaarjää välju avastas Masing oaasi: üle
300 liigi taimi, samal laiuskraadil Taimõril 280 ja Novaja Zeml-
jal 100 ringis. Asi on selles, et “Wrangeli saar on arengulooliselt
killuke kunagisest Beringimaast”. Ta on arktiliste taimede ja loo-
made päriskodu; üks sellistest on põhjapõder, “ameerika keeles”
karibu. Kui Põhja-Euroopat ja Mandri-Alaskat kattis umbes Alas-
ka mägismaa jooneni paks jäämantel, siis Beringi väina ümbrit-
sev maa oli liiga tuuline ja kuiv, et jää saanuks moodustuda (väl-
ja arvatud mererannikul kõrgetel mäetippudel). “Mida kaugema-
le minna sellest tundralooduse ürgkodust, seda vähemaks jääb
kõrgarktiliste väljarändajate arv” (Masing 1974). Kas pole kau-
nis ühendusniit? Lapimaa tundra on Beringi väinast nii kaugel,
et ühiseid liike on jäänud mõni üksik. Et tundrate ürgkodu oma
silмага näha, pidin rändama Lapimaalt aina itta, kuni meri vastu
tuli.

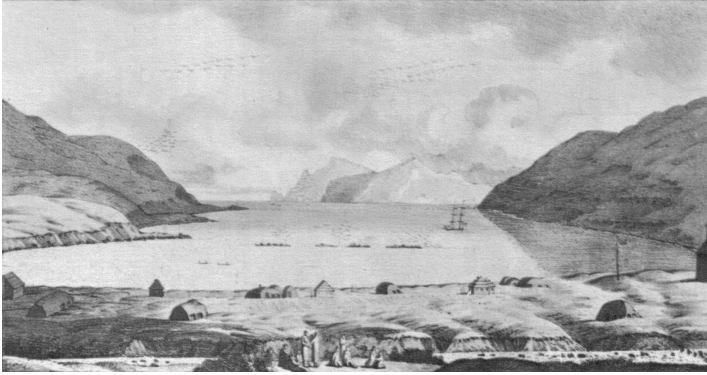
Ammustel aegadel olid kaks mandrit servapidi koos. Kui meri randadelt kaugele taganes, ulatus Beringimaa (nn Beringia) Tšuktši poolsaarest ja Wrangeli saarest Kamtšatka poolsaare keskpaigani ja Aleuudi aheliku Ameerika otsa saarteni. Maaühenduse tunnistajateks on kaartidel Beringi mere saared, millest Saint Lawrence'i ja Saint Matthew' neelasid kerkivad vood viimastena. Beringia merest annavad märku rannaastangute meresetted ja loomade kivistised, Kotzebue nõo viimase jääaja üle elanud jäänuktaimed, nagu üks lipphernes, hiireherne sugulane (*Oxytropis kobukensis*). Kuused ilmusid jõeorgudesse alles 7000 aasta eest, lepp veel 1000 aastat hiljem. Lipphernes kasvas siin ajal, mil ringi uitasid piisonite ja mammutite karjad ning kliima oli külm ja kuiv, maastik tundralaadne. Kobuk on üks kahest suurest jõest, mis viib Alaska veed Kotzebue lahte. Selle keskjooks on samuti kaitseala ja üks selle imesid on kuni 30 meetri kõrgused düünid — 56 km teisel pool põhjapolaarjoont! Kotzebue nõos saabki mets kokku merega ja sisemaa liigid rannikuliikidega. Aasiaga ühised on peale põhjapõdra veel muskusveis, lumelammas, ümiseja, viiksjännes, karud, Kamtšatka rododendron ja püvilill. Unalaskal karusid ega teisi suuri imetajaid ei ela, kuid on Kamtšatkaga ühiseid taimi (Belous 1981; Wik 1981; Golodoff 2003).

Neid, kes Eestist on Arktika uurimisele kaasa aidanud, ei ole just palju.

*

Tahtsin näha lahte, kuhu Kotzebue laev oli sisse keeranud, otsida üles raamatutesse kirjutatud paigad ja nende taimed. Reisisihiks valisin Unalaska saare ja lendasin sinna mitme liinilennukiga juuli alguses 2015. Vahepeal oli Kotzebue viibimisest siinsamas möödunud ligi 200 aastat.

See oli üpris märg ja sombune juuli. Kahel esimesel päeval kallas vahetpidamata, vihm trummeldas katusel, peksis vastu aknaid ja kolistas torudes. Kolmandal päeval näis ilm kuivem, aga see oli petlik; seadsin end minekule ja varsti tuli vihmahoog, natuke vahet ja siis järgmine. Mõni päev udutas, kõik oli ümberringi hall ja tibas peenikest vihma. Sooja oli 11–13 kraadi. Vihmamant-

Louis Choris. Vaade Unalaska lahele, 1817 (Choris 1822: tahvel XI, koloreeritud litograafia). Ukrainas saksa perekonnas kasvanud Choris oli ekspeditsioonil kunstnik. Avastusretkega ühinemise ajal oli ta 20-aastane.

Sama paik praegu; esiplaanil Unalaska jõgi. Vasakul naabersaare Amaknaki rannariba kalatööstuse hoonetega. Kaljud lahe sissepääsul on ikka samaks jäänud. Autori foto.

lis ja kummikutes ei olnud tegelikult häda midagi. Tormidest ei ole Aleuutidel pääsu õieti ühelgi kuul, mis sest et suvel tsüklo-nid taltuvad (Watson 2005). Ärasõidueelsel päeval (2. augustil) oli taevas tinakarva, iilid kihutasid udulaamu üle oru, kus oli minu toakene köögiga. Selles polnud midagi ebaharilikku ja lainetus lahes ei olnud kuigi kõrge. Midagi oli õhus, aga ma ei saanud aru, mis. Naaber tuli jooksuvalu uudisega: lahes on viimaks vaalad, tänavu nõnda hilja! Seal Unalaska lahes nad olidki. Rõõmustasin, et jõudsin suursündmuse ära oodata. Hommikul langes tuju nulli, sest lend lükati tormi tõttu merel edasi. Siin maailma äärel olin nagu merehädaline. Udu ja halb nähtavus kimbutasid ka Kotzebue mererändureid ning erinevalt pilootidest oli see maailmakant kaptenile võõras.

Puhkuse aega mahtus siiski ka selge taevaga päikselisi, kuivi ja peaaegu tuuletuid päevi. Kohalikud panid lühikesed püksid jalga ja asusid maju remontima või kõrvalhoonet püsti lööma. Mina viskasin paksule pehmele tundravaibale pikali. Oli väga vaikne, ei muud heli kui õitel ronivate kärbestes sumin ja pea kohal tiirutavate noorte kotkaste kiljed. Kimalasi ei näinud, õigemini vist ei osanud tähele panna. Ööbima pidid nad siniste käokingade õites. Turgatas meelde, et Eschscholtz ei täiendanud saarel putukakogu ühegi liblikaga (Eschscholtz 1821). Märkasin õite vahel lendlemas kahvatuhalli sõrmeotsasuurst pisiliblikat. Ja sääski polnud selles tundras ühtainustki.

Meie taimogeograaf, tundrates palju rännanud Viktor Masing küsis endalt kõrgarktilisel Wrangelil: "Milleks nii palju suuri, värvikaid õisi, kui tolmejate lendluseks on nii vähe sooja ilma? Kogu polaarsuve jooksul on vaid mõnel päeval üldse nii soe, et rasked kimalased saavad oma tiivamootorid käima, ja nii vaikne, et õblukesed liblikad (peamiselt tõmmuliblikad, sootäpikud, jääliblikad) lähevad lendu" (Masing 1974). Teadus on edasi arenenud ja Briti tundrate uurija, ökoloog Peter D. Moore täheldab: katsed näitavad, et taimed ei kaota sellest, kui tolmeldavaid kimalasi on vähe; nad lihtsalt teevad rohkem tööd. Liblikad on suviti Kaug-Põhja mägedes üsna tavalised ja nagu mardikategi puhul nende keha suurus põhja pool väheneb (mitte ei suurene), mis aitab neil madala taimestiku varjus ellu jääda. Suuremad tiivad

oleksid liblikatele eluohtlikud: tugevad tuuleilid haaraksid nad kaasa ja kannaksid minema. Mõnel liigil on tiivad taandarenenud (Moore 2008: 149–154, 170–173).

Et kliima on niiske ja talv pole kraadide poolest külm, on võhikutel nüüdki raske aru saada, miks okaspuid ikkagi ei ole. Seda enam, et Vene koloniaalperioodil istutatud sitka kuuskedest on tugevamad vastu pidanud. Nende seemnetest tärganud puukesi on rohus küllaga ja mõned on sirgunud meetri-pooleteise kõrguseks. Kasvavad nad muidugi kole vaevaliselt.

Kirjandusest sain teda, et nüüdisaegne Aleuudi floora arenes välja külma, märja ja tuulise merelise kliima tingimustes viimase 9000 aasta jooksul. Mets on kõrgel mägedes ebamäärane mõiste: puu ei erine põõsast ja mets põõsastikust ega harvikust. Lepp on Aleuudi saarestikust looduslikuna puudunud, salud algavad Alaskaa poolsaarel. Jändrike ja keerdus tüvega põõsaskaskede võsa nagu Lapimaal ei tule ette kusagil. Paksu turbalasundi ja tüsedama mullakihiga tundras on ülekaalus hoopis putked ja pujud lupiini, palderjani, vaarika ja kivirikega. Kõrrelised ja tarnad ei ole nii suures ülekaalus kui arktilises tundras. Õhemal pinnasel on soodsaid kasvupaiku leidnud kukemarijakooslused (Colinvaux 1967). Hästi tunneb end siin ja palju kaugemalgi põhjas Wrangelil palju, Kõrg-Arktikaga kõige paremini kohanenud lehtpuu (Masing 1974). Et Unalaska asub mitusada kilomeetrit lõunas, on maadja-test pajudest saanud põõsad. Unalaska jõe ja järve kallastel on nad väikesel inimesel üle pea ja moodustavad tülikalt tiheda võpsiku. Varjuliste päiksepoolsete mäenõlvade all on puukestel üpris korralik tüvi. See ongi Unalaska “mets”. Saarel on kirjeldatud vähemalt 33 liiki pajusid ja Aleuutidel kasvab neid 10 ringis, sealhulgas polaar-, võrkjas, sinihall ja alaska paju (Golodoff 2003: 40–53). Värvulised armastavad nende latvadel puhata ja urbi nokkida. Talviti elavad põõsastikus lumepüüd, kes toituvad pungadest.

Aleuudi kett on hiigelsuur Beringimaa kiviktaimla ja Unalaska üks selle aste. Saart kindlusena piirav järsk kaljumüür taganeb vaid mõnel pool, tehes ruumi lahekäärule liivarannaga. Rannariba on kitsavõitu ja üks mägi on teises kinni (600–1000 meetrit kõrged), nende vahel sügavad kuristikud ja orud koskede ning suvel vähese veega ojade ja Unalaska jõega. Nõlvadel on veel juuliski

lund. Suurem osa saart jäi mulle ja teistelegi vähestele seljakotirändureile ligipääsmatuks. Matkaradu ei ole. Turnisin mägedel, kuhu pääses ronima laugemast Unalaska jõe orust ja Kaptenite lahest. Paar ekskursiooni sai tehtud autoga.

Aleuutide taimkate on alpiinne ja sarnaneb Kamtšatka omaga, kuid puudub alpiaasadealune mägilepa põõsastik. Lapimaa tundrute jalamil moodustavad selliseid tihnikuid haralise kõvera tüvega kased. Lepp levib looduslikult mandri poole jääval Unimaki saarel, mille taimestik on juba Alaska poolsaarega ühine. Kooslused on märksa nooremad ja liigivaesemad, sest mäeharjadel olid viimasel jääajal liustikud, mis orgudesse voolates pühkisid taimed teelt. Kõige suurem oli jäärüüste kesksaartel ja aeg on olnud kosumiseks liiga lühike (Hultén 1960: 7–47). Flooras oli 1980. aastaks teada 600–700 liiki (Morgan 1980). Võib arvata, et vahepealsetel kümnenditel on mõni rändur Aasiast või Ameerikast juurde tulnud, kuid neile jälile saada on raske. Vahemaad on Alaskas üüratud, maa suur ja lai. Saartele saabub botaanikuid harva.

Taimede leviku seisukohast on Aleuutidel tundravööndis isearalik koht. Olgugi et saarestik asub Arktika lõunapiiril, ei ole flora arktiline. Siin kasvab roosaõieline varretu põisrohi, aga ei ole Kõrg-Arktika tunnusliike drüüast, lõosilma ega polaarmagunat. Kamtšatka ja Euroopaga ühiseid liike, mida leiab paiguti Kuriilidelt, on mõni üksik. Suurest poolusealuste taimede rühmast on kesksaartel leitud vaid 25: põhjamaade ühine flora mere kohal katkeb. Et maastik on enamikul saartel kole mägine ja kaljune, võiks flooras olla ülekaalus mägitaimkond. Ometi ei ole see nii. Aheliku keskosas on seda tüüpi taimi 16, Kamtšatkal 175. Flora koosneb kesksaartel valdavalt Beringi mere ümbruse taimedest, mida aheliku otstes täiendavad tsirkumpolaarsed ehk pooluselähedased ja arktilis-alpiinsed liigid (1960: 7–47). Side Aasiaga on kõige selgemini märgatav Attul ja teistel saartel, mis on Kamtšatkale kõige lähemal, side Ameerikaga Unimakil, mida Alaska poolsaarest eraldab kõige kitsamas kohas 9–10 miili laiune väin.

Kus on siis raba? Maa on vesine nagu tundras ikka, kuid siin tuleb see pigem vihmast, millele udud ja märjad tuuled veel liisa toovad. Soolappe tuppvillpeaga (kaks liiki, üks poolusealune,

teine Aasiaga ühine) tuleb ette mäenõlvade ja küngaste vahelistes orgudes ja mäekülgedel lohkudes ning madalamal maal, kuhu koguneb vooluvesi. Suurema, turbase põhjaga tiigi ümber õõtsikul pisisoos oli kõige ilusamat huulheina ja ootuspäraselt käpalisi: rohelist ja valgeid käokeeli koos siniste võhumõõkade ehk harjas-iiristega.

Taimeraamat seletab, et rabamurakat kasvab samblastel rohu-maadel või kuivemal maal põdrasammalde vahel, kuid teda on vähevõitu ja saaki ta suurt ei anna. Harilikku kukemarja on see-eest küllaga. Marjadest leidub veel poolusealust sinikat ja pohla, munajalehist mustikat ja väikest jõhvikat. Mustikad maitseisid sama head kui kodumetsas. Mandri-Alaskale iseloomulik alaska mustikas pole saartele levinud. Alpi leesikas on üsna harv (Golodoff 2003: 141–153). Kergesti tunneb ära kauni vaarika, inglise keeles *salmonberry*. Tõepoolest, otsekui lõhemari, küpsena seest roosa, pealt tumelilla. Orgudes ja nõlvadel on ta kõikjal sage. Meeldiva maitsega marjast ei saanudki isu täis.

Vaikse ookeani rannaribasid ja madalamaid mäepealseid katavad koera-orasheina kooslus merihumuri, ürt-merisalat ja kauniõielise randmertensiaga. Juba mõnekümne meetri kõrgusel mäenukidel annab tuule jõud ja külm end tunda. Otsid vaistlikult varju kalju tagant. Taimed peavad talviti taluma lumetorme, rahet, jäävihma (Watson 2005). Mõtlen kahele teadusemehele, kes rühkisid üles ühest mäest teise järel, kasutades aleuutide tallatud rada, ja nägid oma silmaga saare Makušini tulemäge. Rajad on ammuilma võssa kasvanud. Mäepealsetel on külm pinnast üles kergitanud, esineb maavoolet, samas igikeltsa ei ole. Veest küllastunud vulkaaniline pinnas on otsekui vedel plastiliin, vajudes mäekülgedel allapoole. Kõrrelised, samblikud ja samblad, vaevapajud, tibatillukesed lemmelilled, kollaste õitega arnikad, ebaharilikult suure õiega uus liik altai kellukas (*Campanula chamissonis*). Lund ja jahedat vett armastav iludus tšuktši priimula jäi mul nägemata. Ta hoiab lume lähedale ja on nagu Ledebouri määratud talbjas priimulagi kevadine õitseja. Leidmata jäi ka Eschscholtzi auks nimetatud tulikas (*Ranunculus eschscholtzii*), üsna harv märgade aasade elanik, mis levib Ida-Aasiast üle Aleuutide Ameerikasse, kuid puudub kesksaartel (Golodoff 2003: 80).

Kivirikke pani Chamisso siit kirja 10 liigist (Chamisso 2011: 123). Nad on Kaug-Põhjale sama omased kui kivide vahele varjuvad rüüdid ja nende vilekatked või kõrgete kaljusammaste otsa ehitatud pesakuhilate kohal tiirutavad ja kiljuvad kotkad ja viud. Saarel elab hämmastavalt tihedalt koos valgepea-merikotkaid, samuti on igasuguseid muid ränd- ja merelinde. Vastaklehtine kivirik on poolusealuse levilaga (ka Eestis), kuid kasvab arktilises tundras tiheda padjandina. Teine selline on tuntud aialilleks aretatud roosaõieline Arendsi kivirik. Kollast kivirikku ei ole ja ta ei pruugigi siin kasvada, kuigi üldareaal hõlmab tervet Alaskat (Golodoff 2003: 95–101). Tõelistele kaljuelanikele ligi pääsemiseks tuleb endale teed teha mägioja sängides ja mõnest ma ei leidnud ühtegi. Need, millele sattusin, olid uhked ja kõrged, tugevate varre, suure õisiku ja pikarootsuliste lehtedega.

Esimene siit nopitud nädistaim järgi tegi Chamisso Berliinis kindlaks uue, vesilehe perekonna, nimetades selle ladina keeles *Romanzoffia*'ks — avastusreisi rahastaja krahv Nikolai Rumjantsevi mälestuseks. Esimene liik sai nime korjamiskoha järgi: *R. unalaschcensis*. Leidsin ta pika otsimise peale jalutuskäigul madala Unalaska jõe kruusast, oli pungas, mõned valged õied avanenud. Varred ja õiepungad on tumepunased, lehed helerohelised, ümarjad, sageli punase äärega, täkkidega servas, alt karvased.

Meil tavalised madarad ja pajulilled on miskipärast isegi varjulistes ja küllaltki soojades orgudes kängunud. Usun, et kasvu ei pärsi mitte madal temperatuur ega ka liigne vihm, vaid pigem päikesesoojuse vajak ja vinge tuul. Madalaid kukitsaid ei paneks tähelegi, kui poleks valgeid õisi. Tähthein ja emajuur on pisikesed. Käpaliste rohkus üllatas mind, kuid enamasti on nad alamõdulised ja liike on vähe. (Kas asi on happelises vulkaanilises pinnases?) Kivimitest leidub graniiti, gneissi, tuffi, andesiiti, laavat.

Taimede seas on nii kääbuseid kui ka hiiglasid nagu saartel ikka. Üks tulikaliste hulka kuuluv sinine käoking oli ülemistel nõlvadel alla 10 cm kõrge. Seevastu teine käoking, *Aconitum maximum*, nagu nimigi ütleb, on vägev taim, jämeda kahemeetrise või pikemagi varre ja suurte õitega. Ülemine huul meenutab kapuutsi, sellest ingliskeelne nimetus *monkshood* (*monk* 'munk', *hood* 'ka-

puuts'). Madalamal nad nii lopsakad ei ole, ja kui ei õitse, siis jäävad pajupõõsaste varju. Naabriks olid neile sõnajalad, ameerika karuputked ja põdrakanepid. Laialehine põdrakanep oma täiusliku lillakasroosa õiega sobiks kenasti lillepeenrasse. Teine liik, kitsalehine põdrakanep, on põhjamaadele ühine. Meil niidulilledena kasvavad kadakkaerad (poolusealune harilik kadakkaar ja uus Beringi mere kallaste liik *Cerastium beringianum*) on pugenud peitu kaljupragudesse, liivastesse jõekäärudesse ja kliburannale.

Osa taimi on suure õie kasvatamiseks lehtede ja varte pealt kokku hoidnud. Chamisso kellukas: jupike vart, mõni leheke ja õis kui suur lehter, kroonlehed väljapoole kaardunud ja ääristatud karvakestega, et suunata päiksekiired õie keskmesse ja vähendada soojakadu. Putukale toidulaud, peavari ja ahi pealekauba. Ilmekas meeldetuletus, et asud Arktika piiril. Samasugused päiksepiüdjad on ereroosade õitega kamtšatka rododendronid.

Jah, see on tundra, aga väga omapärane tundra.

Kui oskad juba vaadata, märkad astmelist taimestikku: orgudes, mäejalamitel ja madalamal nõlval pajud, küngastel ja kinkudel paks ja pehme kukemarjatundra, vahepeal õitest kirju alpiniit kõrgemate taimedega. Tundravaibas on tihedalt kukemarija, pohla, kaljupalukat, vähem väikest jõhvikat — või teda pole lihtsalt näha; kanarbikkudest koldjas tundrakanarbik, aleuudi kivikanarbik. Teised põhilised liigid on kukits (rootsi või rootsi ja kanada kukitsa värd), miniatuursed harakkuljused ja sügavroosade õitega maad mööda roomav kamtšatka rododendron. Mustika-põõsastele seltsivad nõlvadel lupiinid (nt nutka lupiin), sõnajalad, uibulehed, õnneheinad, õrnroosa või valge õiega kurerehad *Geranium erianthum*, pujud ja põdrakanepid. Vaikse ookeani äärne Ameerika ongi lupiinide pärusmaa ja see lill köidab California armsad paigad nüüd mulle Alaskaga ühte. Pujud on siin lillede eest, näiteks *Artemisia arctica* oma pitsiliste lehtede ja tipus longus varrega, õied mustad, kollaste tolmukatega. Kuuskjalad (*Pedicularis*) moodustavad heleroosasid peenraid. Väike erepunase õiega *Pedicularis langsдорфii* on päris kaunitar. Heleroosade õitega uus liik sai samuti nime loodusuurija järgi, *chamissonis*, kasvualaks Aleudid, Pribilofi saared, Ida-Aasia. Kamtšatka püvililli, mis kõige rohkem 30–40 cm kõrged, silmitsed kui aaret. Ta

on üks neid, mida Kotzebue loodusuurijad leidsid nii siit- kui ka sealtpoolt Beringi väina; teine on rododendron.

Californiast juba tundsin kollast pärdiklille (kasvab ka Tallinna botaanikaaias) ja kastilleejasid. Omapäraste kollakaspunaste õietuttidega sage *Castilleja unalaschensis* oli tundmatu ja sai nagu mitmed teisedki saare nime. Esimesed eksemplarid korjasid Chamisso ja Eschscholtz siit. Raudrohi *Achillea borealis* levib üle Põhja-Ameerika, Alaska ja terve saarestiku. Teised teelise saatjad olid suure teehehe puhmad (*Plantago macrocarpa*), valgeõieline punanupp, lumivalge õisikuga pung-kirburohi, kahvatulillade õitega lähisalpi õnnehein, harilik käbihein, kosmopoliidiga väga sarnane hanijalg (*Potentilla egedii*), põdrakanepid, käokingad, arnikad.

Vesi on mäenõlvadele uuristanud renne, vagusid ja kraave. Taipan, et astun mööda koost lagunevat sõjaaegset maateed. Paljal maal ojade ja nirede ääres on palju kannikest *Viola langsdorfii* (ainuke sellest perekonnast) ja lillaõielist võipätakat. Tahedad ja valgusküllased teeservad meeldivad väiksevõitu robirohule ja kollaseõielisele silmarohule *Euphrasia mollis*, mida määras Ledebour nii nagu üht ilmetut kressigi (*Barbarea orthoceras*). Chamisso-nimelise arnika sain pildile teeservast matkal Kapteniite lahe äärde. Turbastel teepervedel ja ojasid ääristavate pajude vahel õilmitses suurte kogumikena ilus helekollase kellukja õiega pajulill *Epilobium luteum*. Kaua kõndisin mööda ühest sõrmepikusest rohekasvalgest käpast, kuni silm jäi viimaks paljal porisel teepeenral pidama ainulaadsel keerduval õisikul. See ta oli: keerispea *Spiranthes romanzoffiana*. Veel üks uus liik ja meeldetuletus, tänu kellele avastusretk teoks sai. Kunagi ja mingil moel pidi see Ameerika taim Atlandi ookeani ületama. Põhjapoolses Euroopas ei kasva teda mujal kui Briti saartel ja 2005. aastast on ta saareriigi kadumisohus liikide nimistus (Fay 2015: 3–23).

Orhideed pole just need lilled, mida kaugel põhjas näha loodaks. Aleuudi saared on neile Beringi meres varjupaigaks. Põhjapoolsetel saartel neid enam ette ei tule. Keerispeast oli juba juttu. Valge ja rohekas käokeel *Platanthera convallariaefolia* ja *P. dilatata* on rohumaadel kõikjal sagedased; orgudes on neid rohkelt ja nõlvadel hõredamalt, kuid nad peavad vastu isegi valju tuule käes.

Avastusreisi kunstnikku peab meeles *P. chorisiana*. Beringi mere saarte liik *P. tipuloides* on suur haruldus ja tõestab veel kord, et needki saared on evolutsiooni laboriks. Seni on teada vaid üks leiukoht. Tumevioletse õisikuga sõrmkäpp *Dactylorhiza aristata* torkab silma ja on küllaltki levinud. Matkal üle mägede sattusin veenire mudas õitsvatele käopõlledel (ööviulitele; *Neottia convallarioides*), millel on valge väljaveninud huul. Kõdu-koralljuur on harv, kuldkinga leidub hajusalt küngastel. Juba teisel päeval läksin teda otsima ja leidsin kingult, kust jalgrada tõuseb kujult püramiidi meenutavale mäele. Seal ta oligi: pruunilaigulise huulega Alaska kääbus, laiguline kuldking, vaevalt 10 cm kõrgune, seltsiks kukitsatele, kukemarjadele, leesikatele ja harakkuljustele.

Säärased said minu muljed sest omanäolisest saarest Arktika lõunauksel. Peale harakkuljuste on Eestiga ühised liigid veel harilik võipätkas, soo-seahernes, roomav tulikas, harilik laanelill ja ahtalehine põdrakanep. Beringimaa tundra ja seal elavad taimed on meie avastusreisijatele ja nende aatekaaslasele Ledebourile kõige ilusam mälestussammas.

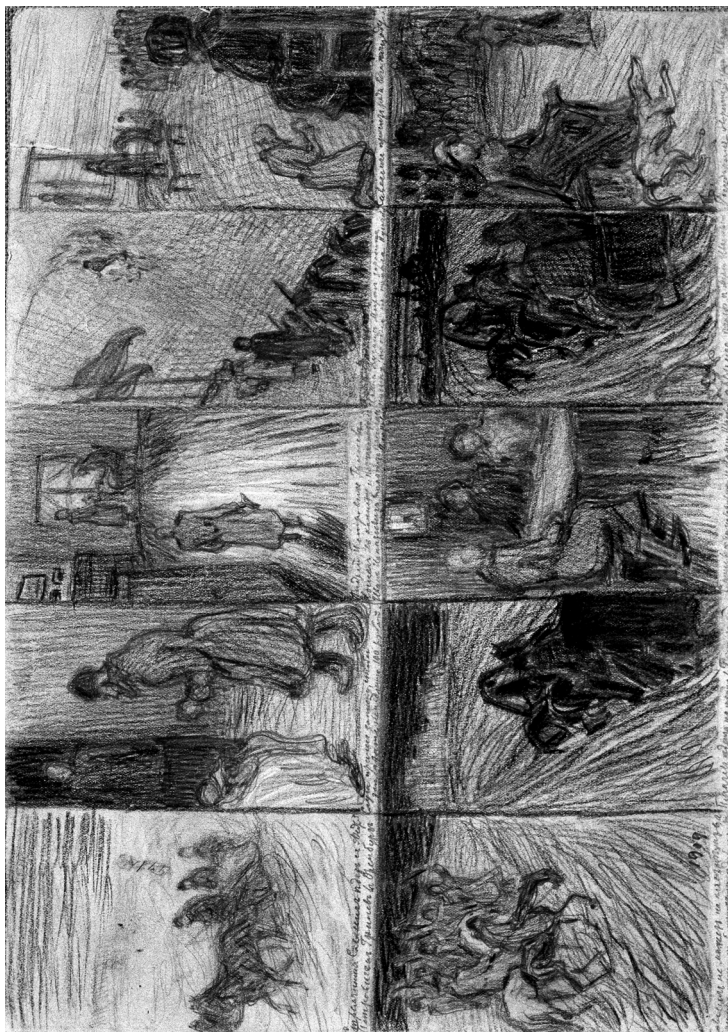
Kirjandus

- Belous, Robert 1981. Parklands in Northwest Alaska. — *Alaska Geographic: The Kotzebue Basin*, Vol. 8, No. 3, pp. 1–16
- Chamisso, Adelbert von 2011 (1836). Kamtschatka, die Aleutische Inseln und die Bering-Strasse. — Adam Johann von Krusenstern, Georg Heinrich von Langsdorff, Otto von Kotzebue, Adelbert von Chamisso. *Forschungsreisen auf Kamtschatka. [Auszüge aus ihren Werken.]* (Bibliotheca Kamtschatica. SEC Publications.) Fürstenberg—Havel: Kulturstiftung Sibirien, S. 109–136
- Choris, Louis 1822. *Voyage pittoresque autour du monde, avec des portraits de sauvages d'Amérique, d'Asie, d'Afrique, et des îles du Grand Ocean; des paysages, des vues maritimes, et plusieurs objets d'histoire naturelle*. Paris : Imprimerie de Firmin Didot
- Colinvaux, Paul 1967. Quaternary vegetational history of arctic Alaska. — David M. Hopkins (ed.). *The Bering Land Bridge*. Stanford: Stanford University Press, pp. 207–231

- Eschscholtz, Johann Friedrich von 1821. Beschreibung neuer Ausländischer Schmetterlinge nebst Abbildungen. — Otto von Kotzebue. *Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach die Berings-Strasse zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt. Unternommen in den Jahren 1815, 1816, 1817 und 1818*. Weimar: Gebrüder Hoffmann. Band III, S. 201–220
- Fay, Michael F. 2015. British and Irish Orchids in a Changing World. — *Curtis's Botanical Magazine*, Vol. 32, No. 1, pp. 3–23
- Golodoff, Suzi 2003. *Wildflowers of Unalaska Island: A Guide to the Flowering Plants of an Aleutian Island*. Fairbanks: University of Alaska Press
- Hultén, Eric 1940. History of Botanical Exploration in Alaska and Yukon Territories from the time of their discovery to 1940. — *Botaniska Notiser*, No. 93, pp. 289–346
- Hultén, Eric 1960. *Flora of the Aleutian Islands and Westernmost Alaska Peninsula with Notes on the Flora of Commander Islands*. Second edition, revised and enlarged. Weinheim: J. Cramer
- Kotzebue, Otto 1788. *Reis ümber maailma*. Tallinn: Eesti Raamat
- Ledebour, Carl Friedrich von 1842. *Flora Rossica*. Bd. 1. Stuttgart: Sumptibus Librariae E. Schweizerbart
- Masing, Viktor 1974. Öitsvas Kõrg-Arktikas. — *Eesti Loodus*, nr 2, lk 92–98, nr 3, lk 142–148
- Moore, Peter D. 2008. *Tundra*. New York: Facts on File
- Morgan, Lael 1980. Plants. — *Alaska Geographic: The Aleutians*, Vol. 7, No. 3, pp. 62–66
- Speak, Tiit 2012. Botaanikud Chamisso ja Eschscholtz Californias. — *Akadeemia*, nr 5, lk 835–879
- Speak, Tiit 2013. Ameerika rajamaa mets, sitka kuusk ja Eesti. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1484–1505
- Speak, Tiit 2016. Johann Friedrich Eschscholtz, meie esimene mere-zooloog. — *Akadeemia*, nr 9, lk 1593–1618
- Watson, Annette 2005. Aleutian Islands. — *Encyclopedia of the Arctic*. New York — London: Routledge, Vol. 1, pp. 50–53
- Wik, Ole 1981. Kobuk Country. — *Alaska Geographic: The Kotzebue Basin*, Vol. 8, No. 3, pp. 25–42

TIITU SPEEK (1958) on lõpetanud 1986. a Tartu Ülikooli inglise filoloogina ja omandanud 1995. a USAs Millsi kolledžis magistrikraadi Ameerika kirjanduse alal. Praegu töötab vabakutselise tõlkija ja keeleõpetajana. Avaldanud varem *Akadeemias* artiklid “Ökokriitikast” (1996, nr 11,

lk 2373–2380), “Maria, kes osutus Tatjanaks” (2007, nr 12, lk 2647–2658), “Elusooned arktilises jääs” (2011, nr 8, lk 1481–1506), “Botaanikud Chamisso ja Eschscholtz Californias” (2012, nr 5, lk 835–879), “Ameerika rajamaa mets, sitka kuusk ja Eesti” (2013, nr 8, lk 1484–1505) ja “Johann Friedrich Eschscholtz, meie esimene merezooloog” (2016, nr 9, lk 1593–1618) ning Neil Everndeni, Sigmund Kvaløy, Henry David Thoreau jt artiklite tõlkeid.

PAUL BURMAN. Visandid Aleksandr Puškini teose
“Kapteni tütar” ainetel (1909)
Värviline pliiats, 24,3 × 33,8 cm
Eesti Kunstimuuseumi kogu: EKM G 27328

PAUL BURMAN JA PUŠKINI *KAPTENI TÜTAR*

Leili Parhomenko

Aleksandr Puškini ajalooline jutustus *Kapteni tütar* on kunstilise proosa tippteosena olnud tähelepanu keskmes nii Puškini uurijate kui tema teoste illustreerijate seas. Selles kujutatakse Jemeljan Pugatšovi talurahvaülestõusu 1773–1775, Katariina II valitussajal. Selle romantilise teose kirjutamise ajal 1833–1836 oli poliitiline olukord Vene riigis samasugune nagu Pugatšovi mässu päevil: mingeid kodanikuõigusi polnud. *Kapteni tütre*ga kaasnes Nikolai I tellimusel 1833/1834. aastal Puškini poolt kirja pandud Pugatšovi lugu, mis põhines nii dokumentidel kui ka omaaegses mässupiirkonnas kogutud mälestustel. Sel teosel lugejamenu polnud: kriitika hinnangul oli see kirjutatud külmalt ja kuivalt, kuid aitas muuta ilukirjanduslikke väljamõeldisi. Olles 1831. aasta sügisel Mihhailovskojes, jälgis Puškin talurahvarahutusi Novgorodimaal ja Staraja Russas. Nikolai-aegse Venemaa kohal hõljus uue rahvasõja oht. Süvenes poeedi huvi veidi rohkem kui saja-aastase sünnivahega Stepan Razini (1630–1671) ja Jemeljan Pugatšovi (1742–1775) vastu.

Ukrainas sadulsepa peres sündinud Paul Burman (28. (16.) II 1888 – 3. VI 1934), baltisaksa päritolu, kuid mõlemasse, nii eesti kui baltisaksa kultuurikeskkonda kuulunud Eesti kunstnik (omandas üdhariduse vene õppekeelega Peetri reaalkoolis Tallinnas 1897–1905), lõi 1909. aastal, graafika täiendusõpingute ajal Moskvast kümnest väikesest pildist koosneva sarja Puškini *Kapteni tütre* teemadel (üldmõõt 24,3 × 33,8 cm; vt EKM j 44457 G 27328), mis tänapäeval tema esimeste sümbolistlike teoste hulgas hindamist leiab. See ei olnud tellimustöö. Tegemist on andeka kunstiõpilase andekate eskiisidega, mis võimaldavad

sissevaadet ajastusse, mil pandi alus eesti rahvuslikule kunsti- kultuurile, ning aitab ühtlasi kaasa kunstniku elu ja arengutingi- muste mõistmisele. Paul Burman suhtles eesti kunstnikega väga harva ning hiljem jäi tervislikel põhjustel päris eraklikuks. Peale tema esimese kunstiõpetaja Karl von Winkleri (1860–1911) sur- ma Burmani suhted baltisaksa kunstieluga katkesid ja sellest ajast alates on tavaks käsitleda teda eesti kunsti arengu kontekstis. Paul Burman kujunes üheks Eesti algupärasemaks ekspressiivse ala- tooniga muljemaalijaks, suurepäraseks animalistiks.

Mis põhjustas Burmani pöördumise Pugatšovi ülestõusu tee- made juurde? Vene keeles kirjutatud kommentaarid piltide all osutavad, et jutustust oli loetud küll originaalkeeles, kuid algtekst ei olnud määrava tähtsusega. Ilmselt lähtus kunstnik oma emot- sionaalsest sisenägemusest. Teksti jälgimine ei olnud talle oluli- ne.

Kunstiajaloolane Kristi Burman peab oluliseks 1905. aas- ta revolutsiooni mõju kunstniku saatusele üldse, s.t 9. jaanua- ri sündmusi Peterburis Lossiväljakul ja 16. oktoobril Tallinnas Uuel turul, samuti tegelikku ajateenistusse võtmise väljavaadet 1909. aastal (2002: 44–50, 205). 1905.–1907. aasta revolutsioo- ni osa eesti kunstnike kujunemisel ei ole meil seni uuritud. Paul Burmani biograaf Aino Kartna läheb oma artiklites ja monograa- fias (1971) sellest samuti mööda. Hingeliste vapustuste seisuko- hast peab ta oluliseks kunstniku viibimist Saksamaal Traunsteini interneeritute laagris, kuhu Burman sattus juhuslikult 1914. aas- tal, kui oli teel Krimmist koju (Kartna 1970: 55). Isikuomaduste ja päritolu tõttu ei olnud revolutsioonisündmused Burmanit otse- selt puudutanud, eesti rahvuslikku kultuurieliiti aga küll. Näiteks Ants Laikmaa vend Bernhard Laipman(n) (1865–1906) hukati. Endel Nirk kirjutab: “Laikmaa käis mitmel korral Balti vaksalis ja Vene tänava vangla juures vaatamas, kuidas toodi maal karis- tussalkade poolt kinni võetud mässumehi: nad olid käsist ja jalust raskeis raudades ning ahelais, kuid hoidsid siiski pead püsti. Nad uskusid, et võitlus pole veel lõppenud” (1977: 138). Laikmaa ise ning mitmed teised kunstnikud ja kirjanikud läksid maapakku.

Paul Burman, kes oli aastail 1905–1906 Laikmaa ateljeekooli õpilane ja külastas Laikmaad ka Viiburi-pagenduses 1909, teadis

loomulikult Eestis toimuvat. Oleks lihtsustav eeldada, et Burman, kelle arhitektist vend Karl Burman vanem (1882–1965) oli Eesti ühe stiilseima rahvusromantilise ehitise, Piritaseltsimaja (1911–1912) autor, ei mõistnud oma aega sügavuti. Pauli ja ta venna Karli õpingute aeg Moskvast ja Peterburis langes kokku Pariisi 1900. aasta maailmanäituse järellainetuse ajaga. Näitus tekitas palju uusi ideid nii ühiskondlikus, poliitilises kui ka kultuurilises mõttes. Muu hulgas kerkis nii õukonnas, valitsus- kui ka kultuuriringkondades, samuti eri staatuses eraisikute hulgas esile rahvuse ja rahvuslikkuse, rahvusliku stiili küsimus. Venemaa ekspositsioon tekitas vaatajas segadust, sest puudus Venemaa enda paviljon. Aleksandr Benois (1870–1960), kes tutvustas maailmanäitust ajakirja *Mir Iskusstva* veergudel, kommenteeris Venemaa kohalolekut näitusel järgmiselt: “Pidades silmas, et näitus osutub rahvaste võistluseks, on loomulik, et meid, venelasi, huvitab eelkõige, millised *meie* oleme...?” Benois alustas sellest, et “Venemaad kui rahvust, kui riiki näitusel üldse ei ole” (Hudožestvennaja... 1900). Paviljone piki Orsay kallast kulgeval Rahvaste tänaval hinnati austusavaldusena Euroopa küpse rahvustunde mõistmisele. Venemaa kui koloniaalmetropol oli esindatud äärealade paviljonis (Павильон Отдела окраин Российской империи) selle kaudu, mida valdas: “Äärealad — need ei ole kolooniad, vaid piirkonnad, kus on vaja muuta demograafilist tasakaalu. Vene kolonialismi subjektid — ümberasujad” (Ševelenko 2017: 43).

19. ja 20. sajandi vahetuse Vene kunsti silmapaistvaid tundjaid Grigori Sternin on kirjutanud esimese Vene revolutsiooni sündmuste mõjust paljude kultuuritegelaste psüühikale ja maailmavaatele (1988: 11–18). Sellega seoses on korduvalt esile toodud ka Peterburi kunstiakadeemiat ning Moskva maali-, voolimise ja ehituskunsti kooli (samast: 194). Otseselt puutus nn Verise Pühapäeva sündmustega kokku kunstiakadeemia, sest Lossi väljakult ratsakaardiväelaste eest põgenevaid inimesi jooksis ka akadeemia kõrval olevasse väiksesse parki. Inimesi ronis puude otsa. Tulistati koolihoone seinte taga. Kunstnik Valentin Serov (1865–1911), üks sel ajal hoones viibinutest, märkis kunstnike protestikirjas, et ta ei unusta kunagi seda, “mida tuli näha akadeemia

akendest 9. jaanuaril”, ja et see, “mida tuli kuulata pärast, oli oma kohutavuses veel vähem usutav”. Serov jätkab: “Kui Peterburi sõjaväe peajuht ja kaassüüdlane selles süüta veres, suurvürst Vladimir Aleksandrovitš on akadeemia, ühe Venemaa kõrgeima institutsiooni president. [...] Ei tea, kuhu kaduda” (Sternin 1988: 11). Sel protestikirjal ei olnud mingisugust tulemust; Serov ise lahkus samal aastal protestiks akadeemiast.

1905.–1907. aastal Venemaal lahti rullunud revolutsiooni-sündmused muutsid oluliselt ka kunstielu. Riiki haaras enneolematu esteetilise rahvusluse laine. Eestiski unistati rahvuskultuurilisest iseseisvusest. Võideldi emakeelse hariduse eest, eesti keele positsiooni ja väärikuse eest. Hoogustus rahvaluule kogumine. 1909. aastal rajati Eesti Rahva Muuseum. Kunstiellu astusid sellised kunstnikud nagu Ants Laikmaa, Kristjan Raud, Nikolai Triik jt. Laikmaa tõmbas oma ajakirjanduslikus tegevuses küllaltki karmi piiri eesti ja mureneva baltisaksa kunstipanoraami vahele. 1907. aastal alustas Tallinnas tööd Eesti Kunstiselts. 1909. aastast muutus Tartus aktiivsemaks Noor-Eesti tegevus. Friedebert Tuglas tõdes, et “täiesti iseseisvat riiki pole maa allaheitjad siin iial loonud. [...] Neil polnud iseseisvuse instinkti, nad ei tundnud end kunagi natsioonina, rahvusena. . . Nad ei ole kunagi tahtnud jääda maa pärisrahvaga palgest palgesse üksi” (1919: 134).

Puškini 125. surma-aastapäevale pühendatud rahvusvahelisel teaduskonverentsil 1962. aastal Pihkvas pidas Juri Lotman ettekande ““Kapteni tütre” ideeline struktuur”. Selles on esineja välja toonud Puškini teose sotsiaalse probleemistiku, kuid rahvusliku aspekti selle taga peaaegu puutumata jätnud. Ta ütleb, et Puškini kunstilise kujundi tüpiseerimine võttis selgelt sotsiaalse värvingu, mis pani pitseri kogu jutustuse ideelis-kunstilisele struktuurile: isevalitsusliku riikluse kui ainuvõimaliku riigivõimuvormi piires eristub kaks ideelis-stilistilist kihti: aadlikud ja talupojad (1962: 5). Lotman analüüsib Puškini seisukohtade muutumist Pugatšovi ülestõusu jälgedel reisimise käigus. Ta seob ühiskondliku mõtte arengu Venemaal Lääne 1820.–1830. aastate utoopiliste ühiskonnaideede ja humanismi arenguga, ajaloolise progressiideega.

1960. aastate internatsionaalse ideoloogia taustal ei olnud kohane rääkida Pugatšovi rahvaväe erinevatest rahvustest. Jutus-

tuses on see küll vaid kõrvaline, kuid Puškini riigitruudust ja russofiilsust arvestades paradoksaalsel viisil siiski olemas. Kontekstist tulenevalt räägib ta eelkõige baškiiridest ja kalmõkkidest, kuid mainib korduvalt ka tatarlasi ja kirgiise.

Ülestõusu piirkonda iseloomustades ütleb Puškin Orenburgi kubermangu kohta: “See laialdane jõukas kubermang oli asustatud paljude poolmetsikute rahvastega, kes olid alles hiljuti hakanud tunnustama Vene valitsejate võimu” (1958: 46). Kasakad täitsid täpselt Moskvaga sõlmitud kokkuleppeid, kuid kõiges muus olid nad vabad — alistamata. Juri Lotman toob välja Puškini seisukohtade erinevuse 18. sajandil ja 19. sajandi algul Euroopas ja Venemaal levinud arusaamast rahvaülestõusust kui pelgalt ühiskondlikust kaosest: “Võitlevad pooled ei ole ei anarhia ega korra pooldajad, mitte võitlejad loomuliku ühiskondliku leppe eest ega põliste inimõiguste rikkujad. Igal osapoolel on ajalooliselt ja sotsiaalselt põhjendatud “õigus”, mis välistab tema jaoks võimaluse mõista teise poole mõistlikke põhjuslikke seoseid” (1962: 8). Lotman peab *Kapteni tütre* problemaatika põhiküsimuseks autori suhtumist tema kujutatud pooltesse. Seda silmas pidades avarduvad Puškini teksti tõlgendusvõimalused.

Puškin jõudis arusaamisele, et “seaduslik ühe sotsiaalse jõu seisukohast osutub ebaseaduslikuks teise seisukohast” (Lotman 1962: 12). Talupojad, alludes küll riigivõimu jõule, pidasid enda jaoks määravaks põlist tavaõigust. Eliit ei teadnud, millist elu rahvas elab. Ta ei teadnud, et rahva keel on vanasõnade ja mõistatuste keel, ega saanud aru, mida räägitakse. Usaldamatus oli vastastikune. Seaduslik ja ebaseaduslik — eristamatu vägivald mõlemalt poolt. Poeet mõistis seda traagilist sümmeetriat. Taas ja taas tõusis Puškini ette teda ammu erutanud küsimus ajalooliselt möödapääsematu ja inimliku vahekorra (samas).

Kapteni tüdart on võimalik käsitada jutustusena armastusest, ohverdusest ja halastusest. Halastuse teema oli Puškini hilisemas loomingus üks olulisemaid (samas: 16). Kuid see on eelkõige ajalooline rahvasõja romaan, täis pikitud realistlikke süžeid ja detaile Vene provintsiadli igapäevaelust ja -olust, Belogorski kindluse ülema kapten Ivan Mironovi tütre Marja ja sinna teenima määratud aadliku Pjotr Grinjovi suhted sealhulgas. Nii võib tekst jätta

kerge kättesaadavuse mulje. Grinjovi armastuses oli tema au, see ilmneb selgesti, kuid romantiline, müstiline tundevaldkond, mis viib keele sisu ja väljenduse vastandamisele keelevälisele maailmale, pakkudes seega mitmeid tõlgendusvõimalusi, jääb tekstis vihjeliseks. Samuti osutub see kõrvaliseks 21-aastase Paul Burmani töös. Kümne joonistuse hulgas ei ole ühtegi, mida võiks otseselt lembeteemaga seostada. Pigem moodustavad need metafüüsilise terviku, mis seob kangelasi millegi möödapääsematuga. Piltide sageli kõrge horisont, rõhutatud joonperspektiiv ja ebataoline ülalt alla vaade, milles detailid kaotavad tähtsuse, nagu oleks tegu Jumala silma läbi nähtuga. Teksti romantiline mõtteliin aga võimaldab teatavat salapära, ütle mata jätmist. Samas, realistlikud tekstilõigud, seondudes või läbi põimudes omavahel ja romantiliste/sümbolistlikega, loovad tervikliku üldkujundi, mis on võimeline end ise kontekstist olenevalt muutma või taaslooma, seejuures kunstilise kujundi struktuuri kahjustamata. Toimivad kaks erineva rütmiga rööbitist tegevusliini. Maalikunstis pühitakse sel eesmärgil osa värvipindu pintsliga kokku või lastakse värvidel salapäraselt üksteisesse sulada. Burmani maalilised joonistused annavad ka tõsielulisi olustikulisi rõhuasetusi kontrastiks ülalmainitud sümbolistikule foonile.

Pjotr Grinjo v, tema teener Saveljitš ja postipoiss kohtusid teel teenistuskoh ta möllavas tuisus juhusliku teekäijaga nagu mõnes ennemuistses loos. Noorele aadlimehele ja tema pärisorjast teenrile näis, et nende teejuhiks hakanud tundmatu valitseb tuisku. Grinjo v kinkis võõrale tänutäheks poolkasuka. Intriig kui süžee line lubadus osutus sõlmituks. Burmani kümme pilti *Kapteni tütre* teemadel on realistlikud, tumeda sinise ja ookertooneidega läbitõttatud visandlikud sõe joonistused. Olemata illustratsioonid või dekoratiivsed lisandused tekstile, lähendavad need väikesed pildid meid ootamatult kirjandusteose avatud ruumikontseptsioonile. Rõhutatud joonperspektiiv ja valdavalt end tühjana kehtestav horisont Burmani joonistustes viivad impressionistliku kergusega fikseeritud reaalse tegevuse pildidel reaalsetl tajutavast ruumist justkui “ära”. Kaob vahe sise- ja välisruumi vahel. Ruum kogetud olemise vormina muutub kaheldavaks. Astume määramatusse. Umeå ülikooli emeritiitprofessori Roland Spolanderi sõnul:

“Kunst tähendab võõra ruumi valdamist. Seega tõlgendab kunsti-ajalugu ruumi, mis kasvab välja pingest kunstiteose kui objekti ja võõraste ruumide vahel” (tsit. Talvistu 2002). Kujutav sümbol on alati tinglik, tema tähendus tunduvalt laiem objektist, mida kujutatakse.

Jevgeni Konratjev, analüüsides Vene sümbolistlike maalijate ruumikäsitust, toob sageli esinevana välja ruumi ikoonilikult lamea iseloomu (nt Petrov-Vodkini “Punase hobuse ujutamine”, 1910) (2005: 421–422). Paul Burmani ruuminägemus on teine. Hans Hofstätteri sõnul võib ruum olla kas “lame-tühi või lõputult sügav” (1965: 101). Juba Itaalia renessansi arhitektid märkasid erutavat seost joonperspektiivi ja metafüüsika vahel. Romantikud seostasid pildiruumi vaikusega, kuhu jooksevad kokku kaose otsad. Klassikaline näide on Saksa romantismi kunstniku Caspar David Friedrichi (1774–1840) maastikud. Neis puudub aga ärevuse ja paratamatuse eelaimus, mis on omane Itaalia *pittura metafisica*, metafüüsilise maali teostele ja hiljem sürrealismile. *Kapteni tütre* tegevuspaik, Alam-Volga-äärne osavõtmatu maastik oli sobiv kuliss. Nii ühel kui teisel juhul maali või joonistuse pildiruum “ei ole “esemeline”, vaid psüühiline kujund, mis luuakse vaataja vastuvõtul” (Kondratjev 2005: 421–422).

Vaadates Paul Burmani joonistusi *Kapteni tütre* teemadel Vene kunsti ja selle Lääne kunsti taustal, mis Peterburi ja Moskva kaudu Eestist pärit kunstiõpilasteni võis jõuda, võib öelda, et nii 1800. aastate keskel Vene kunstile mõju avaldanud traagiline grotesk kui ka näiteks Belgia maalija ja graafiku James Ensori (1860–1949) traagiline palagan ei ole Burmani vormikõnet puudutanud. See oli aeg, mil Prantsuse sümbolistlikud kunstnikud Odilon Redon (1840–1916) ja Gustav Moreau (1826–1898) olid juba laiemate kultuuriringkondade tähelepanu objektiks. Imetleti ka 19. sajandi üht kõige literatuursemat Šveitsi sümbolisti Arnold Böcklini (1827–1901), keda Ilja Repin pidas oma aja üheks kõige suuremaks kunstnikuks (Benois 1980: 674). 1906. aastal on Nikolai Roerich kirjutanud Saksamaal nähtud näituse põhjal artikli “Marées ja Böcklin” (1999: 211–214), milles ta tõstab esile Hans von Marées’i (1837–1887), viimastel eluaastel Itaalias töötanud Saksa maalijat, kelle loomingus hilisperiood, klassikalis-

te ratsanike figuuridega arkaadiumotiivid on Euroopa sümbolismi oluliselt mõjutanud. Georg Piltz nimetab Marées'd ja Böcklinit Saksa roomlasteks (1964: 359). Marées'd peetakse alates 1900. aastast algpunktiks tervele põlvkonnale Saksa kunstnikele. On omaette küsimus, kui palju Paul Burman 1914. aastal Münchenis olles Marées' töid nägi? Suurema osa ajast oli ta ju loomaaias joonistamas.

Lähtudes Burmani hilisematest sümbolistlikest kompositsioonidest hobuste ja harmooniliste aktifiguuridega, tekib mõte, et kunstnik otsis uut elumõõdet, otsis vaikust ja rahu. Vene kunsti jõudis see kõige varem prantslase Pierre Puvis de Chavannes'ist (1824–1898), 19. sajandi esimeseks idealistiks nimetatud maali neoklassitsismist, ja Jean Auguste Dominique Ingres'ist (1780–1867) lähtuvate sünteetiliste kompositsioonidega.

Kuidas mõista tolle aja inimese tõmmet vaikuse poole?

Vene sümbolistlik kunstnik Kuzma Petrov-Vodkin (1878–1939) kirjutas omaenda, ajastu avangardsete otsingute foonil sisult ja vormilt ootamatu maali “Uni” eksponeerimise puhul 1910. aastal: “See tüüpiline uneseisund, poliitiline ja moraalne paralüüs, mis pärast 1905. aastat, reaktsioonimeeleolude aastatel jõudis äärmuseni. Elu takerdus, seiskus. [...] Tekkis konflikti lahendamatus eelaimus ja teadvustus selle traagilise sotsiaalse olemuse tunne” (Sternin 1988: 102, 104). Sternin soovib kunstiteadlastel, kes otsivad 1900. aastate Vene kunsti kujutava kunsti ja kirjanduse kunstilis-filosoofiliste struktuuride analoogiat, pöörduda varase Konstantin Balmonti poole: “Kelle hing puudutas lõpmatust, see on igaveseks vaikusest läbitud” (samas: 101).

Sooviti säilitada enda ümber “vaikuse” ja “vaikimise” maailma. Osale kunstnikest osutus see ajutiselt võimalikuks, peale Petrov-Vodkini ka näiteks sümbolistidega seotud Pavel Kuznetsovile (1878–1968) ja postimpressionistile Viktor Borissov-Mussatovile (1870–1905).

Gustav Suits, loomult võitleja ja juht, avaldas kogus *Tuulemaa* luuletuse “Ma kõnnin värisevate haabade all”, pöördudes palvega looduse poole: “Mind võtke oma värisemisse, haavad!” (1913: 93–94).

Kunstilise suundumusena toimis sümbolism eelkõige kirjan-
duses (Charles Baudelaire jt). Maalijad ise end sümbolistideks
ei nimetanud. Vene sümbolismi teoreetikud, haarates kõiki loo-
vaid alasid, kasutasid sõna *kunst* selle kõige laiemas mõttes. Süm-
bolismile ei vaadatud kui kunstifilosoofiale, vaid kui elujuhisele.
Inglise uurija Avril Pyman osutab Vene sümbolistliku luuletaja
Vjatšeslav Ivanovi (1866–1949) sümbolismi iseloomustavale sei-
sukohale, mille järgi “tõeline sümbolism ei kaeva end maast lahti:
ta tahab tähti ja juuri ühendada ja kasvab tähelillena igiomastest
juurtest” (Pyman 1998: 17).

James West seostab oma uurimuses Vene sümbolismi pärast
1904. aastat pigem Saksa kui Prantsuse allikate mõjuga, toonita-
des korduvalt sümbolismi juuri Vene enda traditsioonis. Ta näitab
Saksa idealismi mõju Vene teoreetilisele mõtlemisele, viies sel-
le tagasi Vissarion Belinski dualismini 1860. aastatel (1970: 11).
Juri Lotman osutab Belinski keerulisele ja vastuolulisele valitsus-
se suhtumise dialektikale 1840. aastate lõpul (1962: 18). Kumbki
autor ei ava aga seda pidevas arengus olevat protsessi täielikult.

Johannes Semper lähtub oma aruteludes müstilisest idealis-
mist ja müstilisest realismist. Ta kirjutab: “Nii siis, romantismu-
se ja sümbolismuse pääle on võimata ainult esteetilisest seisuko-
hast vaadata; puhta esteetilise koore taga on terve maailm” (1911:
450).

Ajastule omane kirju kunstipilt polariseerus. On mõttekas
sellele kahestumisele läheneda kui ühele määravale mõjutegurile
1905. aasta revolutsiooni ja ilmasõja vahel: ühel pool vasakavan-
gard ning teisel huvi mineviku ja plastilise mõtlemise täiuslike
vormide, ajalooliselt kehtestunud iluideaalide vastu. Tekkis uus
kunstiteadvus, mis kujutavas sümbolismis arenes ekspressionis-
mi suunas.

Jemeljan Pugatšov oli rahvale lubanud “igavest vaba-
dust” (Puškin 1995: 680) koos materiaalsete hüvedega. Ja rah-
vas läks tema järel. Burmani pildisarjas aga on ta kõrvalosas. Siin
on kesksel kohal Pjotr Grinjovi pärisori Saveljitš, keda on piltide
all olevas tekstis nimetatud neljal korral ja kujutatud kuuel korral
kümnest. Keda või mida selline alandlikkus sümboliseeris? Mil-

lest selline huvi? Kas tulenes see tekstist sügavamalt? Aga võib-olla Paul Burmanist endast sügavamalt? Kunstnik joonistas seda, mis teda sel ajal kõige enam erutas ja haaras. Vägivald ja halastus. Armastus ja eneseohverdus. Palve. Poeedi vaatepunkt oli romantikule omaselt traagiline.

On ilmne, et Burman ei pidanud oma joonistustes oluliseks täpselt järgida Puškini jutustuse süžeelisi sõlmpunkte. Ta kehtestas omaenese, kas teadvustatud või teadvustamata mõtet. Midagi neis pildides võis tuleneda ka noore kunstniku võimiste piiridest ja juhusest, kuivõrd visandites on juhuslikkuse osa eeldatavalt suurem. Võib-olla huvitasid teda kui animalisti eelkõige need stseenid, mis võimaldasid joonistada hobuseid. Hobused ja koer võiks tema puhul olla omaette teema. Burman joonistas hobuseid kogu elu; elegantsetest traavlitest kuni veoloomadeni. Kõnealuse seeria viiel pildil kujutatakse teel olemist, tulemist ja minemist. Hobused eri vaates ja eri rakursis.

Realistlik täisfiguur kergelt kühmakast Saveljitšist, “truust koerast” (2. ja 6. pilt) näitab, et kunstnik justkui mõistis mehe hingeseisundit. Kõik teised figuurid, ka Pugatšov ja Katariina II, on antud skemaatiliselt või anonüümselt. Isegi kapteni tütar, nimikangelane, on jäetud kõrvaliseks. Viimasel pildil keisrinna kannab kunstniku mõtet koer. Loom palub.

Burman ei otsinud või ei leidnud kujundit Pugatšovi lähemaks iseloomustamiseks. Tema isiku avamine ei olnud talle ilmselt oluline. Pugatšovi suurus Burmani käsituses ilmneb poomist kujutaval joonistusel. Kuid olles küll punakaspruun raske statuuarne kuju, jääb ta kõrvaliseks, pildi ääre taha libisevaks, andes ruumi põlvitavale Saveljitšile esiplaanil ja poomisgrupile tagaplaanil. Saveljitš pakub oma elu halastuse eest Grinjo vile.

“Meie isand annab sulle armu,” öeldi Grinjo vile (Puškin 1958: 61). Miks? Ega ometi vastutasuks poolkasuka eest, mille sai temalt Pugatšoviks osutunud tundmatu teejuht? Puškin tundis huvi voltaire’iliku kasvatusesega noore aadlimehe vastu. Aga Pugatšov? Millest tulenes tema suhtumine? Sümbolistlikult lähenedes ei peaks me küsimusele vastust ootama.

Lotmani tekstis on Pugatšov tõeline Puškini kangelane tema inimlikkuse pärast. Ta päästab korduvalt jutustuse peategelase Grinjovi elu. Lotman kirjutab: “Ta teeb nii, nagu talle ütleb inimlik tunne, mitte nii, nagu poliitilised kaalutlused nõuavad. Ta on halastav, järelikult on ta ebajärjekindel. [...] Kuid see ebajärjekindlus on päästev” (Lotman 1962: 15).

Pugatšov, tundes oma rahvast ja hinnates kainelt võitluskaaslast, kahtles veel Moskva ründamises, kuid jättis selle esialgu Jumala otsustada. Ta ütles Grinjavile: “Minu tee on kitsas; mul on vähe voli. Mu mehed ajavad oma õigust taga. Nad on vargapoisid. Pean silmad-kõrvad valla hoidma: esimesel äpardumisel lunastavad nad oma elu minu peaga” (Puškin 1958: 93). Grinjovi soovitud ettevõtmine pooleli jätta ja keisrinnalt armu paluda pidas Pugatšov aga juba vastuvõetamatuks, sest armu talle enam ei anta. Pugatšov armastas “oma” neetuid ja läks koos nendega lõpuni. Ääretus stepis ei olnud teed tagasi. Arhimandriit pühitses teda kui ohvrit ühest vägivallast teise.

Vene ühiskond 18. sajandi lõpul ei rahuldanud poeeti nii nagu tema kaasaegnegi ühiskond (Lotman 1962: 19). Kas Eesti ühiskond 1905. aasta revolutsiooni järel võis rahuldada kunstnikku või poeeti? Mis tähenduses võis Paul Burmanile olla pärisorja eneseohverduse valmidus kui märk? Vastus võib viia konkreetsete ajaloosündmuste juurde, jättes sümbolistide uneluslikkuse kõrvaliseks eraasjaks.

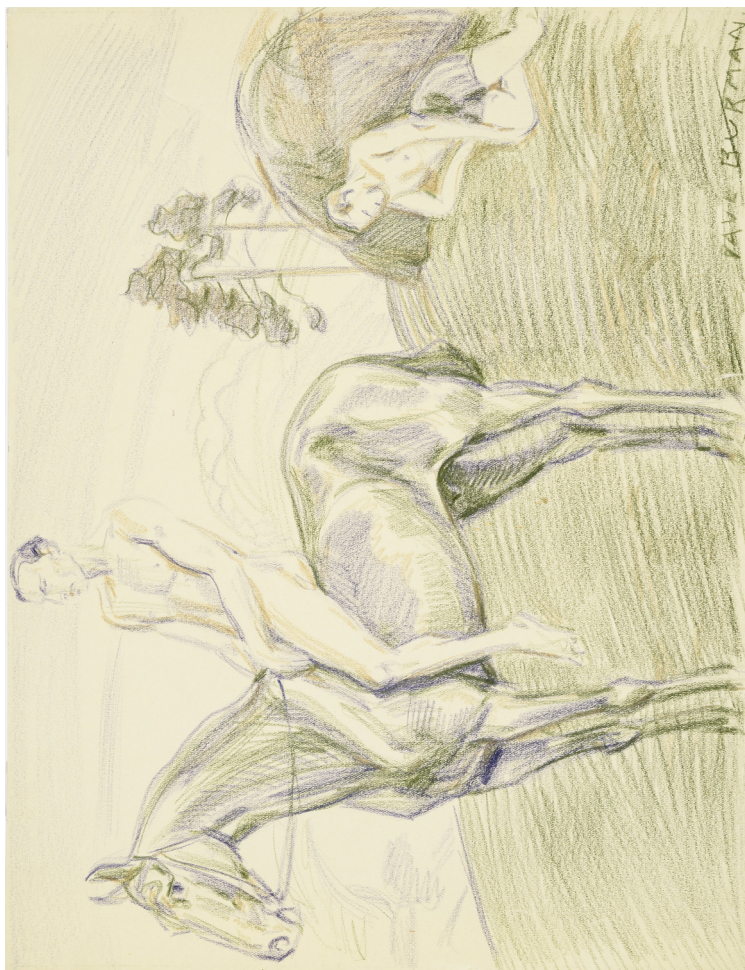
Eesti kunsti jõudis rahvusromantismi aeg hilja ja oli lühike. Kuna siin puudus vastandlikkus Lääne kooli ja rahvusliku identisuse vahel, samuti puudus rahvuslik maalitraditsioon, suundus kunsti areng üldiselt rahvusromantismi ja sümbolismi kaudu modernismile. Paul Burman, suheldes eestlastest kunstnikega küll harva ning suutmata kuigivõrd osaleda aktiivses kunstielus, ka ei otsinud rahvusliku stiili — tema loomingulised probleemid ja eesmärgid, nii teadvustatud kui teadvustamata, olid eesti kunstnikega samad. Kultuuride ristlainetus nii ajas kui ruumis oli sama.

Kirjandus

- Benois 1980 = Бенуа Александр. *Мои воспоминания: В пяти книгах. Кн. 1, 2, 3.* (Литературные памятники.) Москва: Наука
- Burman, Kristi 2002. *Baul Burman: Living and Existential Space.* (Umeå Studies in History and Theory of Art; 3.) Umeå: Institutionen for konstvetenskap, Umeå universitet
- Hofstätter, Hans 1965. *Symbolismus und die Kunst der Jahrhundertwerde: Voraussetzungen, Erscheinungsformen, Bedeutungen.* (Kunstgeschichte Deutung Dokumente Reihe, 1.) Köln: DuMont Schauberg
- Hudožestvennaja... 1900 = Художественная хроника. — *Мир искусства*, № 17/18, с. 107
- Kartna, Aino 1970. Ühest reisist lõuna poole. — *Kunst: Kujutava ja tarbekunsti almanahh*, nr 3, lk 54–55
- Kartna, Aino 1971. *Paul Burman 1888–1934.* Tallinn: Kunst
- Kondratjev 2005 = Контратьев Евгений. Пространство в живописи русского символизма. — *Владимир Соловьев и культура Серебряного века: К 150-летию Вл. Соловьева и 110-летию А. Ф. Лосева..* (Лосевские чтения.) Сост. Елена А. Тахо-Годи. Москва: Наука
- Lotman 1962 = Лотман Юрий. Идейная структура “Капитанской дочки”. — *Пушкинский сборник*. Отв. ред. М. Ефимова. Псков: Псковский государственный педагогический институт
- Nirk, Endel 1977. *Kaaneukukk: Lugu Ants Laikmaa elust ja ettevõtmisest.* Tallinn: Kunst
- Piltz, Georg 1964. *Deutsche Malerei.* Leipzig—Jena—Berlin: Urania
- Puškini, Aleksandr 1958. *Kapteni tütar.* (Kooli kirjavara.) Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus
- Puškini 1995 = Пушкин Александр. *История Пугачева.* (Полное собрание сочинений в 17-и томах. Т. 9, кн. 1). Москва: Воскресенье
- Puman 1998 = Пайман Аврил. *История русского символизма.* Авторизованный перевод с английского В. В. Исакович. Москва: Республика

- R o e r i c h 1999 = Рерих Николай. *О старине моления. Листки. Сказки.* (Народная Рериховская библиотека.) Москва: Международный Центр Рерихов
- S e m p e r, Johannes 1911. Sümbolismus ja Saksa romantismus. — “Noor-Eesti”: *Kirjanduse, Kunsti ja Teaduste Ajakiri*, nr 5–6, lk 445–467
- S t e r n i n 1988 = Стернин Григорий. *Художественная жизнь России 1900–1910-х годов.* Москва: Искусство
- S u i t s, Gustav 1913. *Tuulemaa: Luuletused 1905–1912.* Tartu: Noor-Eesti kirjastus
- Š e v e l e n k o 2017 = Шевеленко Ирина. *Модернизм как арханизм: Национализм и поиски модернистской эстетики в России.* (Новое литературное обозрение. Научное приложение; вып. 163.) Москва: Новое литературное обозрение
- T a l v i s t u, Tiit 2002. Peidus pool — Paul Burman. — *Sirp*, 31. V, lk 9
- T u g l a s, Friedebert 1919. *Aja kaja: 1914–1919.* Tartu: Noor-Eesti kirjastus
- W e s t, James 1970. *Russian Symbolism: A Study of Vyacheslav Ivanov and the Russian Symbolist Aesthetic.* London: Methuen

LEILI PARHOMENKO (1943) on õppinud Tartu Kunstikoolis 1961–1966 ning lõpetanud Tartu Ülikoolis ajaloo ja kunstiajaloo erialal 1979, Peterburi Kunstiakadeemia aspirant 2000–2007. Töötanud tarbegräafikuna 1966–1974, Tartu Laste Kunstikoolis 1973–1992, KÜÜ-galerii juhataja 1992–1994, Karlova Gümnaasiumi õpetaja 1994–2009, Tartu Kõrgema Kunstikooli kunstiajaloo lektor 2000–2011, a-st 1997 Tartu Kunstikooli kunstiajaloo õpetaja. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli “Rahvusromantismi geneesist eesti kujutavas kunstis” (2005, nr 4, lk 675–703).

PAUL BURMAN. Ratsutav akt (dateerimata)
Värviline pliiats, 24,5×31,7 cm
Eesti Kunstimuuseumi kogu: EKM G 3346

MANILUS IRAANIS

Manfred Hutter

Tõlkinud Jaan Lahe

Manilus¹ on gnostiline usund,² mis pärineb 3. sajandi keskpaigast. Mani³ propageeris seda usundit vastavalt oma veendumusele, et ta on saanud jumalikke ilmutusi, ning see õhutas teda

Manichaeism in Iran. — Ed. by Michael Stausberg, Yuhon Sohrab-Dinshaw Vevaina, with Anna Tessmann. *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Malden, MA & Oxford: Wiley Blackwell, 2015, pp. 477–489.

©2015 John Wiley & Sons, Ltd.

Avaldame autori nõusolekul.

¹Maniluse kui usundi kohta on ilmunud hea ülevaateartikkel: Hans-Joachim Klimkeit, “Mani ja manilus” (*Akadeemia*, 2002, nr 4, lk 795–831; tlk Tiit Hallap). *Siin ja edaspidi tõlkija kommentaarid.*

²Kreeka k *gnosis* ‘teadmine, tunnetus, taipamine’, teadmine oma vaimse osa jumalikust päritolust ja selle vangistusest materiaalses maailmas ning ihus. Gnoosise kui nähtuse kohta on *Akadeemias* ilmunud artikkel: Kurt Rudolph, “Gnoosise olemus ja struktuur” (*Akadeemia*, 2001, nr 10, lk 2125–2140; tlk Marju Lepajõe). Põhjalikult käsitleb eesti keeles gnoosist Kurt Rudolph raamatus *Gnoosis: Ühe hilisantiikaegse usundi olemus ja ajalugu*. Tlk Jaan Lahe, Jana Lahe, Marju Lepajõe. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2014.

³Maniluse ehk manihheismi rajaja (u 216–277 pKr), kes esines Valguse Kuninga (manihheistlik nimetus Jumala kohta) saadikuna (prohvetina) ja rajas oma misjonäreisidel itta hulga kogudusi. Sattus konflikti zoroastriistliku preesterkonnaga ja hukati, kuid tema rajatud usund püsis Hiinas, kuhu see misjonäride kaudu jõudis, kuni varauusaajani. Mani kohta eesti keeles vt Jaan Lahe, “Sissejuhatus”. — *Manilaste laule*. Tlk Uku Masing. Tartu: Johannes Esto Ühing, 2006, lk 7–9; Kurt Rudolph, *Gnoosis*, lk 343–345.

jutlustama ranget dualismi; viimane põhineb niihästi juudikristlikel kui iraani kontseptsioonidel. Varasel Sassaniidide⁴ impeeriumi perioodil (224–651) hakkas manilus võistlema zoroastrismi kui domineeriva usundiga, kuid tagakiusamise tõttu 3. sajandi lõpul ja 4. sajandi alguses lahkusid manilased Rooma keisririiki või kolisid Iraani idaprovintssidesse, liikudes edasi piki Siiditeed.⁵ Seoses manihheistliku kirjanduse leidudega Turfani oaa-
sist Ida-Turkestanist 20. sajandi algul⁶ on selgunud, et keskpärsia keel⁷ jäi manilaste rituaalseks keeleks isegi Kesk-Aasias. Näiteks leidub isegi partia- ja sogdikeelsetes⁸ liturgilistes tekstides keskpärsiakeelseid lõike, sest maniluse tekkimist varase Sassaniidide impeeriumi tuumikalal mäletati kaua aega. Manihheismi rajaja Mani (216–277) oli jutlustanud seal dualistlikku ususüsteemi, kohandanud seda oma õpetusega ning sulatanud sellesse zoroastristlikke elemente ja terminoloogiat. Selle tulemuseks olid kahe religioosse traditsiooni sarnasused, aga ka konfliktid. Sellest hoolimata ei jätnud manihheistlik mõtlemine jälge mitte

⁴Pärsia kuningadünastia; valitses aastatel 227–642, s.t kuni araablaste sissetungini Iraani.

⁵Karavanitee, mis kulges ümber Takla-Makani kõrbe, läbi Pamiiri ning Iraani Vahemere rannikule. Selle kaudu toimusid Hiina kontaktid Iraani ja Lähis-Ida maadega, ent ka Indiaga. Siiditeed pidi jõudsid Hiinasse mitmed väljaspool Hiinat tekkinud usundid (budism, manihheism, kristlus).

⁶Aastatel 1898–1916 muistse Siiditee ääres asunud Turfani oaasi korraldatud Inglise, Saksa ja Vene teaduslike ekspeditsioonide poolt toodi Euroopasse hulgaliselt eri keeltes (keskpärsia, partia, sogdi, uiguuri, hiina) kirjutatud käsikirju, mis sisaldasid nii budistlikke kui manihheistlikke teoseid. Leidude kohta eesti keeles vt Jaan Lahe, “Sisesejuhatuse”. — *Manilaste laule, op. cit.*, lk 17.

⁷Pahlavi keele üks kahest dialektist, mida kasutati Sassaniidide valitsusajal.

⁸Partia ja sogdi keel kuuluvad iraani keelte hulka.

ainult zoroastrismile, vaid väiksemal määral ka islami müstikale⁹ ja valguse-sümboolikale.¹⁰

MANILASED SASSANIIDIDE IRAANIS

Nagu me teame Kölni Mani koodeksist (Koenen, Römer 1988),¹¹ sündis Mani Lõuna-Babüloonias partia perekonnas ning nelja-aastasena viis tema isa Patik ta elkesaiitide kogudusse.¹² See kogudus, millel oli juudikristlik taust, keskendus ristimisele, paastumisele ja mõningate judaistlike seaduste rangele järgimisele. Kuid Mani oli hästi tuttav ka iraani-zoroastristlike pärimustega. Kahekümne nelja aastasena lõi ta sellest kogudusest lahku ja hakkas jutlustama omaenda sõnumit. Aastal 241/242, pärast seda kui Mani oli saavutanud Šābuhr (Šapur) I (valitses 240–270) poolehoidu, hakkas ta levitama oma õpetust Sassaniidide õukonnas (Hutter 1993: 5–6; Stausberg 2002: 220–222; Skjærvø 1997: 327–331). Tema sõnumi keskseteks teemadeks olid “kaks print-

⁹Islami müstika kohta vt eesti keeles Annemarie Schimmel, *Islam: Sissejuhatust*. Tlk Haljand Udam. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001, lk 102–122; Haljand Udam, “Sufism — luule ja metafüüsika”. — Umar Hajjam, *Nelikvärsid*. Pärsia keelest tõlkinud, seletused ja kommentaarid kirjutanud H. Udam. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2000, lk 176–186.

¹⁰Islami valgussümboolika kohta vt Kalle Kasemaa, “Saateks”. — Šihāb Ad-Dīn Yahyā Suhrawardī, *Ingel Gabrieli tiibade sahin*. Pärsia ja araabia keelest tõlkinud ja kommenteerinud K. Kasemaa, H. Udam. Tartu: TÜ Kirjastus, 2016, lk 7–23, ja Suhrawardī, “Valguse paleed”. — Samas, lk 24–57.

¹¹Kölnis säilitatav ja 1970. a avaldatud kreekakeelne koodeks, mis sisaldab 4./5. sajandist pärinevat Mani elulugu. Vt selle kohta Jaan Lahe, “Sissejuhatust”. — *Manilaste laule*, lk 17.

¹²Elkesaiitide juudikristlik rühmitus on saanud nime 1. sajandi lõpus Süürias tegutsenud prohveti Elchsai (Elkesai, Elxai) järgi. Rühmitusele olid iseloomulikud teatud gnostilised jooned. Seepärast võib oletada, et Mani esimesed kokkupuuted gnostilise traditsiooniga toimusid elkesaiitide vahendusel.

siipi, valgus ja pimedus”¹³ ning “kolm aega”.¹⁴ Mõlema idee juured peituvad zoroastriitlikus kosmoloogias. Šābuhr, kes oli huvitatud uute teadmiste ja tunnetuste toomisest oma kuningriiki, hakkas Manit kuulama, sest too esitas oma õpetust kui teatud laadi vanade Zarathustra õpetuste “reformi”. Kuid sellel oli ka teine põhjus — Mani õpetuse järgi hõlmas tema uus usund kõiki varasemaid usundeid. See näis hästi sobivat Šābuhrile, kes oli loonud suure impeeriumi, kus elasid eri rahvad ning olid esindatud eri usutunnistused. Seepärast oli manilus kui sünkretistlik usund iraani usundist sobivam, et kasutada seda kujunenud impeeriumi kõiki rahvaid potentsiaalselt ühendava ühise sidemena — tänu sellesse lülitatud gnostilistele traditsioonidele sobis ta kristlastele läänes, tänu Mani püüdlustele olla “uus Zoroaster”¹⁵ zoroastriitidele ja isegi budistidele Ida-Iraanis.¹⁶ Nõnda õitses manilus kolmkümmend aastat koos Sassaniidide impeeriumiga. Mani ise viibis Persises (Parsi provintsis) ja Lääne-Iraanis, kus ta tegeles misjonitööga ning arendas oma kirikuorganisatsiooni.¹⁷ Olukord muutus pärast Šābuhri surma. Kuigi Hormizd I (valitses 270/272–273 pKr) ikka veel eelistas Manit, algas samal ajal zoroastriitliku preestri Kerdīri usulis-poliitiline karjäär. Bahrām I valitsus-

¹³Valgust samastati headusega ja seda peeti vaimseks printsipiiks, pimedust samastati seevastu kurjuse ja mateeriaga. Selline gnostiline dualism erines oluliselt iraani usundi dualismist, kus materiaalsel olemisel ei samastatud kurjusega. Erinevate dualismivormide kohta Rudolph, *Gnosis, op. cit.*, lk 66–67.

¹⁴Need on minevik, olevik ja tulevik. Minevikus olid valgus ja pimedus lahutatud; olevikus on need segunenud ja tulevikus lahutatakse taas.

¹⁵Zoroaster on Zarathustra kreekapärase nimi. Käesolevas artiklis kasutatakse paralleelselt nii iraani- kui kreekapärase nimekuju.

¹⁶Ida-Iraanis, nagu ka Kesk-Aasia valdavalt budistlikel aladel esitas Mani end kui tulevast buda Maitrejat, kelle tulekut budistid ootasid ja ootavad veel praegugi.

¹⁷Kui paljude religioonide (islam, budism) puhul kasutatakse mõistet “kirik” ebaasjakohaselt — kirik on ristiusule eriomane religioosne institutsioon —, siis maniluse puhul on see õigustatud, sest Mani ise mõistis enda rajatud organisatsiooni “kirikuna”. See on kindel tõend Mani (juudi)kristlikust taustast.

ajal (273–276 pKr) mõjutas Kerdīr uut kuningat rangema zoroastrismi suunas ja nõrgestas nii manihheismi. Kerdīri religioosseid püüdlusi illustreerivad hästi tema enda raidkirjad (Gignoux 1991; Hutter 1993: 7–10; Huyse 1998: 117–118; Stausberg 2002: 222–226; Skjærvø 1997: 317–318). Lühikese aja pärast kutsus kuningas Bahrām I Mani õukonda Bēt Lāpātis (Gundēšābuhri),¹⁸ et tema usku proovile panna. Küsitlemise lõpul heitis Bahrām Mani ilmselt zoroastristide poolt tema vastu esitatud süüdistuste mõjul vanglasse (võimalik, et süüdistused oli tõstnud Kerdīr isiklikult). Mani suri 26. veebruaril 277 pKr vanglas.

Mani surmale järgnenud aastatel kiusati tema kiriku liikmeid taga. See langeb kokku zoroastristliku preestri Kerdīri karjääriga ja temapoolse zoroastrismi ülendamisega ainsaks legitiimseks usundiks Sassaniidide riigis, tema juhtis ka teiste usundite tagakiusamist, nagu seisab tema raidkirjas Naqsh-e Rostamis¹⁹ (Boyce 1984: 112):

Ahrimani²⁰ ja daevade²¹ usutunnistus aeti maalt välja ja jäeti ilma usaldusest. Ja maal rünnati juute ja budiste ja braahmaneid²² ning aramea ja kreeka keelt rääkivaid kristlasi ja ristijaid²³ ja manilasi.

¹⁸Muistne linn Iraanis tänapäeva Huzestani provintsi territooriumil. Oli varasel Sassaniidide perioodil Uus-Pärsia impeeriumi keskus.

¹⁹Muistne nekropol Iraanis (praeguses Farsi provintsis), 12 km Persepolisest.

²⁰Muinaspärsia usundi kurja jumaluse Angra Mainju keskpärsiakeelne nimekuju.

²¹Kurjad vaimud muinaspärsia usundis. Indias tähendab *deva* seevastu kõrgemat jumalat. Kui Iraanis on *ahura* ("isand") osa kõrgeima jumala Ahura Madzah' nimest, siis India mütoloogias on asurad vaid pooljumalad, kes võitlevad jumalatega. Hilisemas mütoloogias saavad neist suisa deemonid.

²²Selles kontekstis ei mõelda braahmanite all ilmselt mitte kõrgeima (preestri)kasti liikmeid, vaid kõiki hindu traditsiooni järgijaid.

²³Ristijate all mõeldakse erinevaid judaistliku ja kristliku taustaga grupe (nt elkesaiidid), kes praktiseerisid riitusi voolava veega. Tänapäevani on sellistest ristijatest säilinud mandalaste rühmitus. Vt nende kohta Rudolph, *Gnoosis*, *op. cit.*, lk 367–381.

Ja kujud lükati ümber ning (sellega) purustati deemonite hambad ja rajati *yazata*'de²⁴ paigad ning eluasemed (s.t tuletemplid).²⁵

Me võime järeldada Kerdīri suhtest teiste religioonidega, et ta oli veendunud oma zoroastristliku usundi tões ja et talle sümpatiseeris idee Iraanist, mis oli rajatud poliitilisele programmile, mille järgi riik toetas ainult ühte usundit, nagu on mainitud nn *Ardašīri*²⁶ *testamendis* (tsit. Gnoli 1989: 170):

Tea, et kuningavõim ja usk on kaksikvennad, et üht ei saa üleval hoida ilma teiseta. Usk on kuningavõimu vundament ja kuningavõim on usu valvur. [...] Tea, et ühes kuningriigis ei või iialgi olla koos salajane usujuht ja avalik kuningavõimu juht, ilma et usujuht ei haaraks oma kätte kuningavõimu juhtimist. Sest usk on vundament ja kuningavõim sammast ning vundamenti omanikul on rohkem õigust tervele hoonele kui samba omanikul.

Selles ideoloogilises programmis (vt ka Boyce 1984: 109 sarnase idee kohta "Tansari kirjas"; Stausberg 2002: 233–235) ei olnud kohta manihheismile. Seepärast viisid manilaste tagakiusamised Iraanis maniluse poolehoidjate väljarändamiseni peamiselt Mesopotaamiasse ja Rooma riigi idaproovintssidesse. Vaid Narsehi valitussajal (293–302) lakkas manilaste allasurumine poliitilistel põhjustel. Rooma keiser Diocletianus²⁷ oli andnud välja edikti manilaste vastu 297. a,²⁸ mistõttu Narseh lootis tagakiusamist lõpetades saada manilastelt tuge oma sõjalisele agitatsioonile Rooma impeeriumi vastu (Lieu 1992: 122–124; Skjærvø 1997: 342; Stausberg 2002: 237–238). Nii said manilased mõned aastad elada rahulikku elu, kuid Narsehi järeltulija Hormizd II ajal (valitses 303–309) töötasid zoroastristlikud preestrid taas manihheist-

²⁴*Yazata*'d on zoroastrismis head jumalikud olendid, kes võitlevad Ahrimani ja daevadega.

²⁵Mõeldud on zoroastristlikke templeid, milles oli kõrgeima jumala ligioleku sümbolina püha tuli.

²⁶Mõeldud kuningas Ardašīr I-t (180–242 pKr), Sassaniidide impeeriumi rajajat.

²⁷Valitses Rooma riiki 284–305 pKr.

²⁸Edikti motiivid olid puhtpoliitilised. Diocletianus pidas manilust vaenuliku naaberriigi Pärsia religiooniks, kuigi manilus ei olnud rahvuslik, vaid kosmopoliitne ning oli rõhutatult apoliitiline usund.

liku “hereesia” väljajuurimise nimel.²⁹ Ei põgenetud mitte ainult läände, osa manilasi pages Ida-Iraani, avades järgnevateks sa-
janditeks tee maniluse levikule piki Siiditeed nii kaugele nagu
Kesk-Aasiasse. Ida-Iraanis (praeguses Türkmenistanis) oli mani-
lus tuntud juba alates 3. sajandi keskpaigast tänu Mār Ammō³⁰
misjonitööle. Seepärast võisid põgenikud siin 4. sajandi alguses
varju leida (Lieu 1992: 106–107; Hutter 2002: 21–25). Tulemu-
seks oli, et Iraani manihheism sattus kontaktidesse Kušaani im-
peeriumist³¹ lääne poole leviva budismiga.³² 6. sajandil saavutas
manilus religioosse ja administratiivse keskusega Samarkandis
Ida-Iraanis manihheistlikust läänest sõltumatuna oma haripunk-
ti. Kõige silmapaistvam *dēnāvar*’ide koguduse juht Ida-Iraanis
oli Šād-Ohrmezd,³³ kes andis neile selle nimetuse, mis tähendab
sõna-sõnalt “need, kellel on religioon”, mõeldes sellega, et nad on
püüdnud säilitada religiooni puhtas vormis. Peale Partia misjonä-
ride hakkasid iraani religiooni ideede ülekandmises itta mängima
tähtsat rolli sogdid; seal oli manilus koos kristluse ja budismi-
ga aktsepteeritud alates 6. sajandi lõpust (Tremblay 2006a: 228–
230).

Iraani tuumikalal, kus Mani oli veetnud suurema osa elust ja
arendanud oma usundit, kaotas manilus 4. kuni 7. sajandini oma

²⁹On tähelepanuväärne, et manilust ei käsitatud omaette usundina, vaid zoroastristliku “hereesiana”, s.t zoroastrismi õigest tõlgendusest kõrvale kalduva zoroastrismiharuna.

³⁰Mani õpilane ja manihheistlik misjonär, kes levitas Mani õpetust Sogdianas.

³¹2. saj. eKr – 3. saj. pKr praeguse Afganistani, Usbekistani, Tad-
žikistani, Pakistani ja Põhja-India territooriumil eksisteerinud suur-
riik, mille rajasid Loode-Hiinast tulnud iraani hõimude hulka kuulu-
nud rändhõimud. Kušaani riik oli lääne (Rooma) ja ida (Hiina) tsivili-
satsiooni vahendajaks. Kušaani riigi kohta vt Krishna Chandra Sagar,
“Kušaanide kultuuriline panus”. — *Akadeemia*, 2016, nr 9, lk 1644–
1683; nr 10, lk 1841–1853; tlk Jaan Lahe; Janos Harmatta jt, “Usundid
Kušaani impeeriumis”. — *Akadeemia*, 2017, nr 2, lk 302–333; tlk Jaan
Lahe.

³²Enne islami tulekut oli budism praeguse Ida-Iraani, Afganistani ja
Pakistani aladel laialt levinud.

³³Kesk-Aasias tegutsenud manihheistlik misjonär (srn u 600).

tähtsuse. Selle tulemusena on meil Sassaniidide impeeriumi keskusest võrdlemisi vähe silmapaistvaid manihheistlikke allikaid. Me teame edasisest manilaste tagakiusamisest Šābuhr II valitsusajal (309–379), ent see ei olnud ilmselt nii äge kui kristlaste tagakiusamine. Zoroastristid üritasid manilasi tagasi pöörata Heasse Religiooni³⁴ (Hutter 2000a: 311–313). Üks süüriakeelne tekst jutustab meile manilasest, kes oli sunnitud tapma sipelga tõendamaks, et ta ei tunnista loomade tapmise keeldu, ning demonstreerimaks valmisolekut rikkuda oma varasemat usulist praktikat ja toimida zoroastristide eeskujul. Zoroastristide jaoks oli sipelgate ja teiste *xrafstra*³⁵-olendite tapmine, kes olid osa Ahrimani loomingu, mis pidi tooma maailma kurja, osalemine kosmilises võitluses kurja loomingu vastu. Seepärast üritasid zoroastristid 4. sajandil ilmselt võita mõningaid manilasi tagasi oma usundile. Võib-olla ründas zoroastristlik preesterkond manilasi ka teistmoodi. On oletatud, et “pühade raamatute” hindamine manilaste hulgas viis 4. sajandil preesterkonna kirjapandud *Avesta*³⁶ koostamiseni. Nii loodi raamatud, mis olid võimelised võistlema manihheistlike kirjutistega (Hutter 2000a: 313–314). Teoloogilistes väitlustes ei tuginenud zoroastristid sellest ajast peale üksnes suulisele pärimusele, vaid ka oma pühadele raamatutele, näidates, et see, mis oli läbi kukkunud, polnud zoroastrism, aga samuti, et Mani oli võltsinud Zarathustra õpetusi. 5. sajandi alguses, Yazdgird I valitsusajal (399–421) algas taas manilaste tagakiusamine. Juriidiliste pretsedentide kogumikust *Mādayān ī Hazār Dādestān* (“Tuhande kohtuotsuse raamat”) teame, et hereetikute vara pidi konfiskeeritama. “Hereetikute” (*zandīq*) all mõeldakse selles kohas ilmselt manilasi (Perikhanian 1997: 316–319). Zoroastris-

³⁴Nii nimetasid zoroastristid oma usundit.

³⁵Tähistab Ahrimani loodud sfääri, mis on paarik Ahura Mazda heale loodule.

³⁶Iraani usundi pühade tekstide kogumik. Vt selle kohta Haljand Udam, “Iraani kirjandus”. — H. Udam, *Orienditeekond*. Tartu: Ilmamaa, 2001, lk 67–70.

mi esihereetiku Mazdaki³⁷ liikumist Kavād I valitsusajal (488–496 ja 499–531) pole alati kerge manihheismist täpselt eristada. Mazdakil oli negatiivne vaade maailmale, kuid ta uskus heasse jumalasse. Ta oli teravas opositsioonis sotsiaalse ebaõiglusega ning üritas välja juurida sotsiaalseid erinevusi rikaste ja vaeste vahel. Vaatamata puudulikule informatsioonile võib järeldada, et Mazdaki liikumist ei saa põhilises osas seostada manihheismiga, kuigi see jagas Mani negatiivset seisukohta nähtava maailma suhtes (Shaked 1994a: 124–131). Husrav I Anūšīrwāni valitsusajal (531–579) elasid mõned manilased ikka veel tänapäevase Iraani territooriumil. Tagakiusamisest hoolimata moodustasid need manilased osa religioossest mitmekesisusest Sassaniidide riigis. Pärast araablaste võitu pärslaste üle 637 pKr ajendas araablaste algne sallivus mõneks ajaks isegi manihheismi taastärkamise Iraanis koos ühe osa manilaste tagasipöördumisega Horasanist ja Ida-Iraanist Lääne-Iraani (Lieu 1992: 112–113). Kuid see oli ainult lühike vahepala enne maniluse lõplikku hääbumist Lääne-Iraanis. Siiditee ääres asunud idairaani hõimude hulgas nagu sogdid säilis manilus koos nestoriaanliku kristluse³⁸ ja budismiga elava usundina kuni 2. aastuhande alguseni.

ZOROASTRISTLIKUD TEEMAD JA ELEMENDID MANIHHEISMIS

Kui Mani tutvustas oma õpetusi Šābuhri õukonnas ja Sassaniidide impeeriumis, kasutas ta palju zoroastristlikke religioosseid ideid ja kombineeris neid omaenda gnostiliste õpetustega, et tõendada oma dualistlikus stiilis kujundatud kosmogoogilise ja eshatoloogilise müüdi iraanipärasust. Põhiline “kanooniline” allikas

³⁷Zoroastristlik prohvet ja reformaator (srn 524 või 528), kes on tuntud eeskätt oma ühiskonnakriitika ja võitluse tõttu sotsiaalse õigluse eest Sassaniidide riigis.

³⁸Konstantinoopoli patriarhi Nestoriuse (pärast 381. a – pärast 451. a) õpetuse pooldajad, kes olid sunnitud pärast hukkamõistmist Ida-Rooma riigist lahkuma. Nende kaudu jõudis kristlus paljudele Rooma impeeriumist idasse jäävatele aladele. Selle kohta vt Alar Laats, “Orientaalsed kirikud. Nestoriaanid”. — *Kirik & Teoloogia*, 2014, nr 129–131.

Mani õpetuse kohta on keskpärsiakeelne raamat, mis on tuntud *Šābuhragān*'i nime all³⁹ (MacKenzie 1979; Hutter 1992; Klimkeit 1993: 225–249). Selle koostamist oli innustanud Šābuhr ning see on ka temale pühendatud. Seega võib pidada *Šābuhragān*'i “Mani enda sõnadeks”. Selle hilisemas osas kirjeldab ta oma eshatoloogilisi õpetusi, ent kuna manihheistlik eshatoloogia ei tule toime ilma kosmogoonia ja antropogooniata, võib mõningaid keskpärsiakeelseid fragmente Turfani kollektsioonist, mis pakuvad täielikku valikut neist teemadest, lingvistiliste ja stilistiliste argumentide põhjal seostada selle raamatu eshatoloogiliste osadega (Sundermann 1981: 91–94; Hutter 1992: 124–134).

Šābuhragān'i kesksed teemad on “kaks printsiipi”, valgus ja pimedus ning “kolm aega” — algaeg, mil valguse ja pimeduse kuningriik eksisteerisid kõrvuti ning olid võrdselt tugevad, ent neid lahutas piir; segunemise aeg pärast valguse ja pimeduse vahelist võitlust ning viimaks kahe printsiibi uus lahutatuse aeg. Seda struktuuri võib näha niihästi *Šābuhragān*'i kosmoloogilises kui eshatoloogilises osas ja ka teistes tekstides, ent samuti inimkonna loomist puudutavas osas. Mütoloogilise kontseptsiooni osas sõltub Mani suuresti zoroastriitlikust religioossest mõtlemisest (vt Hutter 1989; Rudolph 1991; Sundermann 1997). Sellele vaatamata on nende kahe usundi vahel samuti olemas mõningad märkimisväärsed erinevused, kuna Mani dualism juurdub kristlikus idees, et Jeesuse surma põhjustajaks olid Jumala maa-pealsed vaenlased. Kristlikku põhidoktriini oli töödeldud gnostilise kosmilise spekulatsiooniga ja ideega, et Jumalal on igavene vastane, kes on alalises sõjas valguse kuningriigiga. Seega pole Mani dualism lihsalt ümbertöötatud zoroastriitlik dualism, vaid uue õpetuse arenenud vorm, mis kasutab samuti ulatuslikult zoroastriitlikke kujundeid ning seda peamiselt oma teoloogilises ja kosmoloogilises maailmanägemises.

³⁹On tähelepanuväärne, et kui oma teised teosed kirjutas Mani aramea keeles, koostas ta nimetatud teose keskpärsia keeles. Ometi ei kuulunud *Šābuhragān* manihheistlikku kaanonisse. Viimase kohta vt Jaan Lahe, “Sissejuhatus”. — *Manilaste laule, op. cit.*, lk 16–17.

Mani õpetus peab oma ülesandeks seda, et igaüks hoiaks oma meeles “kahte printsiipi” ja “kolme aega” ning tuletaks meelde, et tema juured peituvad valguseprintsiibis. Peab olema teadlik sellest, et inimestel on gnoosis ja selle gnoosise tõttu on igaüks kohustatud võitlema kogu elu pimeduseprintsiibi vastu. Mani eetilised eeskirjad on selles võitluses sobivateks juhisteks. Üldiselt on Mani dualism lähedane zoroastristlikule dualismile, kuid detaille vaadates on kerge märgata kahte erinevust. Erinevalt zoroastrismist opereeris Mani dualism range hea ja kurja süsteemiga, mis oli süstemaatiliselt kombineeritud valguse ja pimeduse dualismiga. Järelikult tõlgendas ta seega ümber *gētīg*’i ja *mēnōg*’i, materiaalse ja vaimse maailma olemuse. Sellal kui zoroastrismis eksisteerivad hea ja kuri mõlemad nii vaimses kui materiaalses maailmas, on Mani jaoks materiaalne maailm ehk Ahrimani kuningriik (s.t pimeduse kuningriik) üksnes mateeria (kr *hylē*) ja seepärast identne negatiivse printsiibiga, sellal kui vaimne kuningriik, “Ülevuse Isa” (Zurvān⁴⁰) ja valguse jumala kuningriik, on identne hea ja positiivse printsiibiga. Mani teisendas zoroastristlikku dualismi sellest uuest vaatenurgast. Samal ajal oli see valguse ja pimeduse dualism gnostilises mõtlemises ja õpetuses siiski üldlevinud. Sellest vaatepunktist lähtudes töötles Mani zoroastristliku mütoloogia oma kosmogooniliseks ja eshatoloogiliseks müüdiks. Terav dualism on hästi tuntud pahlavikeelsetest allikatest ja parim “paralleel” Mani kosmogoonilisele õpetusele leidub (*Suures*) *Bundahišn*’is (Hutter 1989: 166–188).⁴¹ Selle hilisest Sassaniidide perioodist pärineva, kuid kindlasti vanemat ainek sisaldava pahlavikeelse zoroastristliku teksti esimesest ja kolmandast peatükist loeme igikestvast võitlusest Ohrmazdi⁴² ja Ahrimani vahel ning materiaalse maailma loomisest (Boyce 1984: 45–51; Cereti, MacKenzie 2003; Cereti 2007). Alates sellest võit-

⁴⁰Keskpärsia k ‘aeg’. Muinaspärsia ajajumal. See on ainus Jumala pärisnimi, mida manilased oma ülima Jumala kohta kasutasid. Tavaliselt eelistasid nad pärisnimele epiteete (“Valguse Kuningas” jne).

⁴¹Maailma ajalugu kirjeldav zoroastristlik tekst; pärineb praeguses vormis islami tulekule järgnenud ajajärgust (9.–10. sajand), kuigi sisaldab ka vanemat ainet.

⁴²Ahura Mazda keskpärsia nimevorm.

lusest on hea ja kuri maailmas segunenud. Igale heale loomingule, mis Ohrmazd on korda saatnud, reageerib kuri vaim Ahriman halva vastuloominguga, et rikkuda valguse ja headuse maailma. Mani valis välja terve hulga selliseid ideid ja motiive, kuid Mani õpetuse iraani versioonil on veel teine oluline tunnusjoon, nimelt eriline iraani sõnavara, nagu võib näha manihheistlike jumalate nimedest. Werner Sundermanni oluline uurimus on näidanud, et kõik manihheistliku panteoni jumalad kannavad nimesid, mis näitavad identsust zoroastristliku panteoni jumalatega ning seda isegi juhtudel, kui Mani inkorporeeris oma panteoni mitte-iraani traditsioonist pärinevaid jumalikke olendeid (Sundermann 1979; Colditz 2005: 20–21). Jeesust, Aadamat ja Eevat kutsutakse näiteks Xradešahr(yazd), Gēhmurd ja Murdiyānag. Manihheismi panteoni kõrgeimat jumalust, “Ülevuse Isa” või “Valguse Isa” nimetatakse keskpärsia terminoloogias Zurvāniks, “esimest inimest” aga Ohrmizd(bay)ks; paljud keskpärsiakeelsed tekstid nimetavad tema viit poega-elementi (eeter, tuul, valgus, vesi ja tuli) Amahraspandāniks. “Elavat Vaimu” on nimetatud Mihryazdiks. Seega võib kolmanda loomingu jumalate hulgas identifitseerida paljusid nimedega, mis on laenatud zoroastrismist. “Kolmandat sõnumitoojat”, kes mängib inimkonna loomises võtmerolli ja on tuntud kui Narisahyazd, “Kirkuse Sammast”⁴³ antakse edasi nimega Srōš-ahrāy ning “Suure Nousi” kohta kasutatakse keskpärsiakeelsetes tekstides nime Wahman.⁴⁴ Nende zoroastristlike jumalike olendite nimede kasutamine pärineb Sassaniidide perioodi zoroastrismi peavoolust, kuid on võimalik ka, et Mani ammutas need samastamised zoroastrismisestest zurvaniitlikest⁴⁵ spekulatsioonidest (Colditz 2005: 21). Igal juhul oli Mani tänu selle terminoloogia kasutamisele võimeline vältima muljet, et ta on Sassaniidide riigis võõras, ja sai esitada oma õpetust kui “reformitud” zoroastrismivormi, nii et tema õpetust võidi paremini mõista

⁴³Linnutee müütiline personifikatsioon.

⁴⁴Kõigi nende olendite kohta vt Jaan Lahe, “Jumal Mihr(yazd) ja tema seosed Mithraga iraani usundis”. — *Usuteaduslik Ajakiri*, 2016, nr 2, lk 121–136.

⁴⁵Zurvaniitlus ehk zurvanism oli suund iraani usundis, mis pidas peajumalaks ajajumal Zurvāni.

ja tunnistada eri zoroastriistlike traditsioonide järgijate laias ringis (Sundermann 1979: 106).

Manihheismi negatiivne hoiak materiaalse maailma suhtes tuleb samuti ilmsiks inimese loomise puhul. Kuigi üks osa jumaliku valgust on vangistatud inimese tema hingena, oli tema loomise esilekutsujaks naisdeemon *Āz* (Schmidt 2000), kes on maniluses seotud eeskätt seksuaalsuse ja ihaga, samal ajal kui zoroastriistlik traditsioon sisaldab samuti ideed, et *Āz* toob inimesele unustust, mis ajendab inimest eksima korra vastu, nii et ta muutub patuseks (WZ 34.36). Manilased keskendusid tugevalt *Āzi* negatiivsetele arusaamadele seoses seksuaalsusega, mis sobisid manilaste hoidumisega viljakusest ja asketismi eelistamisega. “Kõigi demonite emana” (*m’d ‘y wyisp’n dyw’n*) on *Āz* keskne tegelane müüdis, mida manihheismis iseloomustab misogüünsem maailmavaade kui zoroastrismis, kuna esimene naine oli varustatud rohkemate negatiivsete omadustega kui esimene mees (Hutter 1989: 182–183). Sellal kui manihheistlik müüt esimese inimpaari loomisest viitab taas zoroastriistlikele elementidele, on märkimisväärne, et Mani kujundas vanemat ainest ümber. Kõige teravam erinevus puudutab nimesid. Mani kutsub esimest inimpaari *Gēhmurd* ja *Murdiyānag*, sellal kui zoroastriistlikus müüdis on esimene inimpaar *Mašyā* ja *Mašyānag* (vt nt *GBd* 14). *Gēhmurd* vastab zoroastriistlikes tekstides nimele *Gayōmard*, kuid *Gayōmard* on ürgalgne inimene, kelle tapavad pimeduse väed. Manihheistlikus süsteemis kannab ürgalgne inimene nime *Ohrmizd*, kes on Ülevuse Isa *Zurvāni* poeg. Manilaste valitud nimed peegeldavad jällegi zurvaniitlikke spekulatsioone, mille järgi igavene ja jagamatu aeg (*zurvān*) eelneb ülimale jumalusele *Ohrmazdile*. Seetõttu kohandas Mani seda terminoloogiat ja nimetas esimese inimpaari ümber. Kuid vaatamata sellele erinevusele vastab Mani antropogooniline müüt zoroastriistlikule loole *Mašyā* ja *Mašyānagi* loomisest, kuna mõlemad kasutavad ühiseid motiive: inimese loomine algab seemnepurskega, mis viib esmalt taimede tärkamisele, mis põhjustab hiljem omakorda inimsoo tekkimise. Nii võime võib-olla eeldada, et Mani kasutas oma antropogoonilist müüti komponeerides selliseid zoroastriistlikke elemente, kui ta viibis iraani kuulajaskonna hulgas.

Hoolimata mõningate zoroastrismi elementide negatiivsest omastamisest Mani poolt tema antropogoonilises müüdis on inimeses osake jumalikkusest ja ta töötab kaasa jumaliku valguse vabastamisele materiaa rüvetusest, milleks on vaja eetilisi õpetusi. Ka eetika valdkonnas kohtame taas teatud zoroastrismi ja manihheismi vastasmõju. Arvestades zoroastristlikku vormelit, ühendatakse “hea mõtlemine”, “hea kõnelemine” ja “head teod”,⁴⁶ mida kohtab juba *Avestas* (Schlerath 1974; Hutter 1998: 24–27). Kui gi zoroastristlikes tekstides domineerib positiivne väljendusviis, kohtab neis mõnikord ka negatiivses sõnastuses formuleeringuid, nt keskpärsiakeelses teoses *Pandnāmag ī Zardu(x)št* (Jamasp-Asana 1897). See didaktiline tekst õpetab hoidma oma meelt paindumatult eemal halvast mõtlemisest, oma kõnet halbadest sõnadest ja oma toimumist halbadest tegudest, et hing võiks vältida põrgut (*PZ 29: mēnišn az dušmat ud gōwišn az dušhūxt ud kunišn az dušwaršt*). Mani tundis samuti seda vormelit. Ta väljendab seda teoses *Šābuhragān* kaks korda: inimene peab “hoiduma lõbust ja seksuaalvahekorra, halvast mõtlemisest, halvast kõnest ja halbadest tegudest. Ja ta peab hoidma oma kätt eemal röövimisest ja kahjustamisest, julmusest ja halastamatusest” (M 49 I V; Sundermann 1981: 93; Hutter 1998: 28). *Šābuhragān*’i lõpus olevas eshatoloogilises osas viitab Mani taas jumalikule valgusele, “mille Āz ja himu on sidunud kontide, närvide, liha, veresoonte ja nahaga, mida nad on hukutanud lõbu ja seksuaalvahekorra kaudu, halvast mõtlemise, halbade sõnade ja halbade tegude kaudu” (M 8256: ‘y pd’stg py pyt rg crm ”z ’wd’wrzwg bst ’wš pd’wzm’h mrzyšn w dwšmtyh dwšxwbtyh w dwšxw’styh. . . ; MacKenzie 1980: 301). Pole alust kahelda, et Mani võttis selle kolmekordse eetika üle zoroastrismist ja kasutab seda tekstides, et kirjeldada inimese patustust (Hutter 1998: 28–31). Peamine erinevus zoroastrismi ja manihheismi vahel vormeli kasutamises seisneb selle positiivses mõistmises zoroastrismis ja negatiivses konnotatsioonis manihheismis, mis võib väljendada Mani negatiivset suhtumist materiaalsesse ja kehalisse maailma. Manihheistlikku eetikat võib ise-

⁴⁶Need on eetilise toimumise kolm tasandit, mida arvestatakse ka surmajärgsel kohtumõistmisel inimese üle.

loomustada keskendumisega abstinentsile ja hoidumisele teatud toimingutest, mis võivad pikendada jumaliku valguse seotust materiaalse maailmaga. Eri aegade moraali käsitlevad tekstid ei vii- ja seepärast mitte ainult viiele käsule (Sims-Williams 1985; Hutter 1989: 201–210), vaid ka käe, suu ja mõtte kolmele pitserile. Minu arvates ei ole võimalik eristada Mani kontseptsiooni kolmest pitserist kolmekordsest (hea) mõtlemise, (hea) kõnelemise ja (heade) tegude vormelist zoroastrismis. Vähemalt manihheismi iraani- ja orientaalses vormis sõltub maniluse eetika zoroastristlikest ideedest ja eriti zoroastristlikest vormelitest. Ka manilased, kes kirjutasid ladina keeles, kasutasid kolme pitseri vormelit, kuid siin on ilmne muutus: käe pitser viitab kõigile tegevustele, suu pitser vihjab kõnelemisele ja mõtlemisele, ent kolmas pitser — üsa pitser, mis vihjab teatud laadi seksuaalsele loobumusele, on manihheistlikus mõtlemises lääne uuendus. Sel viisil kaldub “lääne” manihheistlik eetika kõrvale oma “iraani alusel olevast” ida analoogist.

Eetiline käitumine on osa kõigi võitlusest jumaliku valguse vabastamiseks selle seotusest maisusega, kuid alates valguse ja pimeduse lõplikust eraldamisest kõneleb manihheistliku müüdi kolmas, eshatoloogiline osa aja lõpust. Kuni selle viimase perioodini jääb kuri hea loodu sisse. Üksnes siis aetakse demonid karmilt minema ja “suure sõja” läbi saavutatakse lõplik lunastus. Mani kujutus “suurest sõjast” pärineb (juudikristlikule traditsioonile lisaks) taas apokalüptilistest ideedest, mida võib leida paljudest zoroastristlikest tekstidest (Hutter 1989: 218–221; Colditz 2005: 20). “Suur sõda” on keskne teema Zādsprami teksti apokalüptilises osas (WZ 34), kus öeldakse, et “suur sõda” (*ardīg / kārezār ī wuzurg*) puhkeb kolm kuud enne *fraš-gird’i*,⁴⁷ just siis, kui hea loodu alustab sõda vale (*drō*) maailmaga. Aja lõpus Āzi elujõud mandub ning suguiha kaob, inimesed loobuvad loomade tapmisest ja elavate olendite jahtimisest ning kõik asjad pöörduvad tagasi oma algseisundisse. Mani eshatoloogias pöördub jumalik valgus, mis oli levinud üle kogu ma-

⁴⁷Termin tähistab zoroastrismis uueks muudetud/kirgastatud maailma.

teriaalse maailma, tagasi igavesse valgusse ning ühineb taas oma lättega. Siis põletatakse materiaalne maailm tulega ja hävitatakse täielikult ning üksikud materiaalsed jooned eemaldatakse selle käigus jumaliku valguse vaimsest maailmast. See märgib taas manihheistliku ja zoroastristliku motiivi erinevust. Zoroastrismis on “suure sõja” lõpus puhkev tuli puhastava toimega, mis teeb kord uuesti korda niihästi vaimse kui ka materiaalse maailma. Ent hoolimata sellest erinevusest võib möönda, et Mani müüdi üldist esitust *Šābuhragān*’is ei saa eraldada selle zoroastristlikest elementidest, mis on sügavalt läbi põimunud Mani õpetuse iraani versiooniga. Mani, kes mõistis oma religiooni vanemate õpetuste kombinatsioonina (M 5794), kasutas sel põhjusel hulka zoroastristlikke elemente. Tulemuseks oli, et ta leidis järgijaid varases Sassaniidide impeeriumis, kuid kutsus samuti esile oma hülgamise ja hukkamõistmise zoroastrismi preesterlike autoriteetide poolt.

MANIHHEISTLIK “MAAILMAVAADE” ZOROASTRISMIS JA HILISTES IRAANI TRADITSIOONIDES

Sellal kui Mani liitis oma süsteemi palju zoroastristlikke elemente, et esitada oma õpetusi iraani kuues, avaldas ka manihheism oma mõju zoroastrismile. Seega ei ilmne zoroastrismi ja manihheismi vastasmõju üksnes ühesuunalises liikumises: isegi kui manilasi kiusati 3. sajandi viimasel veerandil Sassaniidide impeeriumis taga ja manilased lahkusid impeeriumi tuumikalalt, s.t päris Iraanist, elas manihheistlik mõtteviis edasi. Zoroastristlik preester Ādurbād ī Māraspandān polemiseeris 4. sajandil manihheismiga, rõhutades tugevalt zoroastrismi positiivset hoiakut materiaalse maailma suhtes manihheismi negatiivsete ja pessimistlike tendentside vastu. Teisest küljest oli “hereetiliste” zurvaniitide zoroastrismitõlgendus, mis nägi materiaalselt maailma negatiivses valguses ja pidas seda Ahrimani tööks, võrreldav manihheistliku maailmavaatega. Sellised askeetlikud aspektid zoroastristliku usundi osades, mis üritavad vältida kontakti materiaalse maailmaga, on võib-olla manihheismi ja zoroastrismi vastasmõju tulemuseks (vt nt *DkM* 515.3 = *Dk* 6.199; *MX* 2.65). Teine nimetamist vääriv aspekt on manihheistlik jumaliku valguse sümboolika. Val-

guse/kirkuse Sammas (*bāmistūn*) ja valguse neitsi (*kanīgrōšn*) on omaks võetud ka zoroastrismis ja on leidnud viimase vahendusel vastukaja osaliselt ka sufismis ning hiljem isegi baha'i usundis.⁴⁸ Ka Mani kontseptsioon taevasest teisikust (*yamag*) võib olla avaldanud mõju sufismi müstikale (Sundermann 1992; Ekbal 1997: 132–151). Veel üks idee, mis ei ole Mani mõtlemises originaalne, vaid tuleneb tema juudikristlikust taustast, ajast, mil Mani viibis elkesaiitide hulgas, on Jumala poolt erineval ajal erinevate rahvaste juurde saadetud, kuid olemuslikult sama ilmutust toovate prohvetite järgnevus. Mani võttis selle idee üle, et tõendada oma pretensiooni olla Jumala viimane prohvet inimkonnale. See idee võeti üle islami mõtlemisse ja kanti üle Muhamedile (Colpe 1990). 19. sajandi keskel jõudis see islami vahendusel omakorda baha'i usundisse, kus sellest tehti baha'i teoloogia nurgakivi. Usundi rajaja Bahā'u'llāh nägi ennast ühena sõnumitoojate reas, kes jätkasid Jumala ilmutust (vt Momen 2015). Elementide laenamise puhul, mida võib leida niihästi Kesk-Aasiast pärinevates iraani manihheistlikes tekstides kui ka keskpärsiakeelsetes zoroastristlikes tekstides, pole sagedase kronoloogilise ebakindluse tõttu alati kerge näidata, kes on kellelt laenanud. Mõningate selliste vastastikuste kontaktide võimalikkuse ja nende kummutamise üle arutleme järgmises punktis.

PAHLAVIKEELSESED TEKSTID MANILASTE VASTU JA MANILASTE ANTIZOROASTRISTLIKUD TEKSTID

Dēnkard'ist saame teada, et Šābuhr II valitsusajal (309–379 pKr) oli zoroastristlik preester Ādurbād ī Māraspandān kuninga õukonnas sama mõjukas kui tema eelkäijad sajand varem — Tansar Ardašīri, Kerdīr mõlema Wahrāmi või isegi Mani Šābuhr I juures. Zoroastristlikus kogukonnas hoiti au sees mälestust sellest preestrist kui usu kaitsjast, kes püüdis oma õigsust ja ortodoksiat tõendada ordaali abil. Siin tuleks nimetada paljusid kirjutisi,

⁴⁸Baha'i religioon tekkis 19. sajandi keskel Iraanis islami baasil. Baha'i religiooni iseloomustab usk ainsasse Jumalasse, kõigi religioonide olemuslikku ühtsusesse, universalism ja patsifism.

mis on omistatud talle (Tafazzoli 1985; Hutter 2009: 125), ülistavad tema usku ning rõhutavad mälestust, et tema päevil õitses hea religioon. Nii pole vähimatki kahtlust, et Ādurbād oli neljandal sajandil manihheismi peamine vastane. *Dēnkard*'i kolmas raamat heidab valgust Ādurbādi Mani õpetuse kummutamisele (Olsson 1991: 282; samuti Shaked 2001: 583): "Kümme korraldust, millega lombakas demon Mani protesteeris ebaõigluse hävitaja Ādurbād ī Māraspandāni vastu." *Dēnkard*'i eelnevad ja järgnevad peatükid näitavad samuti kümmet lõiku, kuigi arv kümme näib esindavat stereotüüpset mustrit, sest Mani on ühes tekstis nimeetanud kümmet põhjust, miks tema religioon on teistest usunditest üle. Üksikasjalikumalt loetleb Ādurbād kaksteist head asja zoroastrismis, mis vastanduvad Mani õpetusele (Olsson 1991: 282–283; Stausberg 2002: 336: 1) mitte mõelda kättemaksust; 2) mitte ahnitseda himukalt asju; 3) kohelda varandusi külalistena;⁴⁹ 4) võtta naine oma perekonnast; 5) viia kohtuasjades süüdistamist ja kaitset läbi korrektselt; 6) hoiduda ebaseaduslikust kariloomade tapmisest; 7) pidada materiaalselt maailma kosmiliseks alusprintsipiks; 8) usaldada materiaalse maailma asjad jumalate hoolde; 9) taotleda vaimse maailma asju omal jõul; 10) kihutada demonid ihust välja; 11) teha jumalad ihu külalisteks; 12) muuta maailm täiuslikuks. See kummutamine ei näita vaid mõningaid manihheismi ja zoroastrismi põhierinevusi, vaid teeb ka selgeks, et zoroastristlik maailmavaade on palju rohkem kosmosega kooskõlas ja mitte antikosmiline nagu manihheism. Nii võime järeldada, et need kaksteist Ādurbādi teesi eelistavad ortodoksset ja keskkonnasõbralikku zoroastrismi manilusele koos selle askeetliku vaateviisiga. Hea religiooni hoidja Ādurbād tegutses manilaste vastu, kuigi ajalooline seos Mani ja Ādurbādi vahel, mida väidab *Dēnkard*, pole kronoloogilises mõttes korrektne, sest nad ei olnud kaasaegsed. Kuid kindlasti annab tekst juriidilise õigustuse Mani religiooni tagakiusamiseks, nii et on alust oletada, et lõpuks peegeldab tekst siiski Ādurbādi segatust manilaste tagakiusamisega 4. sajandi keskpaigas. Zoroastristlike autorite vastuseisu manilastele peegeldab ka üks tekst *Dēnkard*'i 5. raamatust, mis vih-

⁴⁹S.t suhtuda neisse kui millessegi ajutisse.

jab zoroastristliku usu ning selle järgijate tõusudele ja mõõnadele. See koht mainib järgnevaid hea religiooni hävitajaid ja reformijaid (Molé 1967: 110–113; Amouzgar, Tafazzoli 2000: 32–33): “Laastajad, nagu Aleksander⁵⁰ [---], hereetikud ja (valed) reformijad, nagu Messias,⁵¹ Mani ja teised; perioodid, nagu terase aeg, mil segunevad raud ja teised metallid. Ning religiooni taastajad, organiseerijad ja tutvustajad, nagu Ardašīr, Ādurbād, Husrav [---] ja teised.” Kuigi need kohad ei paku otsest tõendusmaterjali selle kohta, et Ādurbādi võib pidada vastutavaks 4. sajandil toimunud manilaste tagakiusamise eest, näitab see siiski, et Mani oli hea religiooni peavaenlane, sellal kui Ādurbādi nähti selle taastajana.

Teine hästi tuntud zoroastristlik kirjutis manilaste vastu on *Škand-gumānīg Wizār*, mille on koostanud Mardān-Farrox ī Ohrmazd-dād (*ŠGW* 16; edasi 10.58–60; de Menasce 1945: 226–261; Sundermann 2001; Stausberg 2002: 343–345). Mardān-Farrox koostas oma teksti ilmselt 10. sajandil (Thrope 2012). Selle esimeses osas kirjeldatakse üksikasjaliselt ja suure asjatundlikkusega manihheistliku kosmoloogia aspekte ning peatüki teises pooles kummutatakse neid zoroastristlikust vaatenurgast. Manihheismi käsitatakse selles tekstis kirjapandud mütoloogilise süsteemi- ning Mardān-Farrox on hästi kodus manihheismis ja manihheistlikus makrokosmose ja mikrokosmosega opereerivas mõtlemises (Sundermann 2001: 327–332). Sellal kui mütoloogilise süsteemi kirjeldus on antud detailides, põhineb selle kummutamine vähem argumentidel, kuid kordab peamiselt hästi tuntud manihheistlikke ideid ja ütleb, et need ideed on väärad, väites zoroastrismi olevat kõrgema religiooni. Isegi kui kummutamine on argumentatsiooni osas puudulik, tuleb ometi nõustuda, et Mardān-Farrox oli manihheismiga väga lähedalt tuttav. Võib oletada, et see lähedane suhe tulenes kas Mardān-Farroxi eluajal ikka veel eksisteerinud suurest hulgast tähtsatest manilastest või oli ta ise olnud mingil perioodil oma elus sellest religioonist lumma-

⁵⁰Mõeldud on Aleksander Suurt, kes hävitas 4. sajandil eKr Pärsia Ahhemeniidide riigi.

⁵¹Messia all on siin mõeldud kindlasti Kristust, s.t polemiseeritakse kristlaste ja kristlusega.

tud, enne kui (taas)pöördus zoroastrismi ja siis kummutas teravalt selle usu, nagu hiljuti on oletanud Carlo G. Cereti (Cereti 2005).

Veel üks keskpärsiakeelne zoroaunistlik tekst, mis on ilmselt suunatud maniluse kahjutukstegemisele, on lühike kirjutis *Gizistag Abāliš* (Chacha 1936; Stausberg 2002: 348–351). See on hereetik (*zandīk*) Abāliši fiktiivne dispuut *mowbed*⁵² Ādurfarnbag ī Farroxzādāniga moslemist kaliifi al-Ma'mūni (valitses 813–833) õukonnas. Kas Abāliš oli tõeline hiline manilane või oli Ādurfarnbagil al-Ma'mūni ees Hea Religiooni üliluslikust tõestades meeles üksnes üldine ettekujutus hereetikust, ei saa enam kindlaks teha. Kogu tekst keskendub seitsmele küsimusele, need esitab Abāliš ja neile annab lõplikud vastused Ādurfarnbag. Nõnda saab zoroastrism Abassiidide⁵³ islamiühiskonnas aktsepteeritavaks usundiks, mis viib Abāliši kui hereetiku põlustamise ni. Seitsme küsimuse teemad on järgmised: 1) vee ja tule loomine; 2) tule rüvetamine vee või surnukehaga; 3) kehaline karistus patustajatele; 4) öise demoni tekitatud rüvetusest puhastumine; 5) skeptilised mõtted tule austamise kohta; 6) individuaalne eshatoloogia; 7) zoroaunistide püha vöö *kustīg*'i⁵⁴ kandmise olulisus lunastuse saavutamiseks. Kuigi ei ole võimatu, et mõned kuulsad manilased, nagu Abū 'Īsā al-Warrāq (Lieu 1992: 113–114),⁵⁵ olid Abassiidide perioodi Iraanis ikka veel tegevad, ei olnud maniluse järgijate arv ilmselt eriti suur. Seepärast on palju tõenäolisem, et Ādurfarnbagi dispuut Abālišiga on kirjanduslik fiktsioon, mis kõneleb rohkem zoroastrismist kui Abassiidide perioodil aktsepteeritud religioonist, kui "elavast" manilusest 9. sajandi Iraanis. See ilmneb samuti tõsiasiast, et mõned küsimused ja vastused ei

⁵²Zoroaunistliku preestri nimetus.

⁵³Abassiidide dünastia oli võimul 750–1258 ning valitses Abassiidi-de kalifaati, mille keskuseks oli Bagdad.

⁵⁴Selle vöö sai iga zoroaunistist mees spetsiaalse initsiatsiooniriituse käigus, millega ta tunnistati religioosselt täiskasvanuks ning ta kandis seda oma religioosse kuuluvuse välise märgina.

⁵⁵Abu 'Īsa Muhammad ibn Harun al-Warrāq oli 9. sajandil tänapäeva Iraagi alal elanud skeptiline araabia õpetlane, kes oli kriitiline islami suhtes ja religiooni suhtes üldse. Ta kahtles muu hulgas Jumala olemasolus ja Muhamedi prohvetluses.

vihja eriliselt manihheistlikule mõtlemisele, vaid on seotud palju üldisemalt mingit liiki, gnostilise või müstilise “vabamõtlemisega”. See sobib seega Abāliši iseloomustamisega *zandīk*’ina. Isegi, kui Abāliš ei olnud ranges mõttes manilane, on see lühike tekst oluline, kuna see näitab, et “gnostilis-manihheistliku esoteerikaga” seotud ideed olid varasel islami ajajärgul osa zoroastristide jaoks ikka veel atraktiivsed, kuna need vastandusid ritualistlikumale religioossele käitumisviisile, mida eelistasid zoroastristlikud preestrid kui rituaalide sooritamise spetsialistid. Seega võib Abāliši näha sümboolse figuurina, kes tuletab meile meelde, et manihheistlikud ideed ja spekulatsioonid valitsesid Iraani ajaloos veel kaua aega isegi pärast seda, kui manilased, kes olid võinud praktiseerida oma religiooni suhteliselt vabalt, olid juba sajandeid kadunud.

Nende antimanihheistlike tekstide kõrval kajastavad ka mõned teised zoroastrismi tekstilised allikad manihheistlikke, mõnikord ka pigem üldiselt gnostilisi ideid. Niinimetatud *Pandnāmag ī Zardu(x)št* (*PZ*) arutleb mõningate teemade üle, mida võib tõlgendada kui vihjeid manihheismile (Hutter 2009: 125–129). *PZ* autor, kes oli võib-olla koostanud oma teose pärast Sassaniidide impeeriumi langust, paneb rõhku zoroastristlikele teemadele, mis on selgelt väljendatuna suunatud “manihheistliku hereesia” vastu, mis sageli esitab ennast zoroastrismi kujul. Seepärast ütleb ta selgelt, et inimene loodi jumalate (keskpärsia *k yazdān*), mitte demonite poolt. Autori sümpaatia abielu ja järeltulijate suhtes ning samuti ta nõustumine sellega, et head teod toovad kasu hingele, viitab tema “ortodokssetele” zoroastristlikele seisukohtadele manilaste hereetilise mõtlemise vastu. Teist kaudset tõendit selle kohta, et manihheistlik mõtlemine ei olnud Iraanis tundmatu isegi varasel islami ajajärgul, saab tuletada zoroastrismi ülempreestritest vendade Zādsprami ja Manuščihri⁵⁶ tülist. Zādspram oli astunud kontakti *toquz-oguz*’idega, turgi manihheistliku etnilise rüh-

⁵⁶Mõlemad on tähtsad zoroastristlikud õpetlased, kes elasid 9. sajandil. Esimese mõtteid annab edasi teos *Vicitakiha ī Zādspram* (“Zādsprami valitud palad”), teist tuntakse teose *Dādestān ī dēnīg* (“Religioossed kohtuotsused”) autorina.

maga, oletatavasti 881. a ning mõned tema seisukohad, nagu tema skepsis puhastusrituaalide suhtes, milles ta on lahkarmusel oma vanema venna Manuščihriga, võivad vihjata sellele, et Zādspram oli kaldunud mõningate manihheistlike ideede poole.

Manihheistlikud tekstid, millel on selgesti väljendatud antizoroaistrilik sisu, on palju haruldasemad, sest manihheism kasutas zoroaistrilikke ideid oma doktriini esitamiseks zoroastrismi reformina ja nõnda ei olnud zoroastrismi täielik kummutamine võimalik. Võiks öelda, et manilased üritasid zoroastrismist üle saada rohkem sealt laenates kui seda kummutades. Ent siiski leidub mõnedes tekstides antizoroaistrilikke doktriine. Üks kõige üksikasjalikumaid tekste on selles osas keskpärsiakeelne fragment M 28, mis sisaldab erinevaid poleemilisi hümne (Skjærvø 1995: 243–245), kus leidub mõningaid viiteid zoroastrismile. Üks argument, mida manilased zoroastrismi vastu kasutavad, on nende arvatav usk, et Ohrmazd ja Ahriman on vennad, ja väide, et zoroaistrigid hävitavad niihästi Ohrmazdi kui ka Ahrimani loomingut ning on seega nii hea kui ka kurja vaenlased. Sel viisil saavad zoroaistrigid oma religiooni järgides petetud. Teine aspekt, mida selles hümnis kritiseeritakse, öeldakse olevat arusaam, et Mahmiks nimetatud demon olevat öelnud Ohrmazdile, et see looks maailma. Manihheistlikku kriitikat idee aadressil, et Ohrmazdi ja Ahrimani peetakse vendadeks või et neile omistatakse ühine päritolu, esineb ka paljudes teistes tekstides. Nii näiteks ühes biograafilises teates Mani elust, milles ta õpetab oma õpilasi (M 454 + M 881 V), ning samuti ühes usutunnistuslikus tekstis (Sundermann 1991: 1136 koos viidetega). Samuti polemiseerivad mõned koptikeelsed psalmid maagide⁵⁷ rituaalsete kombetalitustega, mis viivat otsejoones põrgusse (Skjærvø 1995: 243 koos kirjandusega). Sellistest näidetest võime järeldada, et manilased olid väga hästi teadlikud oma tänuvõlast zoroastrismi ees ja tunnustasid Zoroaistrigi kui “manilast enne Mani tulekut” (Sundermann 2004c: 525), nagu arvukad tekstid Zoroastri kohta seda tunnistavad. Ent samas väljendavad nad selgelt nende vastuseisu zoroastrismile.

⁵⁷Maagideks nimetati zoroaistrilikke preestreid.

KOKKUVÕTE

Mani tundis kristlikku gnoosist, zoroastrismi ja pisut ka budismi, mis võimaldas tal kasutada nende religioonide detaile oma kuulutuses ning oma varasemate religioonide tõlgendamises. Pariakeelne manihheistlik tekst M 38 esitab seda näiteks nii: “Suur õilis Maitreya,⁵⁸ jumalate sõnumitooja, suurim religiooni tõlgendajate seas, Jeesus — valguse neitsi, Mār Mani, ole mulle armuline.” Manile antud epiteedid seovad selles tekstis kindlalt budismi (*mytr'*), zoroastrismi (*yzd'n*) ja süüria kristluse (*yyšw'*). Valguse apostel Mani on eelnevate religioonide (*dyn 'y pyšyng'n*) tõlgendaja ja ta ise toob maailma parima religiooni, sest nagu on öeldud keskpaarsiakeelses tekstis M 5794 —

varasemad religioonid eksisteerisid niikaua, kui neil olid puhtad juhid, aga pärast seda, kui nende juhid kanti kõrgemale aujärjele (s.t surid), tabas nende uske segadus ning need muutusid hooletuks käskude ja toimingute suhtes [---]. See minu kahe printsiibi ilmutus ja minu elavad raamatud, minu tarkus ja tunnetus on kõrgem ja parem kui varasemate religioonide omad.

Nii viis Mani viimaks täiuseni kõik selle, millega teised usujuhid olid enne teda alustanud. Zarathustra, Buddha ja Jeesuse ning teiste prohvetite õpetused olid ebatäiuslikud, kuid neil kõigil oli mõned tõeterad.

Mani üritas Iraani kontekstis kasutada oma radikaalset dualismi, mille ta oli ammutanud gnoosisest, et esitada oma doktriini viisil, mis tunduks zoroastristidele tuttavana. See manihheismi “iraniseerumine” astus sammu kaugemale, kasutades zoroastristlikust mütoloogiast pärit nimesid, et identifitseerida zoroastrismi jumalaid manihheistliku panteoni jumalustega. Ent ka viis, kuidas Mani jutustas oma kosmoloogilist, antropoloogilist ja eshatoloogilist müüti, meenutas sageli tema kuulajatele zoroastristlikke mütoloogilisi traditsioone, mis puudutavad maailma algust, Ohrmazdi ja Ahrimani vahelise võitluse ajajärku ning maailma lõplikku uuendamist *frašgird'*iks, nagu me tunneme neid zoroastrist-

⁵⁸Bodhisattva, tulevane buda, kes pidi elama taevas ja ootama seal oma aega, et sündida budana inimeste maailma. Tema austamine oli eriti populaarne Kesk-Aasias ja Himaalajas.

likest keskpärsiakeelsetest tekstidest *Bundahišn*, *Zand ī Wahman Yašt* või *Zādsprami valitud palad* (vt Cereti 2015). Kasutades seda meetodit oma usundi levitamiseks ühiskonnas, mis oli tugevalt mõjutatud zoroastristlikust usundist, leidsid Mani ja ta järgijad uusi poolehoidjaid, kuid sattusid silmitsi ka tugeva opositsiooniga, otsese tagakiusamisega ja kaudse tagakiusamisega zoroastristlike apologetiliste tekstide kaudu. Need tekstid demonstreerivad selgelt, et zoroastrism ei arenenud sõltumatult oma kokkupuutest manilusega Sassaniidide perioodil ega isegi varasel islami ajastul.

Edasiseks lugemiseks. Manihheismi ja zoroastrismi seos ning ühisosad on olnud paljude uurimuste teemaks, arutelu on ümber hinnanud Hutter (1989) ja Rudolph (1991), kes mõlemad toetuvad Sundermanni (1979, 1981, 1997, 2004) uutele tekstiuuringutele ja -analüüsidele (vt ka Iraani manihheistlike tekstide tõlkeid sisaldavat õpikut, Klimkeit 1993). Ülevaate maniluse ajaloost Sassaniidide impeeriumis on andnud Hutter (1993, 2000), Huyse (1998) ja Lieu (1992: 106–115). Sundermanni (1979) uurimuse kõrval jumalate ja deemonite nimede kohta Iraani manihheismis keskendutakse uuemates uurimustes (Sundermann 1992; Ekbal 1997; Skjærvø 1997; Colditz 2005) zoroastristlikele elementidele maniluses. Maniluse zoroastristlikku kriitikat võib leida eelkõige de Menasce'i *Škand-gumānīg Wizār*'i väljaandest (Menasce 1945; vt ka Sundermann 2001; Cereti 2005) ning Olssoni (1991) uurimusest *Dēnkard*'i kolmanda raamatu manilusevastase peatüki kohta.

Tõlkija tänab Martti Kaldat ja Andreas Johandit tõlke läbivaatamise ning abi eest kommentaaride koostamisel.

Kirjandus

- A m o u z g a r, Jaleh, Ahmad T a f a z z o l i 2000. *Le cinquième livre du Dēnkard*. Paris: Association pour l'avancement de études Ira niennes
- B o y c e, Mary 1984. *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*. Manchester: Manchester University Press
- C e r e t i, Carlo G. 2005. Some Notes on the Škand Gumānīg Wizār. — *Languages of Iran: Past and Present. Iranian Studies in memoriam David Neil MacKenzie*. Ed. by D. Weber. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 1–15

- Cereti, Carlo G. 2007. And the *frawahrs* of the men [...] agreed to go into the material world: Zoroastrian Cosmogony in the 3rd Chapter of the *Greater Bundahišn*. — *Iranian Languages and Texts from Iran and Turan. Ronald E. Emmerick Memorial Volume*. Ed. by M. Macuch, M. Maggi, W. Sundermann. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 21–37
- Cereti, Carlo G. 2015. Myths, Legends, Eschatologies. — *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Ed. by M. Stausberg, Y. Sohrab-Dinshaw Vevaina (eds.). Malden, MA & Oxford: Wiley Blackwell, pp. 259–272
- Cereti, Carlo G., David N. MacKenzie 2003. Except by Battle: Zoroastrian Cosmogony in the 1st Chapter of the *Greater Bundahišn*. — *Religious Themes and Texts of Pre-Islamic Iran and Central Asia*. Ed. by C. G. Cereti, M. Maggi, E. Provasi. Wiesbaden: Reichert, pp. 31–59
- Chacha, Homi F. 1936. *Gajastak Abālish. Pahlavi Text with Transliteration, English Translation, Notes and Glossary*. Bombay: Trustees of the Parsi Punchayat Funds and Properties
- Colditz, Iris 2005. Zur Adaption zoroastrischer Terminologie in Manis Šābuhragān. — *Languages of Iran: Past and Present. Iranian Studies in memoriam David Neil MacKenzie*. Ed. by D. Weber. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 17–26
- Colpe, Carsten 1990. *Das Siegel des Propheten*. Berlin: Institut Kirche und Judentum
- Ekbāl, Kamran 1997. Daéna — Dén — Dín: The Zoroastrian Heritage of the ‘Maid of Heaven’ in the Tablets of Bahá’u’lláh. — *Scripture and Revelation*. Ed. by M. Momen. Oxford: George Ronald Publisher, pp. 125–169
- Gignoux, Philippe 1991. *Les quatre inscriptions du mage Kirdīr: Textes et concordances*. Paris: Association pour l’avancement des études Iraniennes
- Gnoli, Gherardo 1989. *The Idea of Iran: An Essay on its Origin*. Roma: Istituto Italiano per l’Africa e l’Oriente
- Hutter, Manfred 1989. Das Erlösungsgeschehen im manichäisch-iranischen Mythos. Motiv- und traditionsgeschichtliche Analysen. — K. M. Woschitz, M. Hutter, K. Prenner. *Das manichäische Urdrama des Lichtes. Studien zu koptischen, mittelpersischen und arabischen Texten*. Wien: Herder, S. 153–236
- Hutter, Manfred 1992. *Mani’s kosmogonische Šābuhragān-Texte. Edition, Kommentar und literaturgeschichtliche Einordnung der manichäisch-mittelpersischen Handschriften M 98/99 und M 7980–7984*. Wiesbaden: Harrassowitz

- Hutter, Manfred 1993. Manichaeism in the Early Sasanian Empire. — *Numen*, Vol. 40, pp. 2–15
- Hutter, Manfred 1998. Gedanken — Worte — Werke: Zarathustras Ethik in der Umformulierung Manis. — *Wort — Text — Sprache und Kultur: Festschrift für Hans Schmeja zum 65. Geburtstag*. Hg. von P. Anreiter, H. M. Ölberg. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft, S. 23–32
- Hutter, Manfred 2000. Manichaeism in Iran in the Fourth Century. — *Studia Manichaica. IV: Internationaler Kongress zum Manichaeismus*. Ed. by R. E. Emmerick, W. Sundermann, P. Zieme. Berlin: Akademie Verlag, S. 308–317
- Hutter, Manfred 2002. Die frühe manichäische Mission unter Buddhisten im Ostiran. — *Zeitschrift für Religionswissenschaft*, Bd. 10, S. 19–32
- Hutter, Manfred 2009. Das so genannte Pandnāmag ī Zardušt: Eine zoroastrische Auseinandersetzung mit gnostisch-manichäischem Traditionsgut? — *Literarische Stoffe und ihre Gestaltung in mitteliranischer Zeit*. Hg. von D. Durkin-Meisterernst, C. Reck, D. Weber. Wiesbaden: Reichert Verlag, S. 123–133
- Huyse, Philip 1998. Kerdīr and the First Sasanians. — *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies. Part 1: Old and Middle Iranian Studies*. Ed. by N. Sims-Williams. Wiesbaden: Reichert Verlag, S. 109–120
- Jamasp-Asana 1897. *Pahlavi Texts*. Bombay: The Fort Printing Press
- Klimeit, Hans-Joachim 1993. *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Parables, Hymns and Prayers from Central Asia*. San Francisco: HarperCollins Publishers
- Koenen, Ludwig, Cornelia Römer 1988. *Der Kölner Mani-Kodex: Über das Werden seines Leibes. Kritische Edition*. Opladen: Westdeutscher Verlag
- Lieu, Samuel N. C. 1992. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*. 2nd ed. Tübingen: J. C. B. Mohr
- MacKenzie, David N. 1979. Mani's Šābuhragān. — *BSOAS*, Vol. 42, pp. 500–534
- MacKenzie, David N. 1980. Mani's Šābuhragān II. — *BSOAS*, Vol. 43, pp. 288–310
- Ménasce, Jean de 1945. *Škand-Gumīnik Vičār: La solution décisive des doutes*. Fribourg: Librairie de l'Université
- Molé, Marjan 1967. *La légende de Zoroastre selon les textes pehlevi*. Paris: Presses universitaires de France

- M o m e n, Moojan 2015. The Bahā'ī Faith. — *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Ed. by M. Stausberg, Y. Sohrab-Dinshaw Vevaina (eds.). Malden, MA & Oxford: Wiley Blackwell, pp. 505–515
- O l s s o n, Todd 1991. The Refutation of Manichaeian Doctrines in Dēnkard 3.200. — *Manichaeica Selecta: Studies Presented to Professor Julien Ries on the Occasion of His Seventieth Birthday*. Ed. by A. van Tongerloo, S. Geversen. Louvain: International Association of Manichaeian Studies, pp. 273–293
- P e r i k h a n i a n, Anahit 1997. *The Book of a Thousand Judgements (A Sasanian Law-Book)*. Costa Mesa: Mazda Publisher
- R u d o l p h, Kurt 1991. Mani und der Iran. — *Manichaeica Selecta: Studies Presented to Professor Julien Ries on the Occasion of His Seventieth Birthday*. Ed. by A. van Tongerloo, S. Geversen. Louvain: International Association of Manichaeian Studies, pp. 307–321
- S c h l e r a t h, Bernfried 1974. Gedanke, Wort und Werk im Veda und im Avesta. — *Antiquitates Indogermanicae: Studien zur Indogermanischen Altertumskunde und zur Sprach- und Kulturgeschichte der indogermanischen Völker*. Hg. von M. Mayrhofer. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft, S. 201–221
- S c h m i d t, Hanns-Peter 2000. Vom awestischen Dämon Āzi zur manichäischen Āz, der Mutter aller Dämonen. — *Studia Manichaica: IV. Internationaler Kongress zum Manichaeismus*. Hg. von R. E. Emmerick, W. Sundermann, P. Zieme. Berlin: Akademie Verlag, S. 517–527
- S h a k e d, Shaul 1994. *Dualism in Transformation: Varieties of Religion in Sasanian Iran*. London: School of Oriental and African Studies
- S h a k e d, Shaul 2001. The Moral Responsibility of Animals. — *Kontinuität und Brüche in der Religionsgeschichte*. Hg. von M. Stausberg. Berlin: Walter de Gruyter, S. 578–595
- S i m s - W i l l i a m s, Nicholas 1985. The Manichaeian Commandments: A Survey of the Sources. — *Papers in Honour of Professor Mary Boyce*. Leiden: Brill, pp. 573–582
- S k j æ r v ø, Prods Oktor 1995. The Manichaeian Polemical Hymns in M 28 I. — *Bulletin of the Asia Institute*, Vol. 9, pp. 239–255
- S k j æ r v ø, Prods Oktor 1997. Counter-Manichaeian Elements in Kerdir's Inscriptions: Irano-Manichaica II. — *Atti del terzo congresso internazionale di studi "Manicheismo e oriente cristiano antico"*. Ed. L. Cirillo, A. van Tongerloo. Louvain: Brepols, pp. 313–342
- S t a u s b e r g, Michael 2002. *Die Religion Zarathushtras: Geschichte — Gegenwart — Rituale. Bd. 1*. Stuttgart: Kohlhammer

- S u n d e r m a n n, Werner 1979. Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. — *Altorientalische Forschungen*, Bd. 6, S. 95–133
- S u n d e r m a n n, Werner 1981. *Mitteliranische manichäische Texte kirchengeschichtlichen Inhalts*. Berlin: Akademie-Verlag
- S u n d e r m a n n, Werner 1992. Die Jungfrau der guten Taten. — *Recurrent Patterns in Iranian Religions from Mazdaism to Sufism*. Ed. by P. Gignoux. Paris: Association pour l'avancement des études Iraniennes, pp. 159–173
- S u n d e r m a n n, Werner 1997. How Zoroastrian is Mani's Dualism? — *Atti del terzo congresso internazionale di studi "Manicheismo e oriente cristiano antico"*. Ed. by L. Cirillo, A. van Tongerloo. Louvain: Brepols, pp. 343–360
- S u n d e r m a n n, Werner 2001. Das Manichäerkapitel des Škand Gumānīg Wizār in der Darstellung und Deutung Jean de Menasces. — *Augustine and Manichaeism in the Latin West*. Ed. by J. de Oort, G. Wurst. Leiden: Brill, pp. 325–337
- S u n d e r m a n n, Werner 2004. Zarathustra der Priester und Prophet in der Lehre der Manichäer. — *Zoroastrian Rituals in Context*. Ed. by M. Stausberg. Leiden: Brill, pp. 517–530
- T a f a z z o l i, Ahmad 1985. Ādurbād ī Mahraspandān. — *EnclIr*, Vol. 1, p. 477
- T h r o p e, Samuel F. 2012. *Contradictions and Vile Utterances: The Zoroastrian Critique of Judaism in the Škand Gumānīg Wizār*. Doctoral dissertation, University of California, Berkeley
- T r e m b l a y, Xavier 2006. Ostiran vs. Westiran: Ein oder zwei Iran vor der islamischen Eroberung. — *Iranistik in Europa: Gestern, heute, morgen*. Hg. von H. Eichner, B. G. Fagner, V. Sadovski, R. Schmitt. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, S. 217–239

MANFRED HUTTER (1957) on religiooniloolane, alates 2000 Bonni Ülikooli võrdleva usundiloo professor. Teoloogiadoktor (Grazi Ülikool, 1984), habilitatsioon manilusealase tööga (Graz, 1990), filosoofiadoktor indoeuroopa keelte alal (1991). Spetsialiseerunud Aasia religioonidele. Teosid: *Manis kosmogonische Sabuhrahan-Texte: Edition, Kommentar und literaturgeschichtliche Einordnung der manichäisch-mittelpersischen Handschriften M 98/99 I und M 7980–7984* (1992); *Religionen in der Umwelt des Alten Testaments I: Babylonier, Syrer, Perser* (1996); *Handbuch Baha'i: Geschichte — Theologie — Gegenwartsbezug* (2009) ja *Die Weltreligionen* (4. väljaanne, 2012).

PAUL BURMAN. Autoportree (1912)
Pliats, värviline pliats, 31,5×24 cm
Eesti Kunstimuuseumi kogu: EKM G 16498

ARVUSTUS

TEATRI VÕIM JA VÕIMUTEATER

Jaak Allik. “Kihnu Jõnnist” “Savisaareni”: Pool sajandit teatrivaatamist. Kunagisi arvustusi ja tänaseid mõtisklusi. S. 1.: J. Allik, 2016. 410 lk.

Jaak Allikul on kogu oma tegevuse jooksul olnud avalikkusele öelda olulisi asju. Nii poliitikuna, “teatrivaataja, kriitiku, lavastaja, teatrijuhi ning kultuuripoliitiku[na]” (sõnad, millega ta enda rolli kokku võtab, lk 6) on ta kindlasti olnud mõjukas. Tema elutöö Riigikogu liikmena, ministrina, teatrijuhina, teatrikriitikuna ja lavastajana on avanud talle erakordse võimaluse näha ja ka praktiseerida kunsti ja halduse ning teatri ja võimu keerulisi suhteid väga mitmes rollis. Eesti viimase poole sajandi arengupinged ja poliitilised murrangud on murdunud ka Alliku tegemistes unikaalsel viisil (nagu prisma valgus) vikerkaareks.

Siin vaadeldavast, mõneski mõttes kokkuvõtvast kirjatööde ja meenutuste valimikust saab mitmekihilise ülevaate Alliku elukäigust, talle tähtsatest väärtustest ja nende kaitsmisest. Kogumiku sissejuhatuse rolli seatud uvertüür “Enne algust” (lk 8–14) kannab olulist narratiivset koormat. Autori tagasivaade oma lapsepõlvele ja perekondlikule taustale ning kujunemisloole kinnitab, et raamat taotleb palju enam kui lihtsalt teatrielu kajastamine. Artiklitega vahelduvate kommentaaride toel areneb raamat rohkemaks kui Alliku enda poliitiliste valikute ja teatrikogemuse taaselustamise lugu. Muidugi pole mälestused ajalugu: Allik paneb kirja selle, mida peab oluliseks teatada. Nii tulebki seda raamatu võtta — *cum grano salis*. Lähipilkude kõrval Eesti teatriellu, sündmustele ja saatustele, millele ta osaledes kaasa on elanud, annab raamat ainet süvenevaks kaasamõtlemiseks ja arutlusteks nende tõukejõudude üle, mis on kujundanud Eesti lähiajaloo vaimu.

Kuna anneksiooniaastatel jäi avalikkus räigelt tsenseerituks, on selle ajajärgu poliitiliste vastasseisude loogika ja dramaatika jäänud järgnevaile põlvedele peidetuks. Alliku taasüllitatud artikleid ja retsensioonide täiendavad mälestuslikud kommentaarid hajutavad tänuväärset just seda laadi mõistatuslikkust. Teatrielu ja poliitiline elu lõimused väga mitmes mõõtnes. Teatavaks tervikuks põimitus avastab lugeja väärtusliku dokumendi. Artiklivalimikule lisatud vahepalad ja pikad selgita-

vad lõigud, milles Allik oma osalust valgustab, suurendavad kogumiku väärtust. On ju mitmed tollal tähtsaid ameteid pidanud ja nüüd omaaegsed kirjatööd raamatuks koondanud sõnaseadjad, näiteks Eduard Tinn, Vello Pohla jt, jäänud paraku kidakeelseks. Mälestusi pole enamik neist, keda Allik oma raamatus väga oluliste Eesti kultuuri ilme kujundajatena käsitleb (Olaf-Knut Utt, Ants Saar, Endel Sõgel jt), meile jätnud. Ajaloolasena pean seda enam kui kahetsusväärseks. Sisukaid sissevaateid võib anda üldistuse tasemele jäädes ja detailegi esitada, ilma et tingimata nimesid nimetataks. Argumendi “kõigil neil on lapsed” taha varjudes on endiselt hoitud solidaarsust režiimiga, mille tõelist köögipoolt näidata ei taheta. Silmakirjalikult on jäetud kasutamata ajaloo pakutud ainulaadne võimalus nii mõõdaniku kui nende enda tehtud valikute paremaks mõistmiseks. Allik nimetab asju õige nimega ega jäta enda teada, kes ühe või teise alatuse autoriks oli.

Haruldaseks jäänud sissevaated Eestimaa Kommunistliku Partei siiringide võimu- ja mõttemaailma osutavad, et näiliselt kõike määravad parteidokumendid, kõned jm olid suuresti truualamlikkuse etendamise ja samas vastupanu fassaadiks. Ilma ettekujutuseta sellest, millised motiivid, valikud, arusaamad ja isiklikud suhted peitusid avaliku retoorika varjatud otsuste taga, jäämegi kirjutama ajalugu n-ö kongressist-kongressini-stiilis. Nii kollaboratsiooni kui ka vastupanuna käsitud lõimuvad isikuti elumaailmade ja kompleksvalikute tervikus väga individualiseeritud käitumismustriteks. Sedakaudu muutuvad nähtavamaks ka need formaalsete parteiliste hullusärkide üle küündivad koostöö- ja vastupanumehhanismid, mis valmistasid ette laulvat revolutsiooni.

Põnevaks muudab kogumiku selle panoptiline perspektiiviseade. Taasavaldatud artiklid esindavad Alliku omaaegseid vaateid ja arusaamu. Tekstidest nähtub seegi, milliseid probleeme ja mil viisil oli mõistlik avalikkuses käsitleda. Lisatud teksti- ja ajastukommentaaridest saame aimu, miks midagi just sel viisil kirja on pandud. Tekstide sünnikonteksti arvestamise nõuet rõhutab Allik korduvalt. Selles mõttes võiks koguteos olla õpperaamatuks neile, kes viimasel veerandsajandil on harrastanud tekstide lugemist viisil, mis ei sea eesmärgiks mitte nende toel ajalugu paremini lahti mõtestada, vaid oponendi minevik näiliselt sõltumatu vaatlejana abstraktse moraliseerimise liistule tõmmata. Mõned Alliku kommentaarid oma kunagiste, nüüd lühendatud tekstide lapidaarsuse vabanduseks on tema arengu mõistmise seisukohast müüdugi asjakohased, aga tagasi võtta pole tal põhjust midagi. Ta pole väitnud midagi “kriminaalset”, kui mitte just eitada kellegi õigust oma filosoofilistele tõekspidamistele ja ka sama loomulikkude õigust õppimisele. *Tempora mutantur, et nos mutamur in illis!*

Alliku teadvustus tal lasuva “geneetilise kommunisti” kuvandi domineerimise pärast, nagu ta ise selle sõnastab, motiveerib teda rõhutama, et tema maailmakäsituse tõelised allikad on kunstis. “Oma maailmavaate tõelise väljenduse avastasin aga Noorsooteatris lavastajaelu alustanud Mikk Mikiveri esimestes töödes — J. Anouilh’ “Antigones”, A. Kitzbergi “Libahundis” ja W. Shakespeare’i “Romeos ja Julias”,” kinnitab Allik (lk 29). Ehkki tema subjektipositsioon kannab loomulikult muutuvate aegade märke (selles on koht ka teosel *Kuidas karastusteras*), on kõigiti alust üldistavaks tõdemuseks, et Alliku kunstitööst valgustatud vaated elule on püsinud märkimisväärselt koherentsena. Allik viitab Rein Raamatu dokumentaalfilmi *Mikk* jaoks antud intervjuule, kus ta väljendas end “üsna üheselt: “Üksik läks vastu ühiskonnale. Ja täpselt selline oli Miku Antigone — Iivi Lepik, selline oli ka Miku “Libahundi” Tiina — Luule Laanet ning meie leidsime Mikiveris ja neis kangelastes, noore üksikisiku julges vastupanu süsteemile, täpselt selle, mida me tol ajal vajasime” (samas). “Tolle ajana” peab Allik silmas nn Tartu kevadet, poliitilise “tormi ja tungi” aega, mis selitas moraalselt kogu eluks paljude tema teekaaslaste enese- ja väärtusteadvuse.

Tõde otsides leiab 33-aastane Allik just tol ajal “endas siiski kunstnikuhinge tundva noormehe” (lk 162) protestimeele põhikoe ja moraalsed väärtused. Jaan Toominga lavastatud Kitzbergi näidendi *Enne kuke ja koitu* (pealkirja all *Laseb käele suud anda*) arvustuse pealkirjastas noor teatraal ja alustav poliitik eksistentsiaalse küsimusega: “Mis see Jumal meid on loonud?”. “Ja üks teatri funktsioonidest vist ongi sellise küsimuse tekitamises, sest siit algab paremaks saamise püüd,” kirjutab veel ülikooligi mitte lõpetada jõudnud Allik (lk 43). Kõnealust retsensiooni kannab nooruki äratundmine, et ilma selle püüdluseta jääbki eesti ühiskonda, nagu juba sajandeid on olnud, valitsema meie “armetute olude needus”, millesse meid ikka ja jälle tagasi surutakse. Nii Toominga unustamatult võimsa, nn totaalset teatrit esindava lavastuse kui ka Alliku kaaluka retsensiooni põhisõnumiks on see, et inimväärikuse kaitsmine on peamine tõke “hallade”, s.t neostalinismi taastuleku vastu.

Ja kui Allik hilisemas praktilises teatritöös peab kaasa minema poliitilise mänguga liituvate kavaldamistega, siis teeb ta seda täie teadmisega, et selleks, et mitte hakata taas “neelama verist sülg”, tuleb jääda truuks meie olemise mõtte järele küsivaile põhiväärtustele. Milliste õpetuste alusel Allik eri aegadel ühiskonnaelu kaardistanud on, jäävad tema mina kesksseteks kujundajateks võimsad loojad ja koos sellega teatrikunsti ülevam pool. Mõjukaimate suunajatena ei näe ta mitte Kaarel Irdi ega Kalju Komissarovit, vaid Mikk Mikiveri ja Jaan Toomingat (lk 49, 67).

Selleks ajaks, mil Allikust sai avaliku elu mõjukas tegelane, oli üks Eesti ajaloo kõige nurjatumaid perioode, avaliku massiterrori määratsemine õnneks möödas. Raamatu sissejuhatavast osast leiame olulise peakirjaga foto “Tagasitulek poja juurde. Balti jaam, 17. september 1955” (lk 10). Selle foto lisamisega, millel äsja vangilaagrist vabanenud ja veel puhvaikas Hendrik Allik perega, positsioneerib Allik end üsna mitmetähenduslikult. Sedakaudu võib aimata, millisele sotsiaalsele ja moraalsele kapitalile võis toetuda nooruk, kes pidi peatselt hakkama end teostama ametlikus retoorikas hellitavalt stagnatsiooniks ülendatud uute nurjatuste ajas.

Alliku tegevust vastikult keerustava neostalinismi ja inimmaailma kokkupõrke läbivalgustamine, võttes toeks Juri Lotmani, Ülo Vooglaiu, Rem Blumi jt kooli (Allik valmistus saama filosoofia õppejõuks), muudab raamatu unikaalseks. Ajaloo keerdkäikude seatud valikutes peegeldub filosoofidele väga tuttav, aga peajoonel ajaloolastele seni ikka veel raskesti adutav, juba Max Weberi sõnastatud väärtuseetiliste ja vastutuseetiliste otsustuste komplementaarsus. Seda laadi, igale moraalliteadvuslikule olendile tuntud kompleksvalikuile on harva, kui üldse võimalik pingevasid või neid täielikult maandavaid lahendusi leida. Kuritegelikud olud toodavad nurjatuid probleeme ja provotseerivad ebamoraalseid valikuid. Kurikavalate tegelaste survestamismehhanisme ka n-ö seestpoolt jälgida saanud Allikule avaneb valik nn parteipoliitika repertuaare, aga ta ei kiirusta andma otsesõnu hinnanguid. Allik sedastab, et režiim tegi ajaloo lõksu jäänutest, vahel neid teadlikult kompromiteerida ähvardavate valikute ja ebamoraalsete kombinatsioonide ette seades, kaassüüdlased. Me keegi ei alusta oma elu puhtalt lehelt, kuid rajasõltuvus võib olla suurem või väiksem. Eelkäijate poolt talle pärandatud maailmas ei olnuks Allikul lihtne, kui üldse võimalik olla kõrvaleastuja. Aga ta on juba loomult *zoon politikon*. Avalikku vastutust ja süüdlaseks jäämist/tegemist vältida püüdev kõrvalradade otsimine säästab ehk rinnaesist, kuid ei vabasta vastutustundest kas või äsjaste mõttekaaslaste tegude eest. Üsna loomulikult saab weberlike valikuvaevade ja neid saatvate kombinatsioonide valgustamine Alliku raamatu fookuseks. Valikuvaevades saab nähtavaks seegi, mis puust keegi on tehtud. Allik ise osub voolitaks sitkest puust.

Alljärgnevalt keskendun väga sisuka raamatu vaatluses eelkõige anneksioonistaatele. Sotsiaalteadlasena on mulle mulje jätnud eelkõige see, mida Allik püüdis “arenenud sotsialismi” fassaadi tagant ajaloole jäädvustada ja meile nähtavaks muuta.

Alliku ametnikukreodest. Jaak Alliku tõus oma põlvkonna üheks mõjukamaks tegelaseks on ajastukõnekas. Tollaste tavade järgi väga noo-

re (29-aastasena, nagu Allik seda ise tõdeb), aga juba tunnustatud teatrikriitiku edutamine Kultuuriministeeriumi teatritevalitsuse juhatajaks, s.t režiimi kultuurijuhtide hulka, tuli Allikulegi ootamatult (lk 94). Sündmuste areng valgustab 1970.–1980. aastate vastuolusid. Stalinilt pärandatud kaadripoliitika, kui kultuurijuhiks võis panna ükskõik kelle, sünnitas järjest piinlikumaid konflikte. “Kaadrite sepikoda” — leninlik komsomol, mille säravamat osa Allik esindas, tootis sobivaid funktsionääre vihastavalt vähe. Nn kuuekümnendate aastate põlvkonna edutamine parteiaparaati, loomeühenduste juhtide, ajalehtede toimetajate jt ametitesse sündis vähemalt pika hambaga. Tartu kevade lämmatamise järel võitlevat valvsust rõhutav kaadripoliitika välistas EKP aparadi mehitamise asjatundlike ja kultuurilembeste inimestega.

Samas sooviti ka EKP Keskkomitees üha enam iseseisvust üles näidanud ja protestimeelsust kandva kultuurimaaailmaga avalikku jõukatsumist vältida. Võimu käepikenduselt oodati seetõttu kahte, režiimi olemusest tulenevalt teineteist samahästi kui välistavat tulemust. Ühelt poolt oodati kõigutamatut režiimitruudust. Selle kõrval aga, et partei “autoriteeti” kuidagigi päästa, arvestati kandidaadi intellektiga. Arukate ja samal ajal võimule lojaalsete funktsionääride leidmine muutus aina keerukamaks. Ühtaegu süvenes oht, et kandidaat ei tule käskivakaristava käe rolliga toime, et partei sõdurid muganduvad hoopis haritlaskonna suuvoodreiks.

“Irreaalsena” tundunud karjääritõus on oluline Alliku tõdemine, et “ega keskkomiteel suurt valikut polnud” (lk 94). See on sümptomaatiline nending. Režiim seisis silmitsi tema loogikast sündinud n-ö halbade valikutega ja oli sunnitud tegema kompromisse (silma kinni pigistama?). Võim erodeerus viisil, mille anatoomia on Michel Foucault, Jacques Rancière jt oma tabavates analüüsides nähtavaks muutnud. Põhimõttekindlate bolševike kindlakäeliselt juhitud režiimi asemel avaneb keskkomitee tegevuses harimatute oportunistide, mitmesuguste kohanemisstrateegiate või karjääriponnistuste kohati haletsusväärne muster. Eesti tuleviku ja Alliku vaatenurgast tõusis peamiseks küsimus: kuivõrd saab režiimi “praod” avardada “võimaluste struktuurideks”?

Allik loetleb tema kasuks kõnelenud asjaolud. Riigikukutajate pe-rest pärit teatralile leidunud keskkomitees ilmselt soovitaja. Üsna kindlasti oli Alliku *via regia*’s oluline osa tollasel ideoloogiajuhil Vaino Väljasel. Teiseks, teatrikultuuri murranguga tekkinud juhtimiskriis. Kolmandaks vajas, nagu ta märgib, EKP Keskkomitee iseteadvate loojate ohjamiseks “mõnda parteipiletiga” ja samas teatrielus kodus olevat “nooremat meest”. Allik resümeerib: “Nende kolme kriteeriumi kokkulangemist võis tõepoolest tikutulega otsida” (lk 94). Igatahes Alliku kat-

setele Vooglaiu parteilist hukkamist läbi kukutada, mida ühelegi teisele poleks andestatud, oli kusagil kriips alla tõmmatud. Sellel väga olulisel episoodil oma arengus ja positsioneerimises peatub Allik üsna põhjalikult.

Tähelepanuväärsel kombel kallutanud vaekausi Alliku kasuks mõned väidetavalt marksistlik-leninliku partei ürgsed foobiad. Nimelt kardetud EKP Keskkomitees, et riigikukutajate järeltulija on sionistide ja Iisraeli luure sepitsuste ohver! “Väljas seletas täiesti tõsiselt, et olen ülikoolis sattunud halbade jõudude mõju alla. Nende all pidas ta silmas minu juhendajat professor Rem Blumi, professor Juri Lotmani ning professor Leonid Stolovitšit, keda ühendas muidugi rahvuslik päritolu, üsna selgelt vihjati ka sellele, et nende tegevuse taga võis seista Iisraeli luure. Mulle tundus see jutt üsna jabur, aga selge oli ka selle allikas: just Vello Pohlale olid omased antisemiitlikud seisukohad ning kõikjalt juudi vandenõu otsimine, küllap oli ta seda antud konkreetses kaasuses suutnud sisendada Väljaselegi” (lk 95). Nii oli Alliku kiire edutamine osutunud noore kommunisti “Iisraeli luure mõju alt” päästmise läbimõeldud operatsiooniks” (samas). Kahtlen küll, kas Pohla staatuses alluv suutis Väljase kogemustega parteitöötajat mõjutada, kuid Väljase argumentid väärivad meeldejätmist. Tähelepanuväärselt kasutati ülikooli vabameelsemate professorite tasalülitamisel jälle vandenõuteooriaid. Kes aga oli Eestis kunagi tõsiselt uskunud marksistliku partei internationalismi?

Alliku juba perekondlikult ambivalentne suhe silmakirjaliku režii-miga võttis uusi ilmeid. Sellestasamast kodust, mis kõneles tema edutamise kasuks, oli Allik kaasa saanud (seda kinnitab ta öde Marju Lauristin) kriitilis-iroonilise suhtumise. Eesti veterankommunistide vahekord tollase võimuklanniga oli Alliku tähepanekute järgi rohkem kui jahe. Vooglaiu laboratooriumi jõhker laialipeksmine, mis lõhestas Tartu kevade elaanist haaratud entusiastid ja tekitas paljudes režii ja selle eestkõnelejate (sh Väljase) suhtes vastumeelsuse, diskrediteeris ka kunagisi mõttekaaslasi. Kuivõrd võis seda laadi seltskonnalt, kelle volil mässumeelsete noorte peale langes “kurjus ja salajased käsulauad” (lk 33), oodata mõistuspärast ja moraalselt tegutsemist? Ja mis ühist oli Marxil antisemiitlikest foobiaist läbiimbunud EKP aparaadiga?

Ootamatust edutamisest segaduses Allik rõhutab saatuse sattumuslikkust. “Määravaks teguriks minu elukutsevahetusel, s.t senise hobi muutumisel elukutseks, sai tutvus tol ajal EKP Keskkomitee kultuuriosakonnas tööle asunud Vello Pohlaga” (lk 93). Märkimisväärne, et selle tutvuse viljadest peegelduvad mitmed Eesti vaimuelus kodunenud, aga avaliku tunnustusetähe jäänud nihked. Lääne uusvasakpoolsete ideed

olid mitmete noorema põlve intellektuaalide otsinguid mõjutada jõudnud. Vasakradikaalide väärtusmaailmast tuge saanud Jaak Allik, Kalju Komissarov, Peeter Tooma jt püüdsid mõttekaaslusele ka ühist ideelist raami tekitada. Ühelt poolt oli Marxi nimel rääkides lootust, et mõned nende hoiakud võiksid EKP aparaadis toetust leida. Teiselt poolt loodeti ideoloogiliste uuenduste toel tõusta oma põlvkonnas mõjukaiks tegelasteks. Kuid parteiülemustes, kes hindasid üle kõige mugavust, tekitasid Moskva poolt sanktsioneerimata algatused peamiselt rahutust (mõned haistsid koguni vaid võimuvõitlust). Samas ei huvitanud diskrediteeritud marksism ükskõik millisel kujul tegelikult mitte kedagi.

Pakutud ametikõrgendusega nõustudes Allik muidugi teadis, mille peale ta välja läks. “Õelda nüüd, et mulle tol ajal kogu see võimumängude skeem selge oli, on muidugi liialdus, kuid Irdi juttudest ja tema tegudest oli siiski mõndagi arusaadavamaks muutunud” (lk 47). “Normaalsele ühiskonnale” vastanduva patoloogia lahkaja rolli on sotsioloogipilguga Allikust paremat eksperti raske leida.

Nähtavasti oleks lihtsustav väita, et EKP aparaat koosnes ainult kurjadest oportunistidest ja Alliku meeskond läbini ausatest inimesest. Kuid üldjoontes selline mulje jääb: “Nii palju kui võimalik püüdsime asuda teatri ja teatrijuhtidega samal poolel rindejoont, kus meie vastas seisid üldjuhul tsensuur, julgeolek ja keskkomitee. Mind aitas või segas sellises tegvuses parteipilet, kuid oli selge, et minu kolleegid Aaloe, Vellerand ja Vanaveski, kes kõik olid erialaselt nõutavad inimesed, poleks päevagi tolles süsteemis töötanud, kui pidanuksid südametunnistusega vastuollu minema” (lk 100). Intriigid noore juhi meeskonna lõhkumiseks, nende üksteise vastu mängimiseks jne hammustas Allik läbi (lk 94–96).

Ministeeriumi ametkond oli alasi ja haamri vahel. Omavolist küllastunud süsteemis pidi ametnik, kellel oli vormiliselt lubaja-keelaja voli, “kogu aeg aga arvestama sellega, kuidas võib asjale vaadata tema ülemus — minister” (lk 45). “Minister, vähemalt Laus, aga arvas nii, nagu arvas arvavat EKP Keskkomiteed” (lk 46). Seega kägistati ametnikku repressiivsetele režiimidele iseloomuliku iseenda poomisele suunava “äraarvamismänguga”. Parteiline omavoli muutis liisu langemise kaalukeeleks selle, kui karmilt seati valik kunstitõe ja teiselt poolt oma pere toimetuleku eest vastutamise, enda karjääri jne vahel. Äraarvamismängu lootusetus toetas oportunismi. Keelamiste eelistamine oli “kindla peale” minek. “Lubamine”, kui see tõi kaasa süüdistusi poliitilise “valvsuse” kaotamise, viis repressioonideni. Eesti teater oma võimsa ajalooga aga oli ilmselt liiga tugev, et alla anda, ja vastupanuvaim inustas ka Allikut.

Nagu Allik puust ja punasena nähtavaks teeb, sõltus parteline tõde, s.t keelamise-lubamise loterii (juhul, kui just lavastuses väljakutsuvalt ideoloogilisi või poliitilisi “patte” ei avastatud), lõppkokkuvõttes Moskva poolt kohalikuks peasatraabiks, s.t kommunistliku partei esimeseks sekretäriks sätitust. Partei usalduse pälvimine sõltus poliitilisest “kliimast”, s.t kui jõhkrat venestamist Kreml parasjagu kavandas. Nomenklatuurse kaadri hulka selekteerimise Stalini-aegsele ülddeeldusele, “et käsi ei väriseks”, oli sulaaeg siiski jälje jätnud. Alliku meelest mängiti EKP Keskkomitees “üldjuhul hea ja halva politseiniku mängu. Otseselt tegeles keelamisega kultuuriosakonna juhataja asetäitja Ants Saar, tema ülemuseks oli Irdi vana tuttav ja bridžipartner Olaf Utt, kelle poole Ird konfliktide ajal tavaliselt kohe pöörduski” (lk 46). Utt, kes näinud enda rolli küll eesti rahvuskultuuri (see olevat küll piirnenud “heade sõprade Ernesaksa ja ehk Panso/Irdiga”) kaitsja ja päästjana, lähtunud suuresti oma konservatiivsest maitsest, s.t Jaan Tooming, Evald Hermaküla jt ei võinud tema toetusega alati arvestada. Eesti kultuuri saatuse üle otsustajate armee kohal “troonis kõrgeim apellatsiooninstantants — keskkomitee ideoloogiasekretär [---], kes lisaks isiklikule maitsele pidi arvestama nii esimese sekretäri [---], samuti Moskva ning lisaks veel kohaliku julgeolekukomitee (KGB) ja tsensuuri (Glavliti) arvamusega” (samas). “Tõeline oht rahvuskultuurile” arvati lähtuvat siiski Moskvast.

Nagu ülenduse saanu ise meenutab, juhatas ta ametisse astumise 21. märtsil 1977 sisse n-ö kulissidetaguse kokkuleppega. “*De jure* oli Teatrite Valitsus siis Eesti teatrikunsti vahetuks kontrollorganiks. Kõrgemad ülemused kontrollisid omakorda meie usaldatavust ja ustavust. Sellele vaatamata alustasime ses asutuses teadlikku kokkumängu autorite ja lavastajatega selle nimel, et teater oleks koht, kus saaks elust kõige ausamini rääkida ning kus andekate kunstnike loominguvabadust võimalikult vähe piiratakse” (lk 99–100). Kui Alliku valikuid Weberi vaimus mõtestada, siis polnud uus töökoht kindlasti mitte “amet”, vaid “kutsumus” (*Beruf*). Selles rollis sai ta võimaluse olla mõjukaks kaasalööjaks teda alati lummanud teatrimaailmas, milles mõnel teisel viisil ennast teostada talle ka varem võimalikuna ei paistnud.

“Hall kardinal”. Juri Lotmani, Rem Blumi, Leonid Stolitš jt õpilasena pidas Allik endastmõistetavaks, et kultuuri olemuseks on olla vabastav jõud. Tähtsusekuse maailmad arenevad diskursiivsete “sõlmitustena” ja kujunevad indiviidi eneseloomist rikastavateks või võimendavateks, avalikkusega dialoogis olevateks kärgedeks. Primitiseerunud keskkonnas muutub taas nähtavaks, kuidas tähendusrikkust loova väiksema maailma sees võib olla ülekaalukalt sisukam maailm. Režiimi poolt pealesurutavate mankurdistavate simulaakrumite ja kultuuri vas-

tasseis on seetõttu igasuguse vabaduse ja inimliku eneselunastuse kaitsmisele suunatud “vastupanu” loomulik mootor. Teatri emantsipeeriva loomuse avamiseks toob Allik 1977. aastal koguni paralleele usueluga, toetudes seejuures Leninile, kes olevat ennustanud, et teater võtab kord kiriku funktsioonid üle (lk 61). Allikul on muidugi voli, mis sisu “usule” anda. Usku trivialiseerides, s.t sidudes seda millegagi, “mida see igale normaalse ühiskonna liikmele tähendabki” (lk 67), on Allik ilmselt kinni oma maailmavaates.

Enda profiili valitud tandril tähistab Allik sõnadega “hall kardinal”. Mälestuskillud veenavad, et uue rolliga tuli ta suurepäraselt toime, ja mitte ainult sellepärast, et nähtavasti mõjutas ta teatrimaailma “poliitilist kultuuri” — oskust ja valmisolekut stalinistidele vastu hakata, neid üle kavaldada jne. Pole ka kahtlust, et eelkõige koostöös Kalju Komisaroviga jättis ta neil aastail märgatava jälje Eesti teatri repertuaari kujundamisse.

Žargoonis, millega Allik režiimi lämmatava kultuuripoliitilise surve tõrjumise võtteid sõnastab, pole juhuslikult kesksel kohal “mäng”. Muidugi on “mäng” äärmiselt koormatud mõiste, s.t see võib osutada väga erinevatele strateegiamustritele ja suhetele. Lühidalt kokku võttes iseloomustab Allik mängulisuse vahendusel teatriinimeste kavaldamist suhetes mõistuspärast dialoogi vältiva või koguni välistava autoritaarvõimu keskusega nii Tallinnas kui Moskvast. Seega lõimitakse ülev mäng, mille nimeks on teater, ühe teise ja üsnagi küünilisega — poliitilise mänguga.

Seejuures on küüniliste mängude algatajaks ja peamiseks inspireeriks silmakirjalik režiim ise. Ei peegelda ju ühegi nõukoguliku institutsiooni nimi ja iseloomustus selle tegevust. “Kunstinõukogu” sildi all tegutsenud repressiivorgan toimetas ju lausa orwellilikult: “Selline organ oli tol ajal teatrites kohustuslik institutsioon, kuhu kuulusid teatri juhtkond, mõned näitlejad, linnavõimude esindajad [s.t EKP linna-komitee esindajad] ja teatri poolt kutsutud avaliku elu tegelased, ning kelle ülesandeks oli mõni päev enne esietendust nn kontrollitenduse korras vaid valitud publikule näidatav uuslavastus üle vaadata, läbi arutada ja vastu võtta, st anda luba esietenduseks. Tegelikult lubajaks oli muidugi Tallinnast kohale saabunud kultuuriministeeriumi vastutav töötaja, aga tava nägi ette, et too isik kuulas kunstinõukogus räägitavat ja esines seal siis viimasena oma otsustava sõnaga” (lk 32). Muidugi istus saalis üldjuhul ka KGB esindaja. Et näidendiga saanuks üldse lavaproove alustada, pidi lavastatav tekst saama tsensuuri “dobroo”. Loa esietenduseks pidi jälle andma tsensuur (lk 99). Kuna näiteks Vanemuise teatriga oli pidevalt probleeme, siis loodi Tartu [EKP] linna-

komitee juurde veel teatri “ideoloogilise abistamise sildi all” täiendav komisjon. “kuhu kutsuti osalema Tartu kõrgkoolide ühiskonnateaduste õppejõud ning ka töölisklassi esindajad” (lk 32). Komisjoni arvatud marksismi-leninismiga karastatud liikmed Leonid Stolovitš ja Uno Uri omakorda uputasid komisjoni töö “klassikute” tsitaatide kuhjasse. Seda laadi värearealsus sünnitas iseenest pragmaatilise kombineerimise kõrval n-ö *spin-off*’ina kohati ka puhast mängurõõmu. Seda väljendati näiteks ülemuse selja taga itsitamises, kui mõni pisisigadus oli õnnestunud (lk 116). Pikemas praktikas osutus selline kavaldamine muidugi närvesöövaks ja frustreerivaks. Erinevalt Stalini ajast osutab aga “mäng” võimupraktikale, mille piires oli kultuurielu saavutanud teatava autonoomia ja selle eest seismiseks võis, muidugi riskides saada vallandatud, rakendada isegi jultunud võtteid või taktikat.

Arvan, et üldse mitte juhuslikult tunnistab mängude meistriklassi esindav Allik oma õpetajaks ka Hando Runneli. Üht tema kirjatööd toimetades õpetanud *Loomingu* publitsistikaosakonna juhataja Runnel, et kaamelit tuleb läbi nõelasilma ajada ikka peenem pool ees: “Seda õpetust pidasimegi oma töös silmas. See tähendas igapäevast musta valgeks rääkimist, olemasoleva absurdse tegelikkuse peegeldamise välja-pakkumist soovi pähe seda tegelikkust positiivselt muuta, nõukogude võimu kriitika mõtestamist seda võimu legitimeerivate väärtuste toetamisena jne” (lk 100).

Alliku väitel sai teater tollal “poliitikasse sekkuda kõige tulemusrikkamalt just allegooriate ning mõistuütleliste — ridade vahelt lugemise kaudu” (lk 99). Kõige mõjusamad poliitilised allegooriad sündisid aga ilma “pealetükkivate poliitiliste rõhuasetusteta” etendustes, nagu seda oli Paul-Eerik Rummo *Tuhkatriinumängu* lavastus Vanemuises (lk 33). Lapidaarsemate lavastuste puhul saab vastupanumängu sisuks ja iluks organiseeritud tõlgenduskelmuks, s.t võimude kuuldekauguses “salakoodi” olemasolugi põhimõtteline eitamine. Seda laadi peitusemängu tähistab Allik ka sõnaga “švejkimine” (lk 117). Alliku peamiseks tugipunktiks vastutöötamisel kultuuri (aga ka avalikkuse) tasalülitamisele ja samas protestimeele mobiliseerimisele sai Noorsooteater. Selle üheks juhiks oli Kalju Komissarovi surunud tema vasakradikalismile sümpatiseerinud Vello Pohla. Suuresti Alliku toel või koguni õhutusel politiseerus mõttekaaslaste vastasseis režimiga kiiresti plahvatusliku piiri. Programmiliselt teatri eeskavva valitud nii Eesti algupärandid (nagu *Peaproov* (1977)) kui ka nn vennasteatrite repertuaarist leitud lavatükid (*Protsess* (1975), *Prokurör* (1978) jt) olid mõeldud kõnetama publikut (publikumenu, ovatsioonid!) ja võimu vastasmärgiliselt. Teatri poliitiline “provokatiivsus” aga süvenes samas tempos, kui uut jäätumist haistev EKP aparaat tabustas kõik viited režimi roimadele, kor-

ruptsioonile, revolutsiooni väidetavate ideaalide reetmisele jne. “Paraku oli nõukogude tegelikkuse kritiseerimine Lenini ja Marxi tsitaatide abil pikki aastakümneid nii nõukogude ühiskonnateadlastele kui ka kunstnikele üheks meelisteemaks ja võib-olla üldse ainus võte, kuidas seda legaalselt teha sai” (lk 121). Alliku sõnul “ei saanud ju ära keelata Lenini artiklite tsiteerimist, kus ta ründas vene šoviniste ja kirjutas, milline peaks olema õige rahvuspoliitika” (lk 122). Siinkohal pean küll Allikut täpsustama. Lenini teoseid ei saanud muidugi valikuliselt keelata, kuid nende kasutamise kohta olid ilmselt selged juhendid. Lenini kõige “rasvasemaid” võrdlusi (nagu nõukogustatud tööliste uppumisest “suurvene šovinistlike kaabakate meres, nagu kärbes piimas”) ei õnnestunud mul kordagi oma artiklreis äratrükituna näha. Murelikud ja juba kogemustega toimetajad võtsid need alati välja.

Nagu Allik meenutab, hakkas EKP valvast ametkonda häirima koguni minevikus kohustuslikult repertuaari surutud nõukogude teatriklassika — Maksim Gorki, Vladimir Majakovski, Anton Makarenko jt teoste lavastamine. Põhjus oli muidugi selles, et näilise truualamlikkuse toel mobiliseerisid Komissarov ja Allik elava sõna unikaalsed semiootilised ressursid. Eesmärk oli muidugi osatada režiimi allergiat kõige suhtes, mis kuidagigi osutas “revolutsiooniideaalide ja tegelikkuse vahel haigutavat auku” (lk 122). Kuid ausate ja karjerismimeelsete kommunistide vastandamise kõrval oli ka teisi arusaamu, kust n-ö tegelik rinne läheb. Allik on praeguseni häiritud, et mitmed näitejad (Lembit Peterson, Sulev Luik ja mõned nooremad), keda ta nimetab ausateks rahvuslasteks, ei läinud seda laadi topeltkoodidele toetuva vastupanu taktikaga kaasa või koguni keeldusid kaasa mängimast (lk 100, 114). Kaldun pigem uskuma mitmeid tänapäevaseid tõlgendusi: Komissarov ja Allik seisid ju tões ja vaimus lavale (ka kinolinal!) jõudnud “õigeusklike” tekstide taga.

“Ausate rahvuslaste” metafoori kasutamises näen aga lõksu või ohutu ausate ja “mitteausate” vastanduse deklaratiivseks süvenemiseks. Subjektipositsioonid ei kannu tõe monopolit, väärtus- ja vastutuseetiliste positsioonide/strateegiate ideaaltüüpilised, elumaailmas kontekstisuhestatud alternatiivid tegelikus elus lõimuvad. Seda vähemalt Max Weberi valguses. Ajalooliste situatsioonide “tõde” on konkreetne. Alliku meenutuste paatos on suunatud Eesti ajalookirjutuse ühte osa iseloomustava rahvusluse ja tõe monopoliseerimine vastu. Elumaailma paljuosisuse lihtsustamine piirab vastupanu süvavalikute ja paradokside mõistmist. Varjatud dialoogis seda laadi ajalookäsitusega meenutab Allik (ilmse irooniaga!) skeemidega haakumatuid seiku. Nii nendibki ta, et KGB käepikenduse — Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühingu sektsioone juhatasid Lennart Meri ja Neeme Jär-

vi (lk 125)! Marksismipõhine rahvuslus pole Allikule mitte vähem ega rohkem “aus” kui mõni teine. Repressioonide süvenedes oli see sise- ja välispagulusse siirdumise kõrval üks kõige tulemuslikumaid viise universalsete väärtuste kaitsmiseks, nagu vabadus, ausus, truudus jne.

Poliitilise kliima süvenev mürgisus mõjutas ka tõlgenduskogukondi, seda, “kes” ja millise piirini olid ka “aparaadis” valmis “lulli mängima”. Aparaaditöötajate valikuline “kurtus” polnud ainult ideoloogiline valik, vaid mõjutatud ka ametnikumugavusest, rahvuskultuurilistest hoiakutest, põlvkondlikest solidaarsustest jne (lk 46). Tegutsemisautonoomia alustingimuse muutudes, eelkõige “ideoloogilise võitluse teravnemisel”, tõlgenduskonflikt süvenes, et areneda siis juba avalikuks poliitiliseks vastasseisuks või koguni omalaadseks “kaebamisvõitluseks”. 1970. aastate teise poole teatrielust pakub Alliku raamat selle kohta arvukaid näiteid.

Lavastuste etendusküpseks tunnistavate, s.t neid publiku ette lubavate kunstinõukogude peamiseks “mänguliseks” ülesandeks oli koodide ja nende tõlgendusdiapasooni ja -võimaluste “kalibreerimine”. Tollastes Vanemuise kunstinõukogudes “ei tegeldud muidugi niivõrd lavastuste kunstilise parandamisega, kui aruteluga mõne lause, fraasi, osakäsitluse või ka kogu lavastuse tõlgendamise “ohtlikkuse” üle” (lk 32). Piisavalt kultuuripädevad pooled, sh keskkomitee vastutavad töötajad, suutsid tekste “lugeda”. Kas nad oma lugemisoskust alati kasutasid, sõltus sellest, kas mingi “kompetentsi” tunnistamine oli mingis mõttes sel hetkel kasulik või kahjulik. (Väikese kultuuripädevusega ametnikel võis juurdepääs koodile ka objektiivselt puududa.) Näteks Ivo Brešani režiimisatiiriline farss “*Hamleti*” lavastamine Alamkolka külas (1980, Noorsooteater) sai lavaloo lihtsalt mitme soodsa asjaolu ootamatul kokkulangemisel. Mitte ainult seepärast, et veriste kätega Claudiust mängis EKP Keskkomitee palvel Noorsooteatrisse tööle võetud ja teatri partorgiks valitud Ilmar Tammur. “Lavastuse päästis tegelikult see, et uus ideoloogiajuht Rein Ristlaan sattus seda vaatama üks päev enne ametisse valimist ning tunnistas talle omase küünilise avameelsusega Komisarovile, et too olevat talle keeranud tõelise käki: võimatu oleks olnud alustada oma ametiaega menuka teatrilavastuse keelamisega” (lk 117).

Teiste sõnadega, “näo tegemise”, kurtuse teesklemise või rohkem või vähem “üksteisemõistmise õhkkonnas” arenes varjatud kauplemine selle üle, kui lahtiseks ja üldloetavaks võib kood minna, kuni selleni, et keskkomitee töötajad ütlesid lõpuks välja, kust just nüüd hetke poliitilist konjunkturi arvestades viimane lubatud piir kulgeb (lk 100). Tõlgenduskonfliktist skandaale sünnitanud avalikustamise ja koodimurdjate ning paljastajate ilmumist seostab Allik kahte laadi ebaõnnega. To-

peltkodeerimine oli muidugi avalik saladus. Kultuurilise vastupanu ja sedakaudu poliitilise vastupanu kestlikkuse tagamiseks oli taktika, et kultuurilooke kogukond (loomult kultuurikeelte poliüglotid) etendas võimu poolt koloniseeritud tõlgendamiskeskondades (ajakirjanduses, parteifoorumitel jne) “ükskeelsust”. Tavaliselt tekkis skandaal siis, kui kultuuriväljale astunud uued tegutsejad polnud vaikimisi toimetatud “mängu” piisavalt tõsiselt võtnud või sellesse sisse elanud. Seda laadi tööõnnetusena meenutab ta Mihkel Muti avameelset arvustust Ljudmilla Petruševkaja näidendi *Cinzano* tegeliku sisu kohta. See kukkunud välja lausa pealekaebusena. “Tema oli muidugi olnud puhtsüdamlik lapsesuu ja ei jaganud suurte poiste mängudest midagi” (lk 126).

Koodi tõsisemate murenemiste korral võttis “tõlgenduskonkurents” avaliku jõukatsumise kuju. Kergemate tüsistuste puhul pani Allik mängu oma eruditsiooni ja sõnaosavuse. Nii näiteks “vooderdas” ta Komissarovi lavastusi žargooniga, mida ta meenutustes iseloomustab juba kui “punast plära” (lk 110, ka 153). Kõrge ametiposti haldajana toestas ta seda laadi kirjatöödega endagi parteilist autoriteeti. Teiseks vastuvõtteks oli koguda toetusavaldusi kõrge parteilise usalduskapitaliga isikutelt, nagu seda olid vanad revolutsionärid (lk 110). Selle võtte rakendamiseks sai Allik käiku lasta üsna unikaalse perekondlikult vallatava ressursi. Nõukogude režiimi ideoloogilis-poliitilised grimassid arenevad noore kultuurijuhi kirjelduses “tõlgendusautoriteetide” duellideks. Vanade revolutsionäride kaitsekõnedega konkureeris KGB ekspertide autoriteet ja koguni EKP sekretäride ekspertiisid. “Mäng oli aga selline, et *ausad inimesed* [minu rõhutus — R. R.] tegid näo, et nad ei saa asjast aru ning on vaimustuses revolutsiooniideaalide lavale jõudmisest ja noorte nende vaimus kasvatamisest” (lk 110).

Hoopis ohtlikum oli “hallade” saabumist aimavate äsjaste kaasamõttelejate kannuseid teeniv “desertöörlus”. N-ö omadele noa selga löönud parteilise vilepuhujana meenutab Allik keskkomitee teatrikuraatorit Vello Pohlat. Alliku ja Komissarovi ühispingutustes lavale jõudnud näidend *Protsess* teenis Alliku tollase veendumuse kohaselt ülla ürituse — oktoobrirevolutsiooni reedetud ideaalide vaimu uuendamist. Režiimi taas leninlikule teele suunata tahtnud “ausate inimeste” ka vaikimisi kujunenud ühisrinde murdnud Pohla motiivide üle mõtiskledes küsib jahmatunud Allik: “Miks hakkas Pohla mängu rikkuma? Kindlasti mitte eriliseist truudusest nõukogude võimule, siira vasakradikaalina sai ta väga hästi aru, millisesse marasmi ja ideaalide rüvetamisse too võim on jõudnud” (lk 110)? Ning samas osutab, et “võitlus oli läinud nii teravaks, et iga ideoloogiline vääratus võis karjäärile kalliks maksmata minna” (lk 111). Alliku käsituses kujuneb tollaste alusantagonismide allikaks ausate ja režiimitruude kommunistide vastasseis. Sel puhul

kasutab Allik tollal üldlevinud kategoriseeringuid. Nõukogude argielus oli ja on ka tänapäevastes tollase ühiskonna uuringutes kodanike kategoriseerimisel “ausateks” ehk “korralikeks” ja “sovakkideks” tunnetuslikult oluline koht. Argielu tähelepanekutel rajanev kategoriseerimine oli elutähtis. Liigitus polnud tingimata või üldsegi mitte seotud formaalse staatusega, ei ametikoha ega parteipiletiga, vaid käis kokku “mängu” reeglitega, mis kujundasid repressiivse ühiskonna paljusid olulisi, kodanikuautonoomiat võimaldavaid alusstruktuure. See oli aluseks inimsuhete mustrite kujunemisele, milles keskne koht oli usaldusel.

Avaramat selgitust oma probleemiseadele näeb Allik “hallade” taastulekut tajuva Pohla (ja mitte ainult tema) valikus karjääri kaasuks (lk 111). Renegaatluse teiseks tõukejõuks on jõudu koguva neostalinismi taaselustatud hirmud. Need mürdsid nõrgemad natuurid, nagu kunagise protestimeelsete üliõpilaste iidoli Aarne Vahtra (samas). Üsna üksikasjalikud ülevaated Aarne Vahtra põgenemistest Pariisis, haledavõitu kaasalöömisest pagulasprotestides jne on selgelt vastandatud tõelisele vastupanule kodumaal.

Karl Vaino peasatraabiks määramise järel kogeb Allik teist korda, pärast Tartu kevade lämmatamist, kuidas hallade saabudes saavad endistest mõttekaaslastest vastased. Vaino ja Ristlaane häälekas duett tõmbas “halli kardinali” rolli etendamise väljavaadetele peale üsna jämeda kriipsu. Alliku väitel Vaino Väljase kutsel parteiaparaati läinud omaaegsete Tartu kevade eestvedajate karjääriperspektiivid ja tegutsemisvõimalused ahenesid (lk 111). Nagu ka Tartu kevade “sügisesse” sumbumise järel lagunes nende usaldusring, keda kord võis pidada ausaks. Valmisolek orienteeruda ümber Artur Vaderile “oli selgelt näha ning seda soovitati ka mulle”, meenutab Allik (samas). Nagu varemgi valis Allik ka nüüd “ausate kommunistide” poole, sest “üsnagi jõhker Vader tähendanuks tunduvalt ühemõttelisemat ja rangemat kultuuripoliitikat, kui seda harrastasid Käbin, Väljas ja Utt” (samas). Parteitöö keerukustes rängalt alkoholiseerunud Vaderi süda ütles aga üles. EKPs vallandunud võimuvõitlus lõppes Käbini asendamisega veelgi jõhkrama satraabi — Karl Vainoga. “Tõusu polnud ette näha ei Väljasel ega temaga seotud “poistel”” (samas). “Väljase poiste” all peab Allik silmas Priit Järvet, Jaak Kaarmat, Karl Adamsoni ja Aare Laanemäed. Nimetatud olid enamasti Alliku teo- ja mõttekaaslased Tartu kevade päevilt ja ta ise kuulus samuti Väljase poolt kutsutute ja seature hulka. Allik näeb neis isesorti idealiste. Väljase “poiste” selgeks eesmärgiks olnud “teha seal [EKP aparaadis] karjääri, et siis kõrgemale jõudes võib-olla tõesti mõningaid asju targemini ja paremini korraldada. Omast kohast oli see ju täiesti inimlikult mõistetav ja arukas eesmärk” (samas). Alliku kasutatud tingiv kõneviis ja asjade edasine käik osutab, et “targemini” ja “pa-

remini” tegemise illusiooni eest tuli kallilt maksta, s.t langeda “marasmi ja ideaalide rüvetamise” järku jõudnud EKP tööriista rolli. Näiteks juhendas Priit Järve Tartus Ülo Vooglaiu laboratooriumi laialipeksmist, Toomas Leito korraldas “40 kirja” osaliste tagakiusamist jne.

Üldjoontes seletab “Väljase poiste” strateegia joonis ka Alliku enda karjäärivalikuid. Üleminekuaja “kasvav ideoloogiline surve ning arenev stagnatsioon” kestis Alliku hinnangul 1978. aasta augustist kuni 1980. aasta veebruarini. Määratlematus jättis veidi hingmisruumi, sest “ükski ülemus ei teadnud, kas ta veel homme ametis on” (lk 117). Kõrge ameti saamist õigustama asunud Rein Ristlaane “impulsiivsed reaktsioonid kultuurisündmustele olid ettearvamatud ja tavaliselt tormilised” (lk 171). “Hall kardinal” taandus mängust. “Intuitsioon suunas mind teatrielu administreerimiselt õigel ajal jalga laskma,” põhjendab Allik äsja asutatud uue ajakirja *Teater. Muusika. Kino* peatoimetajaks hakkamist (lk 173). “Juhtida eesti teatrielu Rein Ristlaane ja Johannes Loti alluvuses oli oluliselt süngem kui Vaino Väljase ja Juhan-Kaspar Jürna aegadel, kes samuti ju teab mis liberaalid polnud” (lk 171).

Politoloogia žargoonis kõlaks Alliku karjääri jätkukõver “marginaliseerimisena ülendamise kaudu”. Tundub, et isepäise ja kindlasti hea polemisti taandumine, kelle avalik nahutamine olnuks tülikate tagajärgedega kõigile, sobis ka EKP-le. Parteitöö üldine reegel eeldas, et kui juba ollakse nomenklatuuris, siis naljalt sealt välja ei kukuta. Peatoimetaja koht aga tähendas “ülendamist” ka nomenklatuuri redelil. Alliku mitmed sotsiaalsed kapitalid (kultuurijuhi, retsensendi jne omad) olid kindlasti kandnud dividende. Uues tõusis karjääriredelil oli aga nähtavasti keskne roll Alliku perekondlikul taustal. Vormiliselt pidi ülendamine heaks kiitma EKP Keskkomitee büroo.

Karl Vaino ja Rein Ristlaane seltskonna arrogantsust arvestades nautis Allik bürool täiemõõdulist erikohtlemist. Büroo istungil lausa omamehelikuks muutunud (seda etendava?) Karl Vaino usalduslik vestlus riigikukutajate järeltulijaga suubus intriigi. Vaino oli hoiatanud, et “isegi sellised inimesed nagu Ird on hinges nõukogudevaenulikud” (lk 173). Teatrijuhti, kellele “sõnniku laotamiseks” mõnitatud küüditamises kaasalöömist ei andestatud, ei peetud Vaino parteis ikkagi “tõeliseks” nõukogude inimeseks! Vaino hinnangus peegeldub “tõeliste bolševike” ja parteilaste vastandamises oli sõnum lähenevatest halladest. Arhiivide avanedes juba iseseisvuse taastanud Eestis tabas Allikut šokk. Tema pikaajaline mentor ja mõttekaaslane Kaarel Ird oli saatnud tema kohta hävitava pealekaebuse NLKP Keskkomiteesse!

Omamehelik vestlus EKP esimese sekretäri kabinetis aga oli arenenud koguni Vaino-poolseks südamepuistamiseks. Siinkohal üks Alliku

kirjeldatud väga mitmekihiline ja kõnekas stseen: “Lõpuks viis Vaino mind oma üheksanda korruse kabineti akna juurde, kust paistsid uduses Tallinnas Estonia ees sibavad pisikesed inimesed, ning küsis retooriliselt ja kurvalt: “Miks nad meid küll ei armasta?”” (lk 173)? Oma vastust Vainole Allik kahjuks ei reeda. Kas “meist” rääkiv Vaino pidas Allikut “oma meheks”? Vaevalt küll päriselt. Venemaa eestlastest karjeristide ja põliskommunistide ringkondade suhted olid teadagi jahedad. Satraabid on suured enesearmastajad, vahel solvuvad, aga nad pole päris lihtsameelsed. Üsna kindlalt peegeldab küsimuseseade aga Vaino ebaadekvaatsust. Ristlaan arvatavalt pidas neid semutsemise stseene hästi meeles. Sellest ka lisaseletus valivusele, millist tooni ta Hendrik Alliku pojaga lubada võis. Sest niipalju kui see puudutas Alliku toimetatud ajakirja, piirdunud muidu pidurdamatult karjuda armastav võimur “kümnete halvustavate või ründavate märkustega ajakirjas ilmunud lugude aadressil” (lk 173).

Perestroika lunastuses. Alliku mälestustes on oluline koht Eesti teatriheeroste (Voldemar Panso, Kaarel Ird jt) Moskva võimuritega närusepoolse suhte ning aparadiitöötajate painajaliku hirmu NLKP ülemuste ees (isida mõeldkse Kremli?) väljajoonistamisel. Keskkomitee töötajaid iseloomustanud “nürimeelsuse” ja “arguse” (lk 39) kõrval kammit-ses olemuslik sõltlasseuhte igasugust otsustusjulgust. Alliku siseemigratsioon (enesepagendus) ajakirja toimetajaks ja seejärel Viljandisse teatrijuhiks saavad perestroika algusega ajalooks. Nõukogude võimu diskrediteeriva sõnade ja tegude lahknemise paine taandumine oli tõsiuskliku kommunisti südamele tõeline palsam. Mihhail Gorbatšovi reformide algust peegeldavad Alliku tagasivaated on emantsipatsioonilised, täis lootust, et lõpuks saab tegutseda parema äratundmise järgi (olla autentne). Allik on täis usku, et inimnäoga sotsialism pole utopia ja Eesti NSVd ootab helge tulevik. Esialgu tuleb aga veel mängida. Poliitika- ja teatrikire “kokkukeevitamise” võtted saavad uue sisu. Klannistunud Moskva “aparaadi” vastuoludel mängimine ja selle liberaalsema osa kasutamine perestroikast hirmunud “Valge maja” peremeeste vastu vallandab uue, üha kasvavate riskide piiril areneva kombinatsioonide tulevargi. Hall kardinal on tegusam kui kunagi varem! Vähegi tõsist poliitikat saab aga teha vaid Tallinnas.

Juba 1986. aastal, mil Eestis üldiselt perestroikat veel pöödsast jälgi-ti, näitab Allik iseloomu. Mikk Mikiveri lavastatud moskvalase Aleksandr Mišarini loomingu toel ja “Miku abil (ilmselt nagu ta isegi)” ajab Allik “Moskvas toimuvatele ühiskondlikele muutustele selgelt jalgu jääva[le] Eesti juhtkonna[le]” (lk 151) sõrmed silma. Pealkirjastades näidendi retsensiooni provokatiivselt “Kaadrid otsustavad kõik,” esitab

ta Vaino-Ristlaane klannile retoorilise väljakutse. Olgu meenutatud, et lõöksõna on laenatud Leninilt ja selle sisuks on nooremale lugejale tuttavamasse keelde tõlgituna üleskutse “plats puhtaks teha”.

Komissarovi, Mikiveri jt toel surub Allik eeskavadesse Mihhail Šatrovi “tõelist Leninit”, s.t Leninit kui humanisti Stalinile vastandavaid näidendeid. Neist mõne tõlkimise vaeva, näiteks “Nii me võidame!”, võtab Allik koguni enda peale (lk 124). Poliitilise avalikkuse süünd tõrjub teatri politiseerimise innu peagi tagaplaanile. “Hakkasime koos [Mikiveri ja Evald Hermakülaga] ette valmistama loomeliitude ajalooliseks kujunenud ühispleenumit [---], mis oli teatud mõttes selle [Šatrovi] lavastuse ning ka retsensiooni mõtteline järg” (lk 151). Võimuvõitlusse siirdunud Alliku peastaabiks, Smolnõiks saab esialgu tema enda ideena ellu kutsutud Eesti Teatriliiit (Allik valitakse selle aseesimeheks).

Jaak Alliku raamat on rikastav just eri viisidel lugemiseks. Tema kirjeldatud intriigid, käikeeramised jne pole suuresti võõrad ühelegi teatrielule maailmas. Põhimõttelise erinevusena pole aga tema poolt nähtavaks muudetud sündmused pluralistliku ühiskonna tavadraama, vaid anastatud riigi ja rahva kultuurilise vastupanu analüütiline vaatus. Allik mõjutas oluliselt vastupanukultuuri ühte ja tähtsat — autentse sotsialismi usule toetuvat segmenti. Tagasipilk oma missiooni (kohati tundub, et just see sõna oleks täpne) esimesele poolele osutub omalaadseks kataloogiks ühest viisist ja maailmavaatelisest positsioonist, mille toel ta katsetas viise, kuidas vastu seista eelkõige rahva kui vaimse ja moraalse organismi jätkusuutlikkust sandistavale degradeerumisele. Alliku tollast rolli ja staatuse tuuma oleks üldistavalt kõige täpsem esile tuua juba ka tõsisemas akadeemilises kirjandusuurimuses juurduva “rahvuskommunisti” mõiste toel.

1988. aasta kevadel, koos loomeliitude pleenumi käivitamisega, mille üheks peaesinejaks ja kammertooni andjaks kutsus Allik Lenini rehabiliteerija laval Mihhail Šatrovi, algab Alliku tegevuses uus ning avardunud oludes mitmeti rikkam ja helgemgi ajajärk. Pärast Eesti iseseisvuse taastamist alanud aeg Alliku loomes kujuneb aga sedavõrd erinevaks eelmisest, et väärib iseseisvat kirjatööd, mille lõimetus avaneb vaid siis, kui seda analüüsida ka täiesti teises võtmes, sest vabade ja mittevabade ühiskondade kommunikatsioonireeglid on põhimõtteliselt erinevad. Ühiskonnas, kus avalikkus on saanud eluõiguse, lakkab teatrikunst ja arvustaja töö olemast poliitiliste sõnumite krüpteerimise viisiks. Tekstide kommunikatiivsuse tõstmise aluseelduseks ei ole see, et nad on konstrueeritud tegelikult ju avalike saladuste salakeeles vahendamiseks. Teatriarvustaja ei ole pidanud end piirama kartuses, et tema

mõtteavaldused võivad kujuneda pealekaebuseks. Seega ei ole enam küsimust, mida nii lavastaja kui ka Jaak Allik “tegelikult mõtlesid”.

Rein Ruutsoo

REIN RUUTSOO (1947) on lõpetanud Tartu Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna 1971, ENSV TA ajaloo instituudi aspirant 1971–1974, filosoofiakandidaat filosoofia ajaloo alal 1978 (Riia Ülikool), filosoofia-doktor sotsiaalteaduste alal 2002 (Rovaniemi Ülikool). ENSV TA ajaloo instituudi nooremteadur 1974–1983, Eesti Rahvusraamatukogu raamatukoguhoidja 1983–1989, Eesti TA filosoofia, sotsioloogia ja õiguse instituudi vanemteadur 1989–1994, Tallinna Ülikooli rahvusvaheliste ja sotsiaaluuringute instituudi vanemteadur 1995–1998, TÜ sotsiaalteaduskonna politoloogia professor 1998–2003, TLÜ riigiteaduste osakonna poliitikateooria professor 2003–2008, riigiteaduste instituudi poliitikateooria professor a-st 2008. *Akadeemias* on temalt ilmunud artikkel “Olelemisest osalemiseni?: Eesti kodanikualgatuse hetkeseis ja arenguvõimalused” (koos Mikko Lagerspetzi ja Erle Rikmanniga; 2000, nr 2, lk 269–298), arvustused Tiit Made raamatu *Mu isamaa: Viron toivo ja pelko* (1989, nr 5, lk 1079–1082), Eero Loone, Tanel Mätliku, Valdar Parve teose *Konflikt. Konsensus. Moraal: Uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast* (2001, nr 1, lk 159–167) ja Küllö Arjaka raamatu *Kui väikesed olid suured: Balti kett 25* (2015, nr 11, lk 2054–2064) kohta ning väitlused Lauri Vahtrega (2001, nr 6, lk 1304–1310; 2002, nr 7, lk 1518–1534).

ERANDLIKKUSE EETIKA

Alain Badiou. *Eetika: Essee kurjuse mõistmisest*. Tõlkinud Anti Saar; toimetanud Jüri Lipping. Tartu: EYS Veljesto, 2017. 165 lk.

0.

Alain Badiou (snd 1937) on Prantsuse filosoof, kelle karjääri algus jääb poststrukturealismis hiilgeaegadesse. Vaatamata — või just tänu — sellele ei ole Badiou kuidagi kirjeldatav ei poststrukturealisti, dekonstruktsionisti ega postmodernistina; vastupidiselt igasugusele post-mõtlemisele

tegeleb ta tõsiselt näiteks olemise ja tõe küsimustega ehk filosoofia klassikaliste probleemidega. Eitades postmodernismi ja -strukturealismiga tähtsust, on Badiou üheks eesmärgiks taastada filosoofia positsioon tõest kõnelejana ning vabastada see tähenduse historitsistlikust ja lõplikust vangimajast.

Eetika: Essee kurjuse mõistmisest on lühike tekst, mis ilmus esmakordselt 1993. aastal õpilastele ja tudengitele mõelduna. Anti Saare poolt suurepäraselt tõlgituna on *Eetika* Badiou esmaeestindus ning sobib ideaalselt mõtlejaga tutvuse sobitamiseks: esiteks on õpilastele suunatud tekst mõistetav ka neile, kes Badiou mahuka ja keeruka tööga tuttavad ei ole, ning teiseks tähendab teksti ilmne poliitilisus ja radikaalsus, et ükskõikseks ei tohiks ta jätta ka kõige huvitumaid lugejaid. Ühendades suurepäraselt Badiou filosoofilise süsteemi mõisteid ja poliitilisi probleeme, iseloomustab kõnealune raamat ka tema mõtlemist üldiselt, kuna Badiou ontoloogiat ja sündmuseteooriat ei ole võimalik eraldada tema kommunistlikust ja maoistlikust võitlevast poliitikast.

Kolm esimest suuremat peatükki keskenduvad nn peavoolueetika kritiseerimisele ning kaks viimast Badiou katsele ehitada üles arusaam positiivsest eetikast. Raamatu lõpuks saavad ümber defineeritud ka eetika põhimõisted “headus” ja “kurjus”, millele antakse uuenduslik tähendus lähtuvalt Badiou tõdede eetikast.

Milles siis seisnevad “peavoolueetika” põhiprobleemid ning miks me peaksime selle kõrvale heitma, kui tahame saada tõeliselt eetiliseks? Esiteks, inimõiguste eetika konstitueerib inimese kui ohvri, kannataja, surma poole pööratu; inimene ei ole siin enamat surelikust kannatavast loomast ning “õigused” tähendavad õigust “mittekurjale”. Hea tuletake kurjuse puudumisest: hüve on mittekannatus. Ent Badiou tõdede eetikas peab inimene saama surematuks subjektiks, millekski enamaks kui tema antropobioloogiline organism. Teiseks, teise(suse) eetika (mille esindajaks on valitud Emmanuel Lévinas), milles “mina” allutatakse teisesuse printsiibile ehk lõppkokkuvõttes jumalale: mina on see, mis peab Teisele kuuletuma. Badiou jaoks on aga jumal surnud. Kolmandaks, (kultuuri)erinevuste eetika tahab rajada seadust asjade juhuslikule korrale, sellele, mis lihtsalt on. Badiou ontoloogias kirjeldatakse olemist kui puhast paljusust ehk erinevuste korrapäratut põrkumist. Erinevus on niikuinii, probleemiks on samasuse loomine.

Nii inimõiguste, teise(suse) kui ka erinevuste eetika keskmesse on asetatud abstraktsed mõisted — “inimene”, “õigus”, “teine”, “erinevus” —, mis võimaldab eetika universaliseerimist ning rakendamist iga-sugustele situatsioonidele. Kuid eetika ei ole Badiou jaoks vald, milles oleks ülepea võimalik selline nähtus nagu tõde. Tõde saab sündi-

da vaid poliitika, kunsti, teaduse ja armastuse võimaldatud tingimustes. Igasugune universaalsusetaotlusega eetika on pseudouniversaalsus, nagu võib selgelt näha inimõiguste arbitraarsest jaotamisest rahvusvahelistes konfliktides. Eetikast on tema järgi võimalik mõelda vaid situatsioonidesiseselt ning tõdedest lähtuvalt.

Vaid poliitika, kunsti, teaduse ja armastuse vallas võib esineda sündmus — situatsiooni tavapärasesse toimimisse radikaalset uudsust sisestav katkestuslik erand —, millele truu olles saab inimindiviidist tõe subjekt (indiviid kahestub: inimene ja sündmuse subjekt). Vaid truuduses sündmusele on võimalik olla hea; sellest positiivsest tegutsemisest, truudusest lähtuvalt soovib Badiou ümber defineerida ka kurjuse. Kuna nende mõistete tähendus ei ole Badiou süsteemi erandlikkuse tõttu — niipea kui teatud mõiste tema filosoofias esineb, on kohe tarvis lisada, et tegemist ei ole enam selle tavatähendusliku kasutusega — kohe haaratav, sooviksin kõigepealt pöörata pilgu Badiou suurteosele *Olemine ja sündmus* (L'Être et l'événement, 1988),¹ millest *Eetika* suuresti lähtub, ning asetada Badiou peavoolueetika ning inimolemise kriitika tema ontoloogilise süsteemi taustale.

1.

Teeme kõigepealt väikese kõrvalepõike ning palume abi Jorge Luis Borgeselt, kirjanikult, kelle sule all omandavad paljud paradoksaalsed olukorrad mõeldava kaju. Novellis “Kongress” üritatakse asutada “Maailma Kongress, mis esindaks kõiki inimesi kõigist rahvustest” (Borges 2017: 22). Ent õige pea seistakse peale korralduslike küsimuste silmitsi ka põhimõtteliste filosoofiliste probleemidega. Kuidas teha kindlaks, et oleksid esindatud tõepoolest kõik inimtüübid? Kas üks inimene võib esindada mitut identiteeti, näiteks nii rantšoomanikke kui ka tugitoolis istuvaid mehi? Kuidas aga esindatust kavandada, tundub, et ikka jääb keegi puudu, mingi inimtüüp esindamata. Lõpuks jõuabki Kongressi algataja järgmise tõdemuseni:

Ülesanne, mille me endale oleme võtnud, on nii tohutu, et see hõlmab — nüüd ma tean seda — tervet maailma. Mitte käputäit vähikuid, kes kuskil pärapõrgus asuva rantšo küünis segast juttu ajavad. Maailma Kongress algas maailma esimesel silmapilgul ja jätkub ka siis, kui meie oleme põrm. Pole ainsatki paika, kus seda ei oleks. Raamatud, mille me põletasime, on Kongress. Kaledoonlased, kes purustasid Caesari leegionid,

¹Põhjalikumaks tutvuseks Badiou mõtlemise ja selle taustaga soovitan kõhklematult lugeda Jüri Lippingu saatesõna arvustatavas väljaandes.

on Kongress. Iiob põrmus ja tuhas ning Kristus ristil on Kongress. Isegi see kasutu noormees, kes raiskab mu varandust hoorade peale, on Kongress. (Samas: 32.)

Maailma Kongress jääb korraldamata, kuna ta toimub igal ajal ja igal pool. Püüdes esindada kõiki inimesi kõigist rahvustest, satutakse vastamisi tõdemusega, et inimidentiteetide lõputu paljusus ei allu ühelegi katsele seda erinevuste hulka ammendavalt esindada. Taas kord seistakse silmitsi kaardi ja territooriumi probleemiga: koostades kaarti, mis annaks täpselt edasi kogu maailmas eksisteeriva ja toimuva, peame valmistama kaardi, mis oleks identne maailmaga.

Borges ei lahenda seega probleemi, vaid juhatab meid arusaamani, et apelleerimata mingisugusele kõrgemale, väljaspoolsele printsiibile, ei ole lõputute identiteedierinevuste esindamine võimalik — ja mida peaksime ülepea mõistma identiteedi all: kas tugitoolis istumine on samaväärne uruguailaseks olemisega? Ning teistpidi, rakendades mingit kõrgemat ühendavat printsiipi, tühistame selle lõputuse, mida tahame esindada, ning muundame ta piiritletud ühtsuseks ja kättesaadavaks, et mitte öelda, käegakatsutavaks.

Alain Badiou filosoofiline süsteem rajaneb sellesarnasel probleemil. Ühest küljest on Badiou eesmärgiks rääkida sellest, millest tema kaasaegsete mõtlejate (loe: postmodernistide) suud kindlameelselt vaikivad, ehk olemisest-kui-olemisest. Kõneldakse küll keelest, kehalisusest, tähendustest, kontekstist jne, kuid tõeliselt filosoofiline küsimus olemisest iseeneses on taandunud tagaplaanile. Teisest küljest aga soovib Badiou olemise puhastada kogu teoloogilisest taagast,² mis sunnib seda allutama Ühe välisele printsiibile. Mõeldes olemisest ühtsuse terminites, oleme varem või hiljem sunnitud selle ainuvalitsejasse kehastama. Ehk olemine jumaldub. Badiou soovib niisiis teha tõelist filosoofiat (vastandina postmodernistlikule sofismile), aga ta ei saa seda teha fratrisioonilistes metafüüsilistes terminites, milles olemist esindab Üks.³

²Metafüüsika ja teoloogia on teadupärast niivõrd tihedalt seotud, et ühte ei ole võimalik ületada samal ajal teist tee pealt eemaldamata. Olemisest ei ole võimalik mõelda jumalata ning jumalast olemiseta. Kõige tuntum ja põhjalikum lääne metafüüsika ja religiooni põimituse kriitika pärineb Martin Heideggerilt, kes kasutab selle kompleksi identifitseerimiseks mõistet “onto-teoloogia” (vt nt Heidegger 2017). Badiou astub siin kindlalt Heideggeri kriitika jälgedes.

³Just tagasipöördumises n-ö vana ühtsuse metafüüsika poole on Badiou süüdistanud Gilles Deleuze'i, kelle immanentset erinevusteontoloogiat ta tõlgendab ühtsusel rajanevana (Badiou 2000).

Vabanemaks metafüüsikast ning selle (paratamatust?) teoloogilistest implikatsioonidest, valib Badiou ontoloogiliseks diskursuseks — s.t selleks, milles on võimalik rääkida olemisest-kui-olemisest — matemaatilise hulgateooria ning lähtub järgmisest otsusest: “Ühte *ei ole*” (2006: 23). Olemine on lõpmatu paljus, mis tuleb taandada iga-sugusest tähendustamisest. Keel, kontekst, tähendus jne ei ole vahendid, mis suudaksid olemist esitada, kuna nad fikseerivad olemise lõpmatu-se lõplikkusse, seavad piiramatule piirid.⁴ Kõnelemaks olemisest, peaks keel minetama oma tähenduse, lagunema virtuaalsuseks, mis ealeski ei aktualiseeruks.⁵

Matemaatikal on see hea omadus, et ta ei viita ühelegi konkreetsele *omadusele*, ta ei ütle, millised asjad on ja kuidas peaksid olema, ta lihtsalt loendab. Kasutades loomulikku keelt, peaksime olemise kuidagi viisi kvalifitseerima, kuna tähendustamine on juba omaduste omistamine. Olemise taandamine tähendusest käib käsikäes Badiou eesmärgiga mõelda olemisest metafüüsikata (loe: ontoteoloogiata), mistõttu kaasneb sellega ka olemise muutmine tähtsusetuks.⁶ Olemise puhas paljus ei anna meile juhiseid, kuidas käituda, kuidas ja millest mõelda; tema mõistmine ei tähenda maailma toimeprintsibiist arusaamist. Seda olemise tähtsusetust rõhutab ontoloogia keskmes haigutav tühjus, mida esitab tühi hulk, $\emptyset$.

Ainult tühi hulk on võimeline esitama Badiou juhtmõtet, et Ühte ei ole; ta esitab kuulumist kui sellist, elementide loendamise võimalikkust. Selle loendamise põhjas ja põhjusena ei saa aga olla midagi muud peale loendamise enese. Tühi hulk võimaldab presenteerida seda, et olemist (paljususte lõpmatut erinevust) ei saa taandada viimasele, määratlevale, alustpanevale Ühele. Ainuke Üks, mida presenteeritakse, on tühjus, s.t sõna otseses mõttes mitte ükski. Niivõrd, kui Üks eksisteerib, on ta alati loendamise tulemus ning mitte alguspunkt. Kogedes

⁴Badiou ei väsi kordamast, et see lõpmatus, millest tema räägib, ei ole teoloogiline igavikulisus, vaid iga-sugusest jumalikkusest vabastatud olemise immanentne lõpmatu paljus, kuna jumal on teadupärast surnud (vt sellest aspektist *Eetika* teist peatükki Lévinasi kohta).

⁵Võrreldes Ferdinand de Saussure'i keelesüsteemi (platonliku) virtuaalsusega peaks keel siinkohal just nimelt lagunema lõpmatuks erinevuste süsteemituseks (s.t samastuma olemisega), mitte aga koonduma piiritletud tervikuks, mis teeb tähendused kõnes võimalikuks. Erinevuste lõpmatu süsteemituse puhul ei saa me aga enam rääkida keelest ja nii tundub taas kord, et täpse esituse taotlus muudab tähistamise üldlõpse võimalikuks.

⁶Vt Badiou ja olemise tähtsusetuse kohta lähemalt Brassier 2010: 4. ptk.

midagi terviklikuna, ühtsena, kogeme juba üheks loendamise lõpptulemust.

Vaatamata asjaolule, et Badiou tegeleb otsesõnu ontoloogiaga ning üritab selle tegevuse käigus tähendusest mööda minna, on üsna keeruline näha selget eristust Badiou otsuse — “Ühte ei ole” — ning postmodernistliku (de)konstruktivismi vahel.⁷ Kas Derrida “erinewus” ei otsi mitte seda, mis juba paika pandud (üheks loetud) tähendused uuesti liikuma paneks? Kas Foucault’ genealoogia ei tegele mitte näiliselt juba loomulikuks saanud normide lagundamisega nendesse võimuhete ajaloolise juhuslikkuse sisestamise teel? Mida muud tähendab postmodernistlik (de)konstruktivism kui juba üheks loetu suhestamist tema juhuslikkuse ja aluse puudumisega? Mulle tundub, et ontoloogilise mõtlemise poolest ei vastandu Badiou sugugi niivõrd suurel määral nendele, kellega ta polemiseerib (vt Badiou 1999), vaid toob nähtavale olemise varjatud paljususe, mis on postmodernismile ja -strukturealismile vägagi iseloomulik.

2.

Olulisem eristus tuleb sisse aga Badiou sündmuseteooria kaudu. Mis on sündmus? Lühidalt öeldes on ta see juhuslikkus, mis (potentsiaalselt) katkestab situatsiooni tavapärase toimimise, sisestades sinna midagi radikaalselt uut. Potentsiaalselt seetõttu, et sündmuse tõeliseks toimimiseks on tarvis subjekti, kes oleks sündmusele truu. Subjektiks saadaksegi Badiou järgi alles truuduses sündmusele, eelnevalt ollakse lihtsalt surelik, inimliiki kuuluv elusolend. Subjekti truudus sündmusele toodab tõde ehk seda võib nimetada ka tõeprotsessiks. Sündmus, subjekt, truudus ja tõde — neli komponenti, mis tingivad üksteist ning mis ei saa ilma ühegi teiseta esile kerkida.

Ainult sündmuses on võimalik tõde, sealhulgas mõtlemine.⁸ Kõige fundamentaalsemal tasandil võiksime seda mõista järgmiselt: olemine-kui-olemine on puhas paljusus, milles ei ole mõtlemine võimalik; viimase sünniks on tarvis erandlikku sündmust, mis katkestaks elementide lihtsalt-olemise ning sisestaks sellesse subjektiivse aspekti, vaatepunkti. Mõtlemine ja olemine on teineteisest lahutatud; olemise roll suhtes

⁷Seda on rõhutanud ka Peter Dews (2004: 110–111).

⁸Tõeprotsess teeb mõtlemise ülepea võimalikuks: “Mõistan “mõttena” subjekti vaatepunktist nähtud tõeprotsessi. “Mõtteks” nimetatakse tõeprotsessi subjekti” (Badiou 2005: 141). Sündmusele truu olles saab subjekt alles mõtlema hakata, eelnevalt ta kõigest arvab ja edastab arvamusi.

mõtlemisega on kõigest tema võimalikkuse tagamine. Olemise paljususe lõpmatus tingib igasuguse situatsiooni põhimõttelise sulgematuse, s.t loob võimalikkuse mõelda situatsiooni teadmistest väljaspool. Mõte algab situatsiooni piire ületades, mitte nende üle mõtiskledes. Mõtlemine tuleneb juhuslikkuse sisestamisest juba üheks loetusse. Võib seega öelda, et Badiou järgi seostub tõeline mõtlemine erandliku sündmusega, mis seab kahtluse alla kogu eksisteeriva situatsiooni, samas kui tähenduste üle mõtisklemise — hermeneutika — võib julgelt sofismi alla liigitada, kuna ta tegeleb kõigest olemasolevate teadmistega, s.t sellega, mis lihtsalt on.

Badiou arvates on igasugune mõtlemine “praktika, proovilepanek” (lk 63), see ei ole kuidagi tegutsemisest eraldatud: mõelda tähendab maailma muuta. Ent see muutmine ei saa toimuda juba olemasolevast lähtuvalt. Selles mõttes peab sündmus olema katkestus asjade korras. Kuid jäädes truuks jumala surmale, ei tohi Badiou seda katkestust mõista millegi välise või ülema sekkumisena, väljaspoolse sundusena. Igasuguse situatsiooni keskmes haigutab tühjus, ning just selle tühjuse toob sündmus esile, muudab selle mõeldavaks. Tuues esile situatsiooni keskse tühjuse (selle, mis jääb üheks lugemise alt välja), nõuab sündmus enese kirjeldamiseks teistsugust keelt. Sündmus nõuab seega subjekti, kes peab selle keele looma. Olles aga *situatsiooni keeles* kirjeldamatu ja eristamatu, ei ole situatsiooni sees kuidagi võimalik hinnata sündmuse tõesust. Selles seisnebki subjekti truudus: ta teeb tõeks sündmuse, luues *subjektkeele*, mille põhjal on võimalik situatsiooni ümber kirjeldada.

Tühjusel on siin kaksipidine funktsioon. Ühest küljest seob ta situatsiooni olemise puhta ja lõpmatu paljususega, s.t seab selle piiritletuse ja lõplikkuse kahtluse alla, avab selle lõpmatusele. Põhimõtteliselt tähendab tühjuse esiletoomine lihtsalt tõdemist, et asjad võivad olla teisiti, kui nad parasjagu on. Teisest küljest: saades oma tõuke tühjusest, peab sündmusele truu subjekt ja tema loodud subjektkeel samamoodi jääma sulgematuks, lõpetamatuks. Isegi sündmusliku subjektkeele põhjal ei ole võimalik kõiki situatsiooni elemente ümber nimetada (alati peab jääma vähemalt üks “nimetamatu”). Badiou toob üheks sündmuse näiteks Schönbergi atonaalse kompositsiooni, mis võimaldas hakata situatsioonist nimega muusika teistmoodi mõtlema; kuid see ei tähenda, et kogu muusikat peaks edaspidi atonaalsena looma. Tühjuse esiletoomine võimaldab seega kahtepidi lõpmatust. Kõigepealt tõdemus, et asjad võivad olla teistmoodi, ning sellega üheskoos tõdemus, et sündmus ise on juhuslik ning mitte paratamatu saatus, mis kirjutaks ette, kuidas edaspidi kõik asjad peaksid käima.

Subjekti truudus tähendab seega panustamist juhuslikkusele, s.t see on riskimine millegi veel kirjeldamatu tõestamisega. Ning just siin peitub Badiou määratlus tõdede eetikale: “Kuivõrd sündmus oli väljaspool kõiki situatsiooni tavapäraseid seadusi, sunnib see subjekti mõistagi *leiutama* situatsioonis olemise ja tegutsemise uut viisi” (lk 63). On näha, et tõdede eetika puhul ei ole meil tegemist millegagi, mida tavapäraselt (tänapäeval) eetika all mõeldakse, s.t tegemist ei ole otsustamisega juhtumite, tegude, sõnavõtude jne moraalse väärtuse üle. Eetika tähendab truuduses sündmusele uue olemisviisi loomist ehk tõeprotsessi.

Tõeprotsess on Badiou järgi aga võimalik vaid neljas tingimusväljas, mille ta on ekstrapoleerinud Platoni tekstidest (vt Badiou 1999: 35): teadus, poliitika, kunst ja armastus. Teaduslik “heureka!”, poliitiline emantsipatsioon, kunstiline maailma mudeldamine⁹ ning armastuse kaks-ühes on sündmused, millele truu olles toimub subjektivatsioon. Kui vaatame tekste, mille Badiou on kirjutanud mingit spetsiifilist valda silmas pidades, ei ole tegemist mitte situatsiooni, vaid sündmusliku tõeprotsessi analüüsidega. Olgu tegemist kunstivallaga (nt raamat Samuel Beckettist (2003a)), armastusega (2012) või poliitikaga (2015), tegeleb Badiou peaaegjalikult sündmusega, s.t erakordsuse ja erandiga. Ning Badiou analüüsib ainult neid valdkondi, kus tema jaoks on sündmuse ilmumine üleüldse võimalik. Badiou küll räägib vajadusest mõtestada eetika ümber nii, et tegemist oleks situatsioonidele spetsiifilise eetikaga, kuid lähtudes sündmusest piiritleb ta igasuguse mõtlemise ja tegutsemise võimalused kõigest nelja tingimusväljaga. Peaksime seega mõtlema (vabandust, mõtisklema, sest mõtlemiseni siinkohal ilmselt ei jõuta) Badiou analüüsi piiride üle.

Kas Badiou, seades esikohale sündmusliku tõeprotsessi, mis saab olla vaid teaduslik, kunstiline, poliitiline või armastuslik, ei taanda mitte situatsiooni (s.t kehtivat asjade korda) kõigest puhtale ajalootule paljususele? Badiou kirjeldus ühiskondlikust situatsioonist annab aluse vastata jaatavalt: “Igaskonfiguratsioon on kõikjalt pärinevaid inimesi, kes söövad ja kõnelevad erinevalt, kannavad erinevaid peakatteid, jär-

⁹Mudeldamine ei tähenda siinkohal aga mimeesi ega jäljendamist. Meenu- tagem, et tõde on võimalik ainult situatsiooni uudsust sisestades, uudselt kirjeldades, aga mitte juba olemasolevat jäljendades. Kunstilise tõe paradigmaatilise näitena kasutab Badiou Stéphane Mallarméd, kelle looming oli otsesest jäljendamisest vägagi kaugel ning nt poemi “Un coup de dés jamais n’abolira le hasard” (“Täringuheide ei välista kunagi juhus”) võib tõepoollest lugeda maailma põhjas haigutava kaose (või siis tühjuse) kunstiliseks mudeldamisena: tõde kui nähtavalt eksisteerivast lahknev, erand nähtumusele (Badiou 2009: 4).

givad erinevaid rituaale, omavad keerukaid suhteid seksiasjandusega, eelistavad kõva kätt või korralagedust, ning selline see ilmaelu juba on” (lk 45). Siin on tunda, et olles otsustanud, et ontoloogilisel tasandil on lõpmatu erinevus see, mis lihtsalt on, kannab ta selle põhimõtte üle ka sellele, mis nähtavalt ja kogetavalt (ontiliselt) eksisteerib, näiteks ühiskondlikele kontekstidele. Sellelt taandamise pinnalt on võimalik hakata mõtestama sündmuslikku tõeprotsessi, mis lihtsasse erinevusse tutvustaks samasust (tõde). Ning ühiskondlik situatsioon muutub sündmusega suhestatult ajalootuks banaalseks faktiks, mis ei olekski justkui ajaloo käigus välja kujunenud, aja jooksul üheks loetud (kas nt seksuaalne identiteet on midagi antut?).

Privileegerides sündmuslikku tõeprotsessi, jääb situatsiooni ajaloolisus tagaplaanile või hüljatakse üldse. Sündmuse puhtuse säilitamise aspektist — eeldades, et sündmus peab esile tooma situatsiooni tühjuse ehk selle, mida situatsiooni siseselt ei ole võimalik tuvastada ega teada — on selline strateegia põhjendatud ja vajalik. Ent see seab meid küsimuse ette, kuivõrd tõsiselt peaksime võtma Badiou kirjeldusi reaalsest ühiskondlikest olukordadest, kui neid vaadeldakse kõigest teaduslike, poliitiliste, kunstiliste ja armastuslike tõdede vaatepunktist? Kas ei ole situatsioonide taandamine lihtsaks olemasolevaks mitte vahend mõelda puhtast sündmusest, mis oleks võimeline meid meie täbarast hetkeolukorrast päästma, muutes meid tõe subjektideks?¹⁰ Teadusliku praktika seisukohalt võib näiteks mõelda, kuivõrd ikkagi on “heureka!”-hetkede puhul tegemist situatsioonist lahknemisega, selle ajaloolisusest lahtiütlemisega, ning kuivõrd on ta pingsa uurimistöö, juba olemasolevate andmete, kirjelduste, teadmistega tegelemise tulemus.

Siinkohal oleks sobiv küsida: kas ühiskondlik-kultuurilise protsessi keerukus mahuks kõigest nelja kategooria alla? Kas saame tegutseda vaid poliitiliselt, armastuslikult, kunstiliselt või teaduslikult? Tuleb siis lisada, et lisaks ajaloolisuse kaotamisele puhastab tõeprotsessi analüüs situatsioonid ka kõigest, mis ei mahu selle neliku raamesse. Kuna sündmus on võimalik vaid neljas vallas, hakatakse ka situatsioone analüüsima vaid nende alusel, mistõttu võib jääda mulje, et eetika mõtestamine situatsioonidega seotult tähendab pigem viimaste taandamist poliitiliseks, kunstiliseks, teaduslikuks ja armastuslikuks situatsiooniks.

¹⁰Sellest aspektist on Badioud ka korduvalt kritiseeritud; nimelt et ta üritab küll lahti öelda igasugusest religioossusest, kuulutades, et jumal on surnud, kuid säilitab päästva (kui mitte lunastava) sündmuse, mis juhatab meid maailma hoopis uudselt vaatlema (vt nt Bensaïd 2004). Raamatuga Paulusest (Badiou 2003b) on ta kõigest oma kriitikute argumenti veenvamaks muutnud.

3.

Badiou uudset käsitlust eetikast ning heast ja kurjast kummitab sama-sugune probleem. Määratledes eetika lähtuvalt oma sündmuseteooriast, ähvardab seda pigem lahtisidumine konkreetsetest ühiskondlikest si-tuatsioonidest kui nendega seostamine. Ning kui heidetakse kõrvale si-tuatsioonide ajalooline spetsiifilisus, siis kuidas ja millistel alustel toi-mub otsustamine selle üle, millal kurjus üleüldse võimalikuks osutub? Kuidas hinnata seda, mida võiks kanda hea ja kurja eetika valda? Nen-dele küsimustele vastamiseks vaatame kõigepealt, mida ütleb Badiou kurjuse kohta.

Lühidalt öeldes on kurjus võimalik ainult siis, kui tõeprotsessis pan-nakse toime teatavat viisi perversioon või moonutus. Kurjus tuleneb seega positiivsest tõeprotsessist. Badiou joonistab välja kolm üldist kur-juse tüüpi: 1) *Simulaakrum* ehk sündmuse simulatsioon või illusioon, mille käigus esitab see situatsiooni tühjuse asemel mingit partikulaarset identiteeti ja selle täielikkust (nt sakslane inimese ideaalina Hitleril). Partikulaarse identiteedi universaliseerimise tagajärjeks on teiste hävi-tamine või terror. 2) *Reetmine*, mille käigus subjekt murrab sündmusele truudust (nt otsustab, et revolutsiooni puhul oli tegemist kõigest simu-laakrumiga, meeletpettega; või armastaja tunneb, et ta pole oma partne-rit kunagi armastanudki, ning pöördub tagasi üksiolekusse). 3) *Häving*, mille käigus omistatakse tõe le vägi kõiki situatsiooni elemente subjekti keele alusel ümber nimetada. Situatsiooni keel asendub subjektkeelega ning hüljatakse põhimõte, mille kohaselt peab igas situatsioonis eksis-teerima nimetamatu jääk (poliitikas peaks nimetamatuks jääma kogu-kond, s.t kogukonna paljusust ei saa ühe nime — nt “eestlane” — alla koondada).¹¹ Simulaakrum on seotud sündmusega, reetmine subjekti-vatsiooniga ning häving tõega.

Nagu Badiou rõhutab, ei ole situatsioonide siseselt (asjade tavapä-rases seisus) tõde võimalik, on võimalik ainult teadmine ja arvamused. Teadmine ja arvamused võivad olla ekslikud, kuid nad ei saa olla va-led. Võib seega näha, et kurjuse mõiste ümberdefineerimisega sisestab Badiou oma sündmuseteooriasse ühe lisatahu. Olgugi et Badiou tea-tab ühes intervjuus, et kogu tema senise töö üheks eesmärgiks on ol-nud mõelda, mis on hüve (Cox jt 2001), ei olnud ta eelnevalt sellega otseselt tegeleenud. Tõepoolest, miks peaks sündmuslik tõeprotsess ole-ma sisemiselt seotud hüve ja headusega? Badioud veidi edasi arenda-des võib nüüd lisaks tõe ja teadmise vastandusele tuua sisse ka vas-

¹¹ Kurjuse tüüpide määratlusi ja (mitte)tõhusust on oma arvustuses analüü-sinud Leo Luks (2017), nii et ma sellel aspektil rohkem ei peatu.

tanduse tõe ja vale vahel. Kurjus on see, mis on tõeprotsessis läinud valesti. Eksiteele minek truuduses tähendab siinkohal sõna otseses mõttes valesse sattumist. Võtame näiteks inimese kui bioloogilise sureliku elusolendi ning küsime, kas just nimelt sellest olemusest lähtuvalt on tõe eetika võimalik. Inimene sellisena, mis lihtsalt on, osutub kõigest inimliigi esindajaks: väljaspool subjektivatsiooni on ta “vaid bioloogiline liik, “sulgedeta kahejalgne”, kelle sarm pole sugugi endastmõistev” (lk 28). Selline inimloom tegutseb üksnes ellujäämise nimel. Tema poliitika seisneb ühiskondliku positsiooni mugavuse tagaajamises, tema armastussuhted piirduvad seksuaalsusega, tema teadustegevus seisneb järjepidevas retsenseeritavates ajakirjades avaldamises, tema kunstilooming seisneb asjade seisu mimeesis. Ühesõnaga, ta ei riski, ta ei panusta millelegi. Kõik see, mis inimene parajasti on — k.a tema identiteet — kuuluks justkui “sulgedeta kahejalgse” määratluse alla; kogu kompleks, mis inimese biograafia käigus kujunenud, taandatakse ellujäämishuvile.

Sellelt pinnalt osutub ka võimatuks igasugune identiteedist lähtuv tõeprotsess: tõde saab toota vaid radikaalse lahknemise teel sellest, mis ollakse (olnud). Ühest küljest on tõepoolest vajalik, et kui tahta mõelda tõest universaalsena, ei tohi seda siduda ühegi identiteediga, mis tõde esindaks (see on ka üks kurjuse definitsioone), kuid teisest küljest muudab niisugune vaade identiteedi põhjal teostatava sotsiaalse võitluse mõtetuks partikulaarsuste kinnistamiseks.¹² Siinkohal tasub mõelda, kas näiteks HIV-positiivsete võitlused ühiskondlik-poliitilise tunnustuse eest ning õiguse nimel sõna otseses mõttes ellu jääda kvalifitseeruvad identiteedipoliitika või tõeprotsessi alla. Tegemist on Badiou järgi paradoksaalse olukorraga, milles poliitiline võitlus algab sõna otseses mõttes ellujäämispuuust ning tõukub sellest, mis kehaliselt (ehkki patoloogiliselt) ollakse, ent samal ajal muutis just see objektiivne kategooria (HIV-positiivne kui see, mis ollakse) võimalikuks uue poliitilis-ühiskondliku subjekti esiletõusu. Kui välistada inimorganism resolutselt subjektivatsiooniprotsessis, siis mida ette võtta biopoliitikaga ja bioloogilisel põhineva ühiskondlikkusega: kas rääkida ainult kehade võimule allutamistest, misjuhul indiviid on täielikult objektiks muudetud, subjektsuse jäägita?¹³ Miks ei võiks võitlust raviõiguse nimel kutsuda tõdede bioeetikaks? Mulle tundub, et Badiou järgi võiks siingi

¹²Vt mitteidentifikatsioonilise poliitika kohta lähemalt Puumeister 2017.

¹³Peale Badiou esindab sellist vaadet Jacques Rancière (2010), kelle järgi biopoliitikal ja emantsipatiivsel poliitikal ei saa mingit seost olla, kuna esimene tegeleb kehade valitsemise (allutamisega) ning teine uute olemisviiside esiletoomisega. Samalaadseid seisukohti leidub ka Giorgio Agambenil (2009), kelle arvates on suveräänse biopoliitika järelmiks “palja elu” tootmine ehk selline

tuvastada kurjust, näiteks kui reedetakse ühiskondlik tegevus ning suubutakse tagasi surma ootama.

Selliste küsimuste esitamise võimalikkus näitab üsna selgelt, et ühiskondlike protsesside hindamine kas sündmusliku või pelgalt situatsioonilisena sõltub suuresti mõtleja enese otsusest, tema truudusest oma mõtlemisele ning tihti sugugi mitte sellest protsessist endast. Ning sellest otsusest lähtub ka tähelepanu, mida protsessile suunatakse; kas seda kirjeldatakse kõigest sellena, mis on, või omistatakse sellele sündmuslikkuse aura ning analüüsitakse tema põhjani. Arvestades tänapäeva tõlgendavate ühiskonnateaduste arusaama, et ühiskond ei ole mitte teraviklik seisund, vaid pidevalt loomises olev protsess (vt nt Latour 2005), tundub, et hea tahtmise korral võime sündmuse ja situatsiooni piire tõmmata üsna meelevaldselt, ning sellega nihutada ka tõe ja vale (ning seega ka headuse ja kurjuse) kehtivusvalda.

Ott Puumeister

Kirjandus

- A g a m b e n, Giorgio 2009. *Homo Sacer: Suveräänne võim ja paljas elu*. Tlk M. Kangro. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- B a d i o u, Alain 1999. *Manifesto for Philosophy*. Albany: State University of New York Press
- B a d i o u, Alain 2000. *Deleuze: The Clamour of Being*. Minneapolis & London: University of Minnesota Press
- B a d i o u, Alain 2003a. *On Beckett*. Manchester: Clinamen Press
- B a d i o u, Alain 2003b. *Saint Paul: The Foundation of Universalism*. Stanford: Stanford University Press
- B a d i o u, Alain 2005. *Metapolitics*. London & New York: Verso
- B a d i o u, Alain 2006. *Being and Event*. London & New York: Continuum
- B a d i o u, Alain 2008. The Communist Hypothesis. — *New Left Review*, Vol. 49, pp. 29–42

elu, mis on täielikult võimu meelevallas ning mida võib seaduslikult surmale määrata.

- B a d i o u, Alain 2009. *Logics of Worlds: Being and Event*, 2. London & New York: Continuum
- B a d i o u, Alain 2012. *In Praise of Love*. London: Serpent's Tail
- B e n s a ï d, Daniel 2004. Alain Badiou and the Miracle of the Event. — P. Hallward (ed.). *Think Again: Alain Badiou and the Future of Philosophy*. London & New York: Continuum, pp. 94–105
- B o r g e s, Jorge Luis 2017. *Liivaraamat. Shakespeare'i mälu*. Tlk K. Aareleid. (Loomingu Raamatukogu, nr 23–24.) Tallinn: SA Kultuurileht
- B r a s s i e r, Ray 2010. *Nihil Unbound: Enlightenment and Extinction*. New York: Palgrave Macmillan
- C o x, Christoph, Molly W h a l e n, Alain B a d i o u 2001. On Evil: An Interview with Alain Badiou. — *Cabinet*, No. 5. www.cabinetmagazine.org/issues/5/alainbadiou.php
- D e w s, Peter 2004. States of Grace: The Excess of the Demand in Alain Badiou's Ethics of Truths. — P. Hallward (ed.). *Think Again: Alain Badiou and the Future of Philosophy*. London & New York: Continuum, pp. 106–119
- H e i d e g g e r, Martin 2017. Identsus ja diferents. Tlk J. Mihkel-saar. — *Akadeemia*, nr 1, lk 83–114
- L a t o u r, Bruno 2005. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press
- L u k s, Leo 2017. Badiou hea ja kurja tundmise puu. — *Sirp*, nr 50, 15.12, lk 32–33. www.sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/badiou-hea-ja-kurja-tundmise-puu/
- P u u m e i s t e r, Ott 2017. Mitte-identifikatsiooniline poliitika ja poliitiline subjekt. — *Acta Semiotica Estica*, XIV, lk 10–45
- R a n c i è r e, Jacques 2010. Biopolitics or Politics? — *Dissensus: On Politics and Aesthetics*. London & New York: Continuum, pp. 91–96

OTT PUUMEISTER (1985) on lõpetanud 2011 Tartu Ülikooli semiootika ja kulturoloogia erialal, magistrikraad sealsamas 2013, seejärel samas doktorant. Alates 2017 TÜ semiootika osakonna nooremteadur, alates 2013 *Acta Semiotica Estica* toimetaja. *Akadeemias* varem avaldanud arvustuse “Michel Foucault’ enesehool teadmise ja võimu kontekstis” (2011, nr 6, lk 1179–1185).

ABSTRACTS

JAAK JÕERÜÜT. A hundred years and four years

The speech delivered at the seminar “100 Years of Finnish-Estonian Relations” in the House of the Estates (Säädytalo) in Helsinki on 1 December 2017 reflects the author’s personal views on the relations between Estonia and Finland, which are also influenced by his four years of life and work in Finland as the Estonian ambassador (1993–1997). His address contains a lot of contrasts which characterised the mentality in Estonia during the Soviet annexation (1940–1991) and at the time of building the foundations of the newly independent state.

Despite historical difficulties, Estonians and Finns as kindred nations have always retained their spiritual ties, which Estonians have metaphorically called the Finnish bridge, and which regardless of Moscow’s strict ideological control, functioned primarily through personal and cultural relations. On 1 December 1937, the convention of spiritual cooperation was signed between the Republic of Estonia and the Republic of Finland. This is the oldest cultural agreement of Estonia in force until the present. The World War and the occupation of Estonia for half a century cut through the possibilities of developing the cultural relations between Finland and Estonia as the drafters and signatories of the agreement had envisaged in 1937. Still, it can be said that people on both sides of the Gulf of Finland followed the spirit of the agreement even when this seemed impossible.

In the years of the Soviet regime, Estonians’ outlook was also broadened by Finnish TV that reached the northern coast of Estonia and in the 1980s by the rare but regular sea connection between the capitals Tallinn and Helsinki (82 km) that mostly brought Finns to Estonia. Today the frequency of the ferry service is impressive, and businessmen are even planning an underwater tunnel. (Edit.)

MATS TRAAAT. **Poetry**VIIVE-RIINA RUUS. **On the possibility of a paradigm change in education sciences**

The problems of education are mostly wicked, chaotic and complex. Until now, the research tools at our disposal have been unable to explain how the ecosystem of learning is related to political, social, cultural, economic and biological factors in all their interactions.

The article draws attention to the fatal consequences of misinterpretations and the caste system of research areas where division into separate disciplines fighting for priority predominates. It is argued that education sciences have the position of the “eternal second” in the world of research. Different reasons for this are explained and the conclusion is drawn that, although there is a great deal of commonsensical or quasi-scientific knowledge about education, it is not united into a whole. The theory of complex systems gives some hope that different understandings can be converged into a whole at the present-day level of research. Complex systems consist of many different or similar parts that are interrelated and influence one another in a non-linear way, as a result of which new quality emerges (J. Engelbrecht). In education sciences, complex theoretical approach has been used since 2003 when a consortium of researchers and an electronic journal were founded. The article states that the treatment of education as a multi-level dynamic complex system is an alternative to the hitherto predominant linear and reductionist manner of thought. It is argued that a turn towards learning processes is needed in the practice and studies of education. Learning studies emerged as an independent research area in the late 1990s, but until now, the treatment of learning on a complex-theoretical basis has been modest.

In general, the static “input-output” logic still predominates in education sciences — crystallised structures and relations between frozen components. Dynamism, learning processes and mechanisms of generation of new knowledge are underrepresented. The article attempts to conceptualise the area of education through learning. The starting point is that there should be as few core concepts as possible, and

these should enable to generate many new concepts. In addition to the central concept of “learning”, this framework of ideas differentiates between the individual and collective subject of learning, the content of learning or knowledge, and practices as the departure point of learning and the sphere of using what has been learnt. The transdisciplinary nature of education sciences is emphasised. The final part of the article substantiates, based on literature, the hypothetical stance that transdisciplinarity and the invasion of complex theories into many areas of research can be a sign of a new regime of truth. (Auth.)

“Now we live as a state in the family of states”: By the third anniversary of the Republic of Estonia in 1921

To mark the centenary of the Republic of Estonia, we publish a selection of articles that appeared in Estonian newspapers in February 1921. Three years had passed from the proclamation of the Independence Manifesto on 24 February or the birthday of the Republic of Estonia; victory had been achieved over Soviet Russia in the War of Independence (1918–1920); the Constitution had been adopted and the first Estonian Parliament had gathered. By that time, the Republic of Estonia had been recognised de jure by Soviet Russia, Finland, Poland, Argentina, and, what was of particular importance for Estonia, by the Entente Supreme Council, i.e. Belgium, France, Italy, Japan and Britain. Thereafter, Denmark, Norway, Sweden, Portugal and Hungary also recognised Estonia. The articles also state repeatedly that Estonia is now a worthy member of the family of the European nations, and the holiday can be celebrated together with the neighbouring peoples — Finns, Latvians, Lithuanians and Poles — as these nations had also got rid of the grip of Russia and gained independence. Although the war heroes and statesmen are praised and the fallen are commemorated, it is still felt that the threat from Soviet Russia has not disappeared, and therefore, the idea of a union of the Baltic states is brought up repeatedly. Nonetheless, the primary domestic task was economy as it began to develop rapidly in the early 1920s (e.g. large-scale construction, the emergence of oil shale industry), although a crisis began as soon as in 1923.

Until then, however, the young republic could look into the future optimistically. (Edit.)

TOOMAS KIHU. A Nordic country

TIIU SPEEK. With a plant case on the border of the Arctic

Estonia has its own Pacific Ocean history, which is not well known. The author describes the stay of Otto von Kotzebue's explorers on the island of Unalaska in the Aleutians during their first circumnavigation of the world in 1816–1817 when they had sailed from Tallinn to the Bering Sea. Closer attention has been paid to the expedition's botanical discoveries, which are mingled with history and personal travel impressions. The naturalists aboard Kotzebue's ship were Johann Eschscholtz, who had graduated from the University of Tartu with the degree of a medical doctor, and Adelbert von Chamisso, a good botanist who had attended Berlin University. The herbaria of both are stored at the Komarov Botanical Institute in St Petersburg.

The high Arctic oasis Wrangel Island (with more than 300 plant species), named after the governor of Alaskan fur trade settlements Ferdinand von Wrangell who descended from Viru County in Estonia, and Unalaska (more than 600 species) and the neighbouring island Unimak obviously were parts of erstwhile Beringia, the primeval home of Arctic species. Most probably Kotzebue's explorers were the first to describe the differences in the climate and flora on the two shores of the Bering Strait, and species common to Kamchatka and American sea islands, like the Kamchatka rhododendron and the fritillaria.

*Kotzebue's explorers worked in Unalaska for 104 days. Nearly all the frequent plants were collected into the herbarium. The rich collection of species was described by Chamisso and many other European botanists, including Professor Carl Ledebour in Tartu. The descriptions of plants were published in 1826–1831 in the new journal *Linnaea* which had been founded by Chamisso and his teacher Dietrich von Schlechtendal. Until the early 20th century, this was the almost only source of knowledge about the flora of the Aleutian Islands.*

According to one classification, the Aleutian Islands belong to the Arctic. Although there is no permafrost, the summers are chilly with the temperature of the warmest month a few degrees above 10° C; there are no coniferous forests, and there can be frost furrows on windy mountains. The flora has an alpine character. Because of devastation by glaciers of the last Ice Age, the plant communities are younger than in Kamchatka, which is equally mountainous. The thick layer of peat grows many artemisias and umbelliferous plants, lupins, wintergreens, erigerons, geraniums and various other flowering plants and ferns. Blackberry and heather communities grow on drier and thinner soil. On the hills, there are weakened lady's slippers. The berry-pickers' favourite is the salmonberry, which gives a good yield every year.

The historical ties with Estonia are revealed by the plants named by Ledebour: wedgeleaf primrose (Primula cuneifolia), subalpine eyebright (Euphrasia mollis), American yellowrocket (Barbarea orthoceras), Eschscholtz's buttercup (Ranunculus eschscholtzii), Chamisso's lousewort (Pedicularis chamissonis), Kotzebue's grass of Parnassus (Parnassia kotzebuei), Choris bog orchid (Platanthera chorisiana, after the expedition's artist Louis Choris), hooded ladies' tresses (Spiranthes romanzoffiana), the new family of waterleafs Romanzoffia. The two latter were named after Count Rumyantsev, the financier of the expedition. (Auth.)

LEILI PARHOMENKO. Paul Burman and Alexander Pushkin's Captain's Daughter

Foundations to the Estonian national art culture were laid in the early 20th century under Russian and German political and cultural influence. The national cultural elite dreamed of independence — they fought for education in the mother tongue; the Estonian National Museum was opened; Ants Laikmaa, Kristjan Raud, Nikolai Triik and others entered the art scene.

Paul Burman (1888–1934) was an Estonian artist of Baltic German descent who received influences from both Estonian and German cultural spaces. He was the first Estonian animalist and a sincere landscape painter. His works have a

unique manner of expression even from the present-day point of view.

The article concentrates on Paul Burman's sketches on the theme of Alexander Pushkin's short novel Captain's Daughter (1836). Although the 10-part sketchy work on a small scale remained incomplete and unpublished, it is quite considerable among the artist's first symbolist works even nowadays. The plot of Pushkin's Captain's Daughter is related to Pugachev's War (1773–1775); the poet wrote a separate book on it in 1833–1834. The story has several strong dramatic culminations one of the keywords of which is mercy, one of the leitmotifs in Pushkin's later works.

The current text reflects Juri Lotman's cultural semiotic viewpoints along with the treatments by Grigori Sternin, a renowned expert on Russian art at the turn of the 20th century, and Avril Pyman, James Wes, and Yevgeni Kondratyev — researchers of Russian Symbolism. Attention has also been paid to the opinions of Kristi Burman, the granddaughter of Paul Burman's architect brother, particularly for explaining the circumstances of life that formed the character of the young artist. The works of Aino Kartna, Paul Burman's biographer, have also been considered essential. A significant question studied was the formation of the artist's Symbolist worldview at the crossroads of German, Estonian and Russian cultures. (Auth.)

MANFRED HUTTER. Manichaeism in Iran

Manichaeism is a Gnostic religion originating in the middle of the 3rd century CE. Mani (216–277) propagated this religion due to his belief that he had received divine revelations which encouraged him to preach a strict dualism, based on both Judeo-Christian and Zoroastrian concepts.

Mani knew Christian Gnosticism, Zoroastrianism, and also a little of Buddhism, which enabled him to use different items from these religions for his preaching and his interpretation of the former religions. In his opinion, the teachings of Zarathustra, Buddha, Jesus, and the other prophets were imperfect, but they all had some kernels of truth. In the Iranian context, Mani tried to present his doctrine in a way that sounded familiar to Zoroastrians, using names from Zoroas-

trian mythology to identify the gods of Zoroastrianism as the predominant religion with the deities of the Manichaeian pantheon. The way in which Mani told his cosmological, anthropogenic, and eschatological myth to his listeners also often resembled Zoroastrian mythological traditions concerning the beginning of the world, the time of the battle between Ohrmazd and Ahreman, and the final renovation of the world at Frašgird into the new changed or serene world. By using this method for spreading his religion in a society which had been heavily influenced by the Zoroastrian religion, Mani and his followers stood to gain further followers, but also came to face great opposition, directly through persecution and indirectly through Zoroastrian apologetic texts. These texts clearly demonstrate that Zoroastrianism did not evolve independently from its encounter with Manichaeism during the Sasanian period (224–651) or even in the early Islamic era.

Competing with Zoroastrianism, Manichaeans left, because of persecution, for the Roman Empire or, moving along the Silk Road, resettled to the eastern provinces of Iran. Mani himself died, imprisoned by Bahrām I because of Zoroastrians' accusations, on 27 February 277 CE. In Eastern Iran, the centre of which was Samarkand, Manichaeism reached its peak in the 6th century independently of the West. Neither did Manichaeism fade away completely in Western Iran but continued after the Arabian conquest in 637 CE in the period of their initial tolerance. Among the Eastern Iranian tribes residing along the Silk Road, like the Sogdians, Manichaeism persisted as a living religion along with Nestorian Christianity and Buddhism until the beginning of the 2nd millennium. (Edit.)

Review

REIN RUUTSOO. Power of the theatre and the theatre of power

Jaak Allik. "Kihnu Jõnnist" "Savisaareni": Pool sajan-dit teatrivaatamist. Kunagisi arvustusi ja tänaseid mõtisklusi. [From "Kihnu Jõnn" to "Savisaar": Half a Century as a

Spectator of Theatre. Earlier reviews and today's reflections.
S. 1.: J. Allik, 2016. 410 pp.

OTT PUUMEISTER. The ethics of exceptionality

Alain Badiou. Eetika: Essee kurjuse mõistmisest. [*Ethics: An Essay on the Understanding of Evil.*] Translated by Anti Saar; edited by Jüri Lipping. Tartu: EYS Veljesto Press, 2017. 165 pp.

Serial

DAVID KAPLAN. Afterthoughts. Part II

In his classic "Demonstratives" (1977, first published in 1989), David Kaplan lays the foundations to a comprehensive account of indexical expressions based on the idea that such linguistic devices are directly referential, they refer without the mediation of Fregean senses. In "Afterthoughts" (1989), he clarifies some issues from the earlier text, concentrating on four sets of topics: What is direct reference? Do demonstrations complete demonstratives? What is context? Who can say what? (Edit.)

AUTHORS

PAUL BURMAN (1888–1934), Estonian painter and graphic artist of Baltic German descent

MANFRED HUTTER PhD (1957), professor of comparative religion at Bonn University

JAAK JÕERÜÜT (1947), Estonian writer and politician

DAVID KAPLAN PhD (1933), the Hans Reichenbach Professor of Scientific Philosophy at the University of California, Los Angeles

TOOMAS KIHU PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

LEILI PARHOMENKO (1943), teacher of art history at Tartu Art School

OTT PUUMEISTER MA (1985), PhD student and junior research fellow at the Department of Semiotics, University of Tartu, editor of *Acta Semiotica Estica*

VIIVE-RIINA RUUS PhD (1936), professor emeritus of the School of Educational Sciences, Tallinn University

REIN RUUTSOO PhD (1947), professor of political theory at the School of Governance, Law and Society, Tallinn University

TIIU SPEEK MA (1958), freelance translator and language teacher

MATS TRAAT (1936), Estonian prose writer and poet

JÄRELMÕTTED

David Kaplan

Tõlkinud Anto Unt

II

Algus eelmises numbris.

II. KAS DEMONSTRATSIOON TEEB DEMONSTRATIIVI TÄIELIKUKS?

Demonstratiivides võtsin demonstratsiooni, “tüüpjuhul, ehkki mitte alati, lokaalse objekti (visuaalset) esitamist näitamise abil” [lk 1718] demonstratiivi osutatu määramise kriteeriumina. Ehkki möönsin enamiku näitamiste teleoloogilist iseloomu — tavaliselt juhib seda kõneleja kavatsus viidata tajutud indiviidile, kellele või millele ta on fokuseeritud —, väitsin, et osutatu määrab pigem *demonstratsioon* kui *suunamiskavatsus*.³⁴

Nüüd kaldun kriteeriumiks pidama pigem suunamiskavatsust, vähemalt tajudemonstratiivide puhul, ja demonstratsioone võtma pelga sisemiste kavatsuste *eksternalisatsioonina*. Eksternalisatsioon aitab suhtlusele kaasa, just nagu aeglasemalt ja valjemini rääkimine, kuid sel puudub semantiline tähtsus.³⁵

Olin selle vaate varem tagasi lükanud, osalt seetõttu, et seal paistis olevat segamini aetud demonstratiivi *osutav* ja *omistav* kasutus, nagu Donnellan võiks neid nimetada. Mulle paistis, et korralikus semantikateoorias ei tohiks seda juhtuda. Hiljaaegu taipasin, et vahetegu kehtib sellegipoolest. Tajudemonstratiivi kor-

³⁴See vaade läheb tagasi Carnapi pildi juhuni, mille üle arutlesin artiklis “Dthat”, *op. cit.* Pean seda praegu üsna keerukaks ja ebatüüpiliseks juhuks.

³⁵Ma *ei* vastanda mingit semantilist tähenduslikkust otsese osutuse fundamentaalsele ideele: nagu ilmneks väljaspool sisu mingeid semantiliselt tähtsaid asju. Oma varasemas käsitluses võtsin demonstratsioone mitteametlikuna *sisu* suhtes, ent semantiliselt olulisena *karakteri* määramisel. Nüüd võtan neid demonstratiivide semantika seisukohast läbinisti mitteametlikuna. Nüüd pean demonstratsioonide rolli tõeliste demonstratiivide juures sarnaseks iseendale näitamisega esimese isiku asesõna kasutamisel. — Me võiksime mõelda demonstratsioonist demonstratiivi *lisandiks* oleva termi mudeli alusel. Selline term paistab kordavat demonstratiivi süntaktiliselt, kuid semantilise panuse annab ta vaid kõrvalmärkusesse; tema semantiline panus pealausesse paistab olevat vaid anafoorile koha hoidmine. (Ma ei tea ühtki lisandi kohta käivat hästi väljaarendatud semantikateooriat; paistab, et see teema vääriks uurimist.)

ral on suunav kavatsus sihitud tajutavale objektile. See objekt võib olla seesama, mida kõneleja silmas peab, ehkki ei tarvitse. On võimalik teha vahet Donnellani-laadsel silmaspidamisel ja tajufookusel.³⁶

Vaade, mille kohaselt demonstratsioon on vaid tajumiskavatsuse eksternalisatsioon, mis määrab osutatu, on kasulik selle poolest, et see pakub uue vaatenurga Donnellani osutava kasutuse ühele kõige mõjukamale juhule.

Oletame, et keegi on peol, ja nähes huvitava väljanägemisega isikut, kelle käes on martiiniklaas, küsib: "Kes on see martiinit joov mees?" Kui tuleks välja, et klaasis on vaid vesi, siis sellegipoolest käib esitatud küsimus konkreetse isiku kohta.³⁷

Tajuelemendi olulisuse tõttu on kiusatus mõelda sellest juhust demonstratiivide abil. Siin on suunamiskavatsuse sihtmärgiks huvitava väljanägemisega isik, keda nähakse martiiniklaasi käes hoidmas. Kui kõneleja oleks käega viibanud ja küsinud: "Kes on see mees?", siis ei oleks tekkinud küsimust osutavast kasutusest. Ent oletagem, et kõnelejale on õpetatud: inimeste peale näitamine on ebaviisakas, nii et tavaline kavatsuse eksternaliseerimise viis ei ole kättesaadav. Mida teha? Ta ei saaks lihtsalt küsida: "Kes on see mees?" ilma eksternalisatsioonita. See ajaks kuulaja segadusse ja too küsiks: "Milline mees?" Millele algne kõneleja peaks vastama: "Mees martiiniga." Seega lühendab ta dialoogi ja kasutab kirjeldust "mees martiiniga" demonstratsiooni asendajana. Kõneleja võinuks sama hästi küsida: "Kes on see martiiniga mees?" või "Kes see on?", millele järgnenuks lisand, lisamärkus, sosin "(mees martiiniga)".

Vastavalt minu uuele vaatele demonstratiivi osutuse määramisest on demonstratsioon (antud juhul kirjeldus) siin üksnes selleks, et aidata *edasi anda* kavatsust, ilma et ta etendaks mingit *semantilist* rolli. Võiksime selle juhu kokkuvõtteks öelda, et kõnelejal oli demonstreerimiskavatsus ja viisaka käitumise komme-

³⁶Just nagu tajutavat objekti saab valesti kirjeldada, näiteks martiini, kui martiiniklaasis on tegelikult vaid vesi, on võimalik teda ka valesti ära tunda. Näiteks võin ma silmas pidades teid, ja uskudes, et just teie olete mu voodi all peidus, hakata teiega pragama. Isegi kui voodi all polnud mitte teie, kas ei kritiseeriks ma ikkagi just teid?

³⁷Keith Donnellan, "Reference and Definite Descriptions", *op. cit.*

test kitsendatuna asendas ta tavalise viipamisliigutuse kirjeldusega.³⁸ Kirjelduse väiksel möödapanekul pole varjatud demonstratiivi osutuse määramisele rohkem mõju, kui seda oleks väljaõeldud demonstratiivi saatva käeviipe väiksel möödasihtimisel. Mõlemal juhul määrab tajumuslik kavatsus osutatu nagu kord ja kohus. Kummalgi juhul, ei kirjeldamisel ega käeviipe, ei ole kaalul midagi semantilist. Kaalul on vaid öeldu *edasiandmise* täpsus.

Selle analüüsi teeb iseäranis intrigeerivaks asjaolu, et seda klassikalist kirjelduse osutusliku kasutamise juhtu võib näha varjatud tajudemonstratiivi *omistava* kasutamisenä.

Mitte kõiki Donnellani näiteid ei saa sel viisil seletada. Ja nagu olen juba öelnud, pean ma igal juhul osutava ja omistava kasutuse eristamist fundamentaalseks. Aga ikkagi on ahvatlev idee leida roll mittesemantilistele kommunikatsiooni lihtsustajatele ja seletada määravate kirjelduste osutavat kasutamist just niisugusel viisil. Otsese osutuse teooria oma propositatsioonielse semantikaga paistab olevat iseäranis avatud säärasele mitteametlikele keeleelementidele.

Esinemine

Nagu ma *Demonstratiivides*³⁹ hoolikalt märkisin, ei ole minu väljendi kontekstis *esinemise* mõiste — väljendi ja konteksti pelk kombinatsioon — seesama mis kõnetegude teooriast pärinev toimija poolt kontekstis tehtava *lausungi* mõiste. Esinemine ei nõua lausungit. Lausungid võtavad aega ja neid tekitatakse ükshaaval; nad ei kõlba kehtivuse analüüsiks. Selleks ajaks, kui toimija on lõpetanud väga-vega pika tõese eelduse lausumise ja alustab järelduse lausumist, võib eeldus olla muutunud vääraks. Seega isegi kõige triviaalsemad tuletused, nagu *P*, seega *P*, võivad osutada kehtetuks. On ka olemas lauseid, mis väljendavad teatud

³⁸Mõnes hoopis teistsuguses kokkuvõttes võidakse eitada demonstratiivset elementi ja öelda, et viisaka käitumise konventsioon kitsendab kõnelejat kasutama demonstratiivide asemel kirjeldusi. See annab tulemuseks Donnellani algse analüüsi. Nõustuge minu kokkuvõttega. (Kas kõneleja kavatsustes leidub alust väiteks, et kirjeldust on või ei ole kasutatud varjatud demonstratiivi lisandina?)

³⁹XIII paragrahvis.

kontekstis tõde, ent mitte siis, kui neid lausuda. Näiteks: "Ma ei ütle midagi." Loogika ja semantika ei tegele mitte kapriissete tegudega, vaid tõeste tähendustega.⁴⁰

Tõeliste demonstratiivide esinemisega seotud probleemid

Demonstratiivides esitatud tõeliste demonstratiivide teooria kohaselt saadab iga demonstratiivi demonstratsioon, mis määrab selle osutatu. Minu praeguse vaate kohaselt määrab tõelise demonstratiivi osutatu lausuja kavatsus. Ent kui esinemine ei nõua lausungit, siis kuidas saame olla kindlad, et igas võimalikus kontekstis on nõutav kavatsus olemas? Ega saagi!

Üks variant sellest probleemist oli olemas juba ettepanekus, mida vaadeldi *Demonstratiivides* seoses "sina" formaalse käsitlusega.⁴¹ Idee on konteksti lihtsalt rikastada, lisades uue tunnusojoone, mida võiksime kutsuda *adressaadiks*. Ent oletame, et adressaati ei leidu. Oletame, et toimija ei pea kedagi silmas, näiteks Thomas Jefferson, kes lõunatab üksi või siis on ümbritsetud sõpradest, ilma et ta kellegi poole *pöörduks*. Või oletame, et toimijal on hallutsinatsioonid ja ehkki ta "kellegi" poole pöördub, pole seal kedagi.⁴² Probleem on selles, et sellistes kontekstides puu-

⁴⁰Mulle pole selge isegi see, millised argumentid *peaksid* olema lausungi-kehtivad (vastandatuna esinemise-kehtivale). On olemas lausungi-kehtivuse eri mõisted, mis vastavad eri eeldustele ja idealiseeringutele. Ilma idealiseeringuteta kaotavad kehtivuse kordamise ja kahekordse eituse reeglid. See paistab lootusetu. Kas peaksime siis eeldama, et lausumine ei võta aega? (Võiksime kujutleda oma eelduste ja järelduse eelnevat kirjapanemist ja väitmise hetkel paberilehe ülevaalhoidmist.) Kas peaksime eeldama, et toimija oskab keelt? Kas peaksime eeldama, et toimija *väidab* eeldusi ja järeldust, et ta *usub* neid? Viimane on seotud küsimusega: kas "*P*, aga ma ei usu, et *P*" (Moore'i paradoks) peaks osutama vasturääkivaks lausungiks? Kindlasti ei ole see esinemisvasturääkivus.

⁴¹XIX paragrahvi võimalik täpsustus nr 4 koos XVI paragrahvi "demonstratiivide indeksilise teooriaga". Seal seda ideed kaalutakse, aga ei kaitssta.

⁴²Pean silmas klassikalist hallutsinatsiooni, mille juurde kuulub kujutletav isik, mitte hallutsinatsiooni tegelikust isikust, keda juhtumisi pole kohal.

dub loomulik adressaat ja seega ei leidu loomulikku tunnusjoont, mida võiks kasutada formaalses semantikas.

Täpsustatud arusaam kontekstist tõeliste demonstratiivide jaoks

Siin on tegelikult kaks eraldi lahendamist vajavat probleemi. Esimene on juhtum, kus kavatsus puudub. Sel juhul tahaks märkida konteksti "sina" kasutamise jaoks *sobimatuks* ja määratleda kehtivuse ümber tõena-kõigis-*sobivates*-võimalikes-kontekstides.⁴³ Teine on hallutsinatsioonidega toimija juht. Siin paistab kontekst piisavalt sobivana, toimija ei tee "sina" kasutades *keelelist* viga. Ent esinemisele peaks omistama "tühja" osutatu.⁴⁴

Teine ettepanek, millest olen kuulnud, on toimijale kavatsus lihtsalt *kaela määrida*, on tal see tegelikult olemas või mitte. Leebemalt öeldes on see loogiku ettepanek: osutatu lihtsalt *omistada*. Sellega on kaks probleemi. Esiteks, kui toimija jaoks on *võimalik* väljapakutud adressaati kavatseda, siis leidub ka võimalik kontekst, kus ta seda teeb. Seega ei lähe midagi kaotsi, kui eirata konteksti, kus ta seda ei tee. Ja kui toimijal *ei ole* võimalik väljapakutud adressaati kavatseda, paistab kaelamäärimine liiga karmikäelisena. (Me ei taha, et võimatu osutuks tõeseks.) Teiseks, kui me oleme kavatsusega kannatamatud ja tahame selle lihtsalt ära *omistada*, et saaks loogikaga edasi minna, võiksime formuleerida väljendi demonstratiivide asemel vabade muutujatega. Seda peaksimegi tegema. Milleks teeselda, nagu oleksid tõelised demonstratiivid midagi enam kui vabad muutujad? Kui tõeliste demonstratiivide loogika osutuks identseks vabade muutujate

⁴³Kui idee määratleda kehtivust *sobivate* kontekstide kaudu on kord välja käidud, võiks sedasama lähenemist kasutada ka lausungi-kehtivuse jaoks.

⁴⁴On mitu viisi, kuidas seda formaalse semantikaga kohandada. Kujutan ette käsitlust sarnasel moel, nagu minu sümboli † kasutus *Demonstratiivide* XVIII paragrahvis.

loogikaga, siis... see on midagi, mis peab selliseks *osutuma*. Seda ei peaks eeldama.⁴⁵

Me peame oma tõelise demonstratiivi konteksti mõistet veel ühes mõttes täpsustama. Ühte ja sama demonstratiivi saab korrata nii, et demonstratiivi iga korduse suunamiskavatsus erineb. See võib aset leida samas lauses, "Sina, sina, sina ja sina võite lahkuda, aga sina jääd", või samas jutus, "Sina võid lahkuda. Sina pead jääma." Mulle paistab, et sääraseid juhud toovad kaasa tavatut laadi mitmemõttelisuse, mis on võib-olla ainuomane demonstratiividele (vt allpool). Kui tõelise demonstratiivi eri süntaktilised esinemiskorrad⁴⁶ on seotud erinevate kavatsustega, tahaksime oma formaalses keeles kasutada mitmetimõistetavuse vältimiseks eri sümboleid.

Miks me ei vaja eri sümboleid "täna" eri süntaktiliste esinemiskordade esitamiseks?⁴⁷ Kui me räägime piisavalt aeglaselt (või alustame hetk enne keskööd), osutab "täna" kordamisel eri päevadele. Ent seda üksnes konteksti muutumise tõttu. See, et lausumine aega võtab, on vaid tehniline detail, mida me väldime, uurides väljendeid kontekstis, ja mida saaks vältida ka teiste trikkidega, nagu eelnev kirjanek ja korraga esitamine. Korduva süntaktilise esinemise seostamine eri kontekstidega ei ole osa "täna" tähendusest. Sellele vastupidiselt nõuab demonstratiivi tähendus iga süntaktilise esinemise seostamist suunamiskavatsusega, millest mitmed võivad olla samaaegsed. Ja kui juhtuks olema tõsi, et meil pole kunagi kaht samaaegset kavatsust, oleks ka see vaid tehniline detail. Tegelikult pole see tõsi. Eelmainitud juhul ("Sina, sina, sina ja sina..."), kui kõiki adressaate tajutakse samaaegselt, pean õigeks ütelda, et on mitmed erinevad samaaegsed suunamiskavatsused, mis indekseerivad demonstratiivi "sina" eri kavatsetud lausungeid (mis tuuakse seejärel ükshaaval kuuldavale).

⁴⁵Nendest argumentidest tuleb teha järeldused. Ma panen *Demonstratiivide* noorele autorile südamele, et ta neid arvesse võtaks, kui tahab teha tõsist tööd.

⁴⁶Ma ütlen *süntaktiline* esinemine, et eristada seda oma "esinemise" väljend-kontekstis-tähendusest.

⁴⁷Ma võtsin "praegu" asemel "täna", et vältida kõrvale viivat teemat, mis on seotud "praeguse" hägususega.

Aluseks on siin asjaolu, et ehkki me peame elus kogema üht *päeva* korraga, ei ole meid mõistatud tajuma ega tähele panema vaid ühte *objekti* korraga. (Kui oleks, siis oleks meie mõttekeeleks monaadiline predikaatloogika.)

Seega formaalses süntaksis ei pea meil olema mitte üks demonstratiiv “sina”, vaid demonstratiivide jada “sina₁”, “sina₂” jne, ning kontekst ei pea formaalses semantikas varus-tama meid mitte ühe adressaadiga, vaid adressaatide jadaga, kus mõned võivad olla “tühjad” ja millest eeldatavalt kõik peale min-gi lõpliku hulga oleksid märgitud *mittesobivatena*.

Me peame suutma sõnastada formaalse keele lauseid, kus de-monstratiivi eri süntaktiliste esinemiskordadega on seotud erine-vad kavatsused, kui tahame toime tulla Frege probleemiga, kus keegi, tajudes samaaegselt kaht osa millestki, mis võib, aga ei tar-vitse olla üksikobjekt, väidab: “See₁ on see₂”.⁴⁸

Suunamiskavatsuste semantiline roll

Mida peaksime pidama kontekstiliseks tunnusjooneks, mis on asjakohane demonstratiivi väärtustamisel? Formaalses seman-tikas võib selleks võtta *demonstratum*’i. Ent eelformaalasel tase-mel mõtlen ma sellest kui *suunamiskavatsusest*. Suunamiskavat-sus on element, mis eristab demonstratiivi ühe süntaktilise esi-nemise “tähendust” teise omast, luues *võimaluse* eri osutusteks ja luues *tegeliku* mitmemõttelisuse.⁴⁹ See paistab olevat kriitili-ne ka demonstratiivi süntaktilise esinemise “tunnetusväärtuse” puhul, vähemalt kõneleja jaoks. Paneme siiski tähele, et see ei ole ei karakter, sisu ega osutus. Puhaste indeksikaalide “täna”, “siin” jne korral on asjaspepuutuvaks kontekstiliseks tunnusjoo-neks alati osutus ja võrreldava entiteedi jaoks ei paista üle jäävat üldse mingit rolli, rääkimata semantilisest rollist. Üha kummali-semaks läheb!

⁴⁸Võtame näiteks mustkunstniku, kes esitab “naise pooleksaagi-mise” illusiooni. Vaatajad näevad kellegi pead välja paistmas kasti ühest otsast ja midagi, mis näivad olevat kellegi jalad, kasti teisest otsast. “Kas see isik on tõepoolest *see* isik?” küsivad nad endalt.

⁴⁹Ma pean mitmemõttelisuseks mistahes uut suunamiskavatsust, ise-gi kui see suunab demonstratiivi teise esinemise korral samale osutatule.

Demonstratiivides võtsin ma "ettevaatlikult" omaks fregeliku *demonstratsioonideteooria*, nagu ma seda nimetasin. Demonstratsioon — indiviidi "antuse viis", mis on lahutatav mistahes konkreetses kontekstist ning mida saab väärtustada teistes kontekstides ja olukordades — andis sellega seotud demonstratiivile karakteri.⁵⁰ Üks põhjus eelistada fregelikku demonstratsioonideteooriat oli see, et vajadus täielikuks tegeva demonstratsiooni järele eristab tõelisi demonstratiive puhastest indeksikaalidest. Teine põhjus: fregelik idee, et *seesama demonstratsioon* võinuks välja noppida mõne teise *demonstratum*'i, idee, mis tugineb võimalusele lahutada demonstratsioon konkreetses kontekstist, paistis hästi tabavat "see₁ on see₂" tunnetuslikku ebakindlust. See tunnetusväärtus ilmneb karakteris ja seega tähenduse aspektina.

Vajadus suunamiskavatsuse järele demonstratiivi osutuse määramisel lubab meil sellegipoolest teha vahet tõelistel demonstratiividel ja puhastel indeksikaalidel. Viimase jaoks vajalikud parameetrid on toored kontekstiga seotud tõsiasjad nagu asukoht ja aeg. Ent kui suunamiskavatsused ei ole teistes punktides lahutatavad ja väärtustatavad (nad võivad seda ka olla), siis ei saa "see₁ on see₂" tunnetuslik ebakindlus enam olla tähenduse aspekt. Kas peaks olema?

Tõeliste demonstratiivide ühendamine

On huvitav märkida, et loomulikus keeles ei nõua iga tõelise demonstratiivi süntaktiline esinemine mitte lihtsalt osutatu määramise kavatsust, vaid *uut* osutatu määramise kavatsust. Kui demonstratiivi kaks süntaktilist esinemiskorda paistavad olevat seotud sellesama kavatsusega, peab vähemalt üks neist olema anafoorne. Kui tahame osutada varasema demonstratiivi poolt osutatule, siis ei korda me demonstratiivi, vaid kasutame anafoorset asesõna: "Ta [viibe] ei saa eksamil läbi, kui ta [anafoorne asesõna] ei õpi." Asjaolu, et demonstratiiv ja anafoorne asesõna on homonüümid, võib meid ehk siinkohal segadusse ajada. Asi on selgem, kui demonstratiiv ei ole anafoorse asesõnaga homonüümne. Võrdle: "See üliõpilane [viibe] ei saa eksamil läbi, kui

⁵⁰Vt *Demonstratiivide* paragrahve XV ja XVI.

ta [anafoorne asesõna] ei õpi" ja "See üliõpilane [viibe] ei saa eksamil läbi, kui see üliõpilane [teistkordne viibe selle poole, keda usutakse olevat sama isik] ei õpi". Teise lause kohmakus näitab, et õige viis *tagada* teise osutuse kokkulangemine demonstratiivi osutatuga on kasutada anafoori.

Siit tuleneb, et on võimatu lausuda kahekordse eituse reegli üksikjuhtu, kasutades demonstratiivi sisaldavat eeldust. "Sina jääd. Järelikult ei ole nii, et sina ei jää." Meil on Hobsoni valik. Me võime kavatseda järeltuse "sina" anafoorina eelduse "sina" suhtes üle lausepiiri (mida me tavakõnes varmalt teeme, kuid formaalses loogikas oleme selleks halvasti ette valmistatud).⁵¹ Sel juhul argument kehtib, aga ei ole tegelikult kahekordse eituse üksikjuht (vähemalt mitte sellise, mida me tunneme ja armastame). Või me võime keskenduda, mitte silmi pilgutada ja katsuda hoida oma tähelepanu samal adressaadil, lootuses et meil õnnestub tabada teise demonstratiiviga sama indiviidi. (Kas me saame eales olla *kindlad*, et mingit silmamoondust pole tehtud?) Sel juhul on argumenti kuju tegelikult midagi niisutust, nagu "Sina₁ jääd. Järelikult ei ole nii, et sina₂ ei jää", mis ei kehti. Isegi kui me idealiseerime rääkimiskiirust, nii et oleme kindlad, et mingit silmamoondust pole toimunud, ei ole argumenti *kuju* sellegipoolest kahekordse eituse oma, teise demonstratiivi kasutamise mitmemõttelisuse tõttu.

Võib-olla peaksime kahekordsest eitusest loobuma ja väitma, et argument on kehtiv entümeem varjatud eeldusega "Sina₁ = sina₂", eeldusega, mida me püüdsime tähelepanu koondamisega tõeseks teha. "Hea küll," ütles kilpkonn Achilleusele, "korda argumenti ja katsu seekord täiendav eeldus välja ütelda."

Raskuste allikas on printsiip — õige printsiip —, et demonstratiivi iga uus süntaktiline esinemiskord (mis pole maskeeritud anafoorne asesõna) nõuab omaenda määramiskavatsust. Ühesõnaga on probleem selles, et kui mängus on demonstratiivid, ei ole mitmemõttelisuse *vältimine* võimalik. Loomuliku keele demonst-

⁵¹Oleks hea, kui meie formaalne keel lubaks siduda muutujaid suvaliste termidega nii lause piires kui ka üle lausepiiri samasugusel viisil, nagu loomulikus keeles toimub anafoorne osutamine. Küsimus, kuidas seda piisavalt sujuvalt teha, tundub päris huvitav.

ratiivide semantikasse on sisse ehitatud arusaadav, ohutu, süstemaatiline mitmemõttelisus. Just selle kohta ma ütlesin, et tegemist on "eksootilist laadi mitmemõttelisusega, mis on võib-olla ainuomane demonstratiividele".

Teiselt poolt näib loogikale olemuslikuna nii mitmemõttelisuse vältimine kui ka selle võimaldamine, et igal hästi moodustatud avaldisel saaks olla korduvaid süntaktilisi esinemisi (antetsedendis ja konsekvendis või eelduses ja järeluses) *ilma ta semantilist analüüsi muutmata*. Lause "Kui sa jääd, siis sa jääd" (ilma anafoorita) kehtivus oleneb sama kavatsuse kasutamisest demonstratiivi "sina" mõlema esinemiskorra osutuse määramisel. Just nagu "praegu" korduv esinemine ühes argumendis peab viitama samale ajaparametrile, peab sama demonstratiivi korduv esinemine viitama samale suunamiskavatsusele. Vastasel korral kannataks keel sellesama süstemaatilise mitmemõttelisuse all nagu loomulik keel ega oleks olemas mingit loogikat, vähemalt mitte kahekordse eituse, kordamisreegli ja muu selletaolisega. Kasutades ülalkirjeldatud täpsustatud konteksti mõistet on kerge kirja panna semantilised reeglid, mis annavad sama analüüsi sama demonstratiivi eri esinemiskordadele (raske oleks kirja panna reegleid, mis seda ei teeks). Tundub kindel, et just nii tuleb meil talitada.

Kas sel juhul saab meie loogikale ette heita vale esitust? Mida me loodame sellisest loogikast õppida? Ma ei arva, et saaksime võtta seda idealiseeringuna, mis oleks võrreldav sellega, kui peaksime kõiki "praegu" esinemiskordi samale ajahetkele osutavaks. Oletus, et üks kavatsus võiks suunata demonstratiivi kaht esinemist, paistab pigem võltsingu kui idealiseeringuna.

Loodan, et võtmeks sellele probleemile on minu varasem märkus, et loogika ja semantika ei tegele mitte tegude veidrusse, vaid tähenduste tõesusega. Siin on midagi, millest ma ei ole aru saanud, ja see võib olla loogika aine jaoks midagi väga fundamentaalset.

(Järgneb)

PAUL BURMAN. Aktijoonis (dateerimata)
Värviline pliiats, 24,5 × 1,7 cm
Eesti Kunstimuuseumi kogu: EKM G 3427